

Нурулло Отахонов

ШУ ЕРЛИК КИШИ

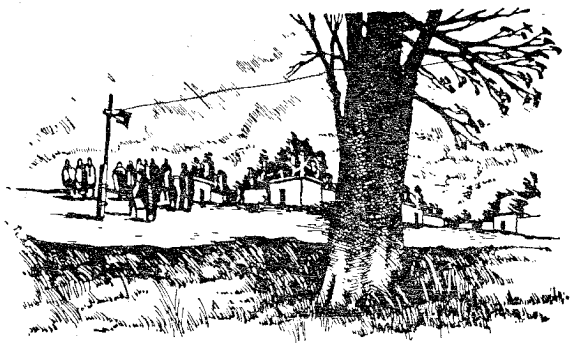
Қисса ва ҳикоя

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

Ў32
О — 86

4702570200 — 109
А ————— 12 — 87
М352(04) — 87

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й.

ШУ ЕРЛИК КИШИ

Қ И С С А

Ота юртим, болалигимнинг ғаройиб дамлари кечган қадрдон қишлоғим! Киндик қоним томган муқаддас тупроғингни кўзларимга суртайин-а!

Қатронтоғим — дов-дарахт тугул, ҳатто гиёҳдан ҳам қатрон бўлган бағрикуйигим! Гарчи Одам билмас замонлардаёқ қарғиш еган бўлсанг-да, ер юзида бўлак бирорта манзилгоҳ йўқки, у менга сендан ҳам латиф, сендан ҳам азиз кўринса!

*Ахир,
қайроқ тошчаларингнинг сиртида жажжи оёқларимнинг жажжи-жажжи излари қолган;*

ўнқир-чўнқирларингда у кунларимдан ширин-ширин хотиралар сақланади — ёлғиз мену ёлғиз ўзинг гувоҳ бўлмиш хотиралар!

Эй Нурсухариқ — бу кўҳна замин бағрида келинчакнинг бир ўрим шўҳ, сунбул сочидек тўлғаниб-тўлғаниб оқадиган сой! Омонмисан, сулувгинам? Ў, мен сени қандоқ соғиндим!

*Билсанг,
ўшандан бери не-не ўйноқи сойларнию не-не азим дарё-денгизларни кўрдим, бироқ қалбимда сўнмас тугён бўлиб сен — фақат ўзинггина шарқираб турдинг! Абадий шарқираб қоласан!*

*Негаки,
ўзинг каби шўҳ, ўзинг каби ортга қайтмас болалигим зилол сувларинг қўйнида, шаффоф тўлқинчаларинг оғушида*

эркаланиб оқмаганмиди?! Тошдан-тошга урилиб, тошдан-тошга урилиб...

Ва мен энди бир ҳикматни англадим:

ҳар кимнинг ҳам қайтмас болалиги бор — сирли дунёси;

ҳар кимнинг ҳам муқаддас юрти бор — манзилларнинг ибтидосию интиҳоси;

ҳар кимнинг ҳам Қатронтоғи, Нурсухариқлари бор — кўзга тўғиё қилгулик!

Лекин,

ҳар кимнинг болалиги меникидекмикан — аламларга, шодликларга бой;

ҳар кимнинг туғилган қишлоғи меникидекмикан — дунёга сиғмай кетган кезларида она бўлиб, ота бўлиб бағрига оладиган;

ҳар кимнинг Қатронтоғи, Нурсухариқлари меникидекмикан — гоҳо шодон, гоҳо маъюс сукутларига эринмай қулоқ тутиб, тўлиб-тошган юрагига ўзан бўладиган?!
Шундаймикан?

Мен қандоқ эдим-а, азизларим! Эҳ, сизлар қандоқ эдингизлар!

Юртим, икир-чикир ташвишларингни бир муддатга қўя-тур, мана, тагин қошинга келдим! Ў-ў, Қатронтоғим — ғазнабоним, мени қанотингга ол! Сулув сойим — Нурсухаригим, тўхта, қаёққа шошасан, нега бунча тошасан, андак сабр қилсанг-чи! Эҳтимол, сенга...

сизларга айтар гапларим бордир.

Эслашайлик... Дардлашайлик... Бир-бировимизнинг дийдоримизга тўйишайлик...

Бу каби ўйлар Нозимнинг хаёлидан ўн беш йиллар кейин, яъни, содда, тўпори-қишлоқ боласидан бир думалаб элга таниқли кишига айланиб, ора-сира қадрдон қишлоғига келганида, юраклари ҳаприқиб, Қатронтоғ этакларига қадам босганида, Нурсухариқ қирғоғига чўкка тушиб, муздаккина зилол сувидан ҳовучлаб-ҳовучлаб сипқорганида, хуллас, катталарнинг шовқинли дунёсидан болаликнинг ажиб, сеҳрли дамларига қайтишга зўр бериб уринганида ва ниҳоят, ўша дамларга қайтганида ўтади. Бу кечмиш ўй-хаёллар унинг бор бойлиги, умрли ҳамроҳи, безовта кўнглига ҳамиша ором ва фараҳ бахш этгувчи тириклик йўлидирки, у йўлнинг аввалию адоғи хотирот деб аталмиш маҳобатли бир тоққа бориб тақалган. Бу тоққа чиққан кишининг бугуни ўтмиши билан, ўтмиши келгуси кунлари билан, келгуси кунлари тагин бугуни билан уйғунлашиб, уммонга қуйилган дарёлар мисол изсиз бирлашиб

кетади, бугунни ўтмишдан, ўтмишни келажакдан, келажакни бугундан ажратиб бўлмай қолади — инсон бир пайтнинг ўзида гўё учала замон заминидан собит туриб, учала замон ҳавосидан нафас олиб... яшай бошлайди.

Умри замонлар тўқнашган дақиқалардан иборат киши нақадар бахтиёр!

Бундай дақиқаларда қалбингизда эзгу ниятлар жўш уради, беихтиёр қўлга калам тутгингиз келади. Поёнсиз дунё қаршисида ёлғиз бош эгиб, ўйга толасиз. Ўтган кунларингизни унутмаслик, келгуси кунларингизга ҳозирлик кўрмоқ ибратидан дарди дардингизга, қувончи қувончингизга ҳамоҳанг бир ИНСОН тақдиринан имкон қадар сўйламоққа, ўзингиз сўйлаб, ўзингиз тингламоққа уринасиз...

1

Гира-шира тонг қоронғисидан икки табақали туссиз, кўҳна эшикнинг чўзиб, бир нола қилиб очилиши ҳамда зум ўтмай тагин ўшандай товуш чиқариб ёпилиши неча кунлардан бери илк дафъа қишлоққа инган беозор сукунатни андак безовта қилиб турди.

Дунёнинг бир бурчагида янги кун шу безовталикдан бошланди.

Қоп-қора тўнга ўраниб, кулоқ-чаккасини нима биландир танғиб олган барваста киши эшикнинг зулфинини илиб, ҳалқага кулф солди. Олам ҳали рўй-рост ёришмаганидан унинг тўни яна ҳам қора кўринар эди. Зулфин, кулф неча бор шиқирлади. Калит ҳадеганда айланавермади чоғи, қора тўнли киши бетоқатланди. Асабийлашиб, кирза этигининг товонларини бир-бирига урди. Ҳаво ҳаддан ташқари совуқ эди, қўлларини оғзига олиб келиб, дам унисини, дам бунисини куҳ-куҳлади, сўнг тагин кулфга унади. Ҳароратли нафасдан намиққан бармоқлари кулфга, зулфинга чип-чип ёпишди. Сал ўтмай эти ачиша бошлади. Шу тариқа уч-тўрт саъй-ҳаракатдан кейин қора тўнли киши кулфдан калитни суғурди ва ногоҳ... адашиб бўлак калитни кўтариб чиққанини пайқаб қолди. Эшикни қайта очишга мажбур бўлди. Кўнгли алланечук чўкиб, паришонхотир, ҳовлига қадам кўяркан, пешонасини эшикнинг устонасига уриб олдию кўзидан нақ ўт чиқди. Аламданми, оғриқданми инграб юборди: «Падарлаънат!» Сўнгра, кулфни йўлакдаги миҳга илди-да, эшикни тарақлатиб ёпди.

«Бормайман!»

Қора тўнли бу киши — Маҳам амаки эди. Унинг ажин босган юзларида, киртайган кўзларида аллақандай ташвиш

аломатлари кезинади. Бирок, айна дамда, бу ташвиш аломатлари кечаси билан кўксини гижимлаб чиққан оғриқданми, баданни чимиллатадиган манави совуқданми ё ҳозиргина эшикни кулфлаёлмаганиданми — билиб бўлмайди.

Маҳам амаки этигини даҳлизда қолдириб, пайпоқдек ихчам ўралган пайтавасини ечмаёқ катта уйга ўтди. Тўнини бошига болиш қилиб, белигача сандалга суқилиб олди. Сандал барибир сандал-да! Ташқарида атиги беш-ўн дақиқа турди, оёғига у қадар совуқ ўтмаган эди, шундай бўлса ҳам, сандалга киргач, вужуди хийла яйради. Одамни сархуш қилгучи бу илиқлик салдан кейин оёқдан белга, ундан аста-секин бутун баданга бир текис таралди. Елкасидаги оғриқ ҳам қаёққадир аригандек туюлди. Ташқарининг совуғи бутун даҳшати билан шундагина билинди.

Кўзига негадир қабристон кўриниб кетди. Шу заҳоти унинг кўнглидан: «Бундай кунда ўлишдан асрасин, — деган ўй кечди.— Одамларга азоб... Э йўғ-э, одамларга нима, тиригинга чидаган ўлигиндан қочармиди! Қайтага, иззатингни жойига қўйиб кўмадию савобини илиб кетади. Лекин совуқ... ерлар муз... шуниси ёмон!»

Бу йилги қиш ҳақиқатан ҳам қаттиқ келди. Кунда бўлмаса-да, кунора изғирин эсади, бири иккинчиси билан илонизидек айқашиб-уйқашиб кетган тангу тор кўчалар бўйлаб эртадан то кечгача, оқшомдан то тонггача изғийди, очик эшиклардан ҳовлиларга, игна сиққудек тиркишлардан уйларга суқилиб кириб, не тирик зот бор, жонини суғуриб оламан, дейди. Гўё Қатронтоғ орасига баҳайбат бир дев ўрнашиб олгану кунботишдаги ўнқирга қорнини тираб, икки ҳамла билан бутун оламни яхлатиб қўймоқ қасдида лунжини шишириб пуфлайди: кишлоқ устига балои офат ёғдиради. Хайрият, кеча оқшомга келиб изғириқнинг дами ўтмаслашди, тунда батамом тинди. Тинди-ю, ҳавони йилтиратиб тинди. Нафас олинса, бурундан елвизак эсгандек бўлади, тумшукқа қиров кўнади...

«Ҳа, бунақа кундан буюрмасин!»

Кейин, кўз ўнгидан бошқа бир манзара ўтиб, Маҳам амаки ич-ичидан севиниб кетди. Ростакамига севинди. Шу тобда у беихтиёр кенг кўчани тўлдириб лўкиллаб келаётган оломонни, оломон елкасида лапанглаган тобутни, тобут ичида... Ўрмон чўлоқни тасаввур этган эди.

Ах, қанийди Ўрмон шу кечаси ўлса! Ўлса-ю, бир кимса билмай қолса! Буни Маҳам амаки ўша заҳоти юракдан сезса, лекин хабарчи келмагунича уйда тек ётаверса! Тонг-сахарлаб эшиги тақилласа, у хотиржам чопонини кийиб, кетмонини елкасига ташлаб чиқиб борса...

Хабарчи ховлиқса!

«Маҳам ака, бўлақолинг, Ўрмон жамоа оламдан ўтди. Шунга...»

У шошмаса!

«Биламан, жиян, биламан. Мана, кетмонниям олволдим-ку! Их, мунча пишилламасанг?»

Қанийди шундай бўлса!

Бу дунёга ҳеч ким эгалик қилолмайди, ҳамма бир-бир ўтади-кетди. Ўрмон ҳам ўлар, ахир? Муз ерга кетмон урсанг, ортга сапчийди, кўчса, тирноқдек ер кўчади, лекин, майлийди, Маҳам амаки сира оғринмасди. Ўрмоннинг гўрини ёлғиз ўзи қазирди, уни ўз кўллари билан кўмарди...

Эҳ, чўлок, умр бўйи уни ерга пийпалаб келдинг, энди, тиригида ўлигингни кўрсин, гўрингни ўзи кавласин, бу дунёдан кўзи очик кетмасин! Начора, вақтида тухмингни куришиб юборишга курби етмади — ожизлик қилдими, ёлғизлик қилдими... Э, иложини топмади-да, фарзанд ҳаммага ҳам фарзанд экан, жўжабирдай жон эдинг, ўшаларни кўзи киймади, ахир, уларда не гуноҳ?! Болаларингнинг бошидан сув ўгириб ичсанг арзийди, Ўрмон, ўшалар Маҳам амакининг кўлини боғлади, йўлига гов бўлди. Яна бошқа сабаблар...

Аслида-ку, урушга иккалангиз бирга борганингиз маъкул экан. Шунда битта ўқ билан...

Лекин сен тулкилик қилдинг — фарзанд кўпайтириб, илдиз отиб, ҳаётга тобора маҳкамроқ чирмашиб олдинг, ўнта болани мўлтиратиб турсанг, душманингни ҳам раҳми келишини билдинг, бинобарин, барча гуноҳинг ўзингга аён эди. Энди, орқангдан бир талай боланг қолади. Маҳам амакининг алами шундан.

«Ҳеч бўлмаса Одилхоннинг уволи тутмайдими сени, Ўрмон?! Дастингдан жувонмарг кетди бояқиш. Тагин, бало кўрмагандек юрганингга ўлайми! Одилхонни немис эмас, сен ўлдиргансан, кўз кўриб кулоқ эшитмаган қотилсан! Ана шунақа... Ўзинг-ку қиладиганингни қилдинг, уларни бир мен кўрдим, душманимгаям раво эмас, энди, лоақал болаларингдан одам ўстирсанг ўлармидинг, эл ичида иягимни кўксимга ишқаб кетди-ку ҳароми! Ҳа, Ўрмон, сени худонинг ўзи кечирмаса, энди мендан умид қилма!»

Ётиб-ётиб, китмирлиги тутди, ҳап сеними, дегандек кўзларини қисиб, хаёлан қатъий бир қарорга келди: «У кун, насиб этса, «уй»гинангни тор кавлайман, лоақал лаҳадда азоб чекиб ёт! Майли, шундан кейин менинг ҳам жонимни...»

Инсонга ўлим тилаш инсофлининг иши эмас, бироқ

жондан ўтгандан кейин хаёлга ҳар не келаверар экан. Маҳам амаки қачондан бери бунақа яйрамаган эди. Ҳатто, тез кунларда ниятига етажагига астойдил ишониб кетди. Бечора нима қилсин, ташна кўнглига бундан ўзга овунч, бундан ўзга таскин топмади. Шу аҳволда бундан ўзгасини ихтиёр этмасди ҳам!

Маҳам амаки ўзи сезмаган ҳолда ғужанак бўлиб олган эди, усти очилиб, бели тарашадек қотиб қолибди. Оёқларини базўр чўзди. Елкадаги оғриқ тагин бир-икки найза санчди. Маҳам амакининг юзлари буришиб кетди. Оббо касофат-э, сенинг ҳам пойлаганинг бор экан-да, тинчгина юрган эдим-а, деб қўйди кўнглида. Йўқ, унинг назарида, бу галгиси чин оғриқ эмасди, кеча келган хат йиллар оғушида тинч ётган хотираларини туйқус тўзғитиб юборган эди, холос. Хотиралар эса — елкадаги эски ярани тирнади...

2

Кеча пешинларда шамол баттар қутурди. Теракларнинг яланғоч новдалари тинимсиз чийиллаб, кўнгилларга ваҳима солаверди.

Маҳам амаки уйда ёлғиз эди. Омборхонадан ўткир дасткаллани олиб чиқиб, ўтган йил кесилган ўрик шохларидан ўчоқбон қилиб майдалай бошлади. Изгирик ҳали-вери тинадиган эмас, ўтинни қанча кўп ғамлаб қўйса, шунча яхши, бироқ у ҳозир бу ишга эрмакка унади, чунки тунов куни Нозим қилиб берган ўтин бостирмада шундоғича турган эди.

Ногоҳ кўчадан кимдир уни чақириб қолди. Маҳам амаки дасткаллани бир четга қўйиб, овоз беришга улгурмай, эшик очилди. Бошида бостириб кийилган шляпа, эғнида қоракўл ёқали пальто, қўлтиғида қандайдир чарм жилд, бир йигит остонада пайдо бўлди. Маҳам амаки уни таниди: Хайрулла Латиф. Ўзи нариги маҳаллада туради, лекин бу эшикни дадил қоқиб келадиган хешлиги йўқ. Тўй-маъракаларда борди-келди қилишмаса, бошқа маҳал... Нега келди экан?

— Ассалому алайкум, ҳурматли Маҳам ака! — деди Хайрулла Латиф кулгили қиёфада қунишиб, қўлқопини ечишга уринаркан. Кейин, бу қадар узун саломнинг боисини тушунтиргандек, қўшиб қўйди: — Одам гапириб турмаса, бу совукда тумшуғи музлаб, калимага қовушмай қоларкан.

Маҳам амаки, истамайгина, чақирилмаган меҳмонга пешвоз чиқди.

— Ке, болам. Ҳа, бундай?

Хайрулла Латиф Маҳам амаки билан куюқ сўрашди-да, кўллари ни дарҳол пальтосининг чўнтақларига тикди.

— Э-э, Маҳам ака, бу қорасовуғи жон жойимиздан олди-ку, а? — деди оёқларини тапирлатиб. — Энди бас қилақолса бўларди, энасининг ҳақиям шунчаликдир-да!

Маҳам амаки уни ичкари бошлади.

— Ўзинг ҳам осмондан тушгандек... Одамлар изиллаб юрибди, сен бўлсанг бошга манавиндан кийволибсан, — деди кулиб. — Шу қасқондан бўлаги йўқмиди, мунда-ай кулоқ-чаккани бекитадиган?

— Телпак бор-у, сал уринганрок, бизга тўғри келмайди. Редакциядан тўғри шу ёққа ўтдим-да, Маҳам ака, уйда дарров алмаштириб оламан.

Оёқ кийимларини даҳлизда қолдириб, ичкари ўтдилар.

— Ву-у-уй! — деб юборди Хайрулла Латиф кўллари ни бир-бирига ишқалаб. — Печка қурмабсиз-да. Бу, қотиб қолмайсизларми?

Маҳам амаки меҳмонни сандалнинг тўрига чорлади.

— Бизга шуниси тузук. Иссиғига яраша ташвишиям кўп печканинг. Чол-кампир сандалга ўрганганмиз. Битта чой?..

— Раҳмат, уйга боришим керак. Ҳа, холам кўринмайдилар?

— Оқмачитга кетувди, қизимизни йўқлаб, — деди Маҳам амаки ва сандалнинг девор тарафига ўтиб, оғир чўкди. Орқадаги лўлаболишни биқинига суриб, ёнбошлади.

— Э айтгандай, неваралар қуллуқ бўлсин! Отам айтдими, бувимдан эшитдимми... Баҳринисо опа қиз кўрганмиш?

— Қиз эмас, ўғил, — деди Маҳам амаки ҳамон Хайрулла Латифнинг «қасқон»идан кўз узмай. — Ярим йилча бўп қолди-ю!..

Хайрулла Латиф мезбоннинг койишини эшитмади ё ўзини атай эшитмаганга олди.

— Уларгаям қийин, — деди ҳозиргина бошлаган гап оҳангида, — ёш бола билан бунақа совуқда... Холани юбориб яхши кипсиз, ака. Иложи бўлса, беш-ўн кун туриб келсинлар. Жа-а зеркиб қолсангиз, бошқа биронтасига... а?

Маҳам амаки энди Хайрулла Латифнинг кўзларига қийрихон тикилди, атай кулмади. Кулмагани меҳмонга савол бўлиб қадалди: хўш, муддаога кўчинг энди, жиян, ҳар ҳолда менга янги хотин топиш учун келмагандирсиз?!

Хайрулла Латиф ҳазилининг ёпишмаганини сизди. Маҳам амакининг нигоҳидаги маънони уқдими ё ўзи бошла-

моқчи бўлиб турганмиди, бир қимирлаб, сандал устидаги қора чарм жилдга қўл чўзди.

— Бўлмаса, гап бундай,— деди у овозига сирли тус бериб.— Ўтган куни, денг, райкомпартияга бир хат келибди. Белоруссия томонлардан. Шахсан биринчининг номларига. Бугун эрта билан ишхонада ўтирсам... Редакцияда биздан бўлак чаққонлар ҳам кўп-у, негадир мени, атай номимни айтиб чақирибдилар. Салом бериб кириб бордим. У ёқ-бу ёқдан сўраб, қўлимга мана шу хатни тутқаздилар. «Бир кекса кампир ёзибди. Яхшилаб танишиб чиқинг-да, бизни хабардор қилинг», дедилар. Редакцияга қайтиб келиб, ўқидим. Қарасам... Гапининг мазмунидан, кампир уруш йиллари ўзига ўғил қилиб олган бир ўзбек йигитни йўқлапти. Излаётган одамнинг исми бузиброқ ёзилган, лекин барибир билиб олса бўлади. Тахминимча, ўша «йигит» — сиз-сиз!

Хабарнинг Маҳам амакига қандай таъсир этганини чамаламоқчидек, Хайрулла Латиф бирпас тек тикилиб колди. Ҳақиқатан, Маҳам амаки шунгача сал-пал қизиксиниб, лекин индамай қулоқ солиб ўтирган эди, хатнинг ўзига тегишли эканини эшитгач, ялт этиб қора жилдга қаради. Заруратсиз томоқ қирди. Хайрулла Латиф сўзида давом этди:

— Бу, энди, менинг тахминим-да, Маҳам ака. Аммо лекин хатни бир ўқидиму дарров сездим: биринчи бекорга мени чақирмабдилар. Ўйлайсизки, ўзлари ҳал қилолмайдиларми? Қиладилар! Фақат, бу ерда бошқа гап бор — кампирнинг қидиргани мабодо бизнинг райондан чиқса, газетага катта очерк ёзиш керак бўлади. Очеркни эса, каминадан ўтказиб ёзадигани йўқ районингизда! Қалай?

Маҳам амаки Хайрулла Латифнинг гапларини эшитиб-эшитмай, англаб-англамай, анграйганча қотган эди. Орадан бирмунча муддат ўтибгина базўр ғўлдиради:

— Ўша одамнинг қишлоғи ёзилмабдими?

— Ёзилмаган — гап шунда-да! Мана, сизга бир жойини ўқиб берай. Хў-ўш, мана: «Мен унинг (яъни, сизнинг) асли қаердан эканини аниқ билмайман. Фарғонаданман, дегани эсимда қолган, холос. Шунинг учун водийнинг ҳамма районига биттадан хат юборяпман. Сизлардан ўтиниб сўрайманки, «Магамеджан»нинг дарағи (ўликми, тирикми) чиқса, қуйидаги адресга зудлик билан хабар беринглар!..» Мана шунақа. Хатни невараси ёзибди, хуснихати зўр экан лекин! Қаранг, охирига ўзидан кўшибди: «Бувимга ёрдам беришларингизни биз ҳам жуда-жуда истаймиз. Илгарилари ҳам ўша «йигит» тўғрисида у кўп гапириб юрарди, лекин

негадир шу кунгача бировимиз бунга ҳафсала қилмабмиз. Энди, бувим роса қариб кетган, ўлимимдан олдин ўша «ўғлим»нинг дарагини бир эшитсам, деб илҳақ бўляпти. Яна бир гап: ўшанда онам менга ҳомиладор экан, энди эса, турмушга чиққанман. Битта ўғилчам бор, отини Иван кўйганмиз... Салом билан, Настя». Ўзбекча исми сал ўрисчароқ ёзганини айтмаса... Маҳам ака, сизниям отингиз асли Маҳаммаджон бўлган-ку, а?

— Маҳаммаджон эмас, Муҳаммаджон.

— Майли-да, нима фарқи бор. Ишқилиб, сизмисиз — шу?

Маҳам амакининг юраги гупира бошлади. Нимадир ичидан кўтарилиб келиб, томоғини гиппа бўғиб кўйгандек туюлди. Ҳадиксираб, хатга кўл чўзди. Чўпдек ориқ, узун-узун бармоқлари ҳаяжонини ошкор қилиб, ҳадеб титрар эди. Ўрисчага тиши ўтмайди, бироқ ҳозир у гўё хатни ўқиётгандек, мазмунига тушунаётгандек бўлди.

— Ўша йигит билан қандай қип ўғил тутинганиниям ёзибдими? — деб сўради ниҳоят.

Хайрулла Латиф, ҳар қалай, Масковнинг тузини ялаган одам, хатни шариллатиб ўқиб берди. Кейин ҳаммасини икки қайталаб ўзбекчага таржима қилди.

Бўлди. Маҳам амакига энди бари аён эди. Хайрулла Латиф хатни ўзбекчага ўгирмасидан буруноқ у бор гапни англаб етди. Нақ юраги билан ҳис қилди. «Воҳ-ҳа! Ҳалиям тирик экан-да! Оббо Василиса хола-ей!» дея хайрат ҳамда аллақандай соғинч аралаш кўнглидан ўтказди у.

Хайрулла Латифнинг чинқириғи уни бирдан ҳушига қайтарди.

— Ана, айтмадимми! Ўзим ҳам ўйловдим-а,— дерди у ёш боладек чапак чалиб.— Тўғри топибманми? Ўша «Магамеджан» сизмикансиз, ахир? Василиса холаниям эсладингизми? Ана холос?

Белоруссия... Кампир... Тутинган ўғил... Ўзи билганидан сал бошқача, лекин... Маҳам амакининг кўзларидан ёш чиқди. «Сизмисиз? Ўша «йигит» сизмисиз?» дея ҳол-жонига кўймаётган Хайрулла Латифга ожизона мўлтираб:

— Мен шекилли,— деди.

Хайрулла Латиф нечундир дабдурустдан йиғиштиринишга тушди.

— Сизга энди халақит бермайман, Маҳам ака. Сизнинг энди ёлғиз қолганингиз маъқул... Аммо-лекин зўр бўлди-да! Кампирнинг бир айтгани бор экан! Э, кампирнингми фақат, сизниям, мениям омадимиз чопди энди! Хў-ўш, Маҳам ака, сизга бир кун муҳлат: яхшилаб эсга туширинг,

ўйланг, эртага бир бошдан каминага айтиб берасиз. Журналистлик тажрибамга суяниб айтиб қўяй, қанча қўшиб-чатсангиз ҳам майли, кўнгил кўтарса — бўлди, очерк кўтараверади. Бўпти, мен кетдим! Туриб овора бўлманг, эшикни ўзим зичлаб қўярман. Хўп, эртагача!

Хайрулла Латиф димоғида нотаниш бир куйни хиргойи қилиб, даҳлизга чиқди. Ботинкасини оёғига илатуриб, тағин ичкарига бош сукди.

— Дарвоқе, Маҳам ака, мабодо коммунист эмасмисиз?

Маҳам амаки хаёлга чўмганича шуурсиз бош қимирлатиб қўйди.

— Ў-ў, унда янаям зўр! — деди Хайрулла Латиф ва зумда кўздан йўқолди.

Маҳам амаки ҳозир ўрнидан жиладиган ҳолатда эмасди. Назарида, неча кундан бери ташқарида тинимсиз гувранаётган шамол гўё шу бугун, ҳозир, ўртадаги қалин деворни, эшик-деразани писанд қилмай, уй ичига ёпирилиб кирдию унинг юрагида ҳам бир-икки гувраниб, вужуд-вужудини хувиллатиб кетди. Елдек кириб, селдек ариган Хайрулла Латиф уни батамом довдиратиб қўйди. Маҳам амаки бирдан ўзини ёлғиз ҳис қилди. Шу тобда кимгадир суянгиси, нималардир дегиси келди. Лекин, кимга? Жони жонига, қони қонига қоришиб кетган жуфти ҳалоли ҳам, бахтга қарши, ёнида эмас... Бемаврид рухсат берибман, деб у астойдил афсус чекди. Кўчага чиқсинми? Ҳадемай кеч киради, кўчадан кимни топади?..

Эҳ, суюнсанг ҳам, куйинсанг ҳам, қаватингда бир ғамгузоринг турсин экан-да!

Маҳам амаки аскарликка кетган кенжатоини қўмсаб, юраги гумириб кетди. Бизнинг даврлар ўтди, замон тинч, майли, хизматини ўтайверсин, деб бир ярим йилдан бери кўнглини кенг қилиб юрган эди, энди бирдан ғаш тортди. «Баҳор қачон келади-ю», деб қўйди ичиди. Кейин тўнғичини ўйлади. Каримжоннинг рўзғори энди кичик эмас, ташвиши ҳам бошидан ошиб-тошиб ётибди — буни Маҳам амаки билди, бироқ барибир киндик қони томган маконни ташлаб, бетайин бир уйга кўчиб боргани шу дамда унга оғир ботди. Сўкинди. Бир ёқда қизи Манзура тирнаб кетган яра ҳали битмаган, битиши ҳам даргумон.

Маҳам амакининг ўйлари оғир эди, оқибати енгил келсин-да, деб умид қилди. Хотини шу ерда бўлганида, эҳтимол, бу қадар хуноб бўлмас эди. Аксига олиб, у ҳам йўқ. Ноилож, ўғлига қўшиб қизини, қизига қўшиб хотинини сўка бошлади. Анчадан кейин, хумори тарқади шекилли, тағин ўз-ўзидан хотиржам бўлиб қолди. Шунинг баробарида

бошқа нарсани ҳам қалбан туйди: унинг бу сафарги хотиржамлиги жанголди сукунатидек алдоқчи, хавотирли эди! Хаёлини чалғитиш пайига тушди. Лекин энди бунинг иложи йўқ эди. Кўз олдида беихтиёр Хайрулла Латифнинг қулиб турган қиёфаси намоён бўлди. «Одам қуриб кетгандек, дардимни сенга ёраманми? — дея жиғибийрони чиқди. — Сенинг фаросатинг етармиди бунга? Ахир, сен...»

Сал ўтмай Маҳам амаки Хайрулла Латифни чинаямига ёмон кўриб қолди. Бу исм унга бирдан бошқа воқеани — қизи Манзура билан боғлиқ миш-мишни эслатдию ўзини тутолмади. Келиб-келиб шу бетайин бола ўртага тушадими, деб надомат ила кўнглидан ўтказди.

Гап шундаки, Маҳам амакининг Хайрулла Латиф билан шахсий ҳисоб-китоби, яъни, «Мавриди келиб қўлимга тушар, ўшанда танобини бир тортиб қўймасам!» деб дилига туккан жойи бор эди. Боя шу нарса ёдидан кўтарилибди. Майли, эртага яна келади-ку.

Эмишки, Манзуранинг Тўйчи тракторчи билан қочганини эшитиб, Хайрулла Латиф тиззасига шаппатилаганмишда: «Жуда тўғри қилибди, маладес! Манзура мард экан! Унинг бу ишини жасорат деб баҳоламоқ керак! Яъни, Манзуранинг жасорати бизнинг қолоқ, қишлоқи тушунчаларимизни тағ-томири билан қўпориб ташлайди!» деган эмиш. Маҳам амаки бу гапни Хайрулланинг ўз оғзидан эшитмади, хотини кўчадан топиб келди, бироқ шамол келмаса... одамлар оғзини бекорга чарчатиб ўтирмайди. Унинг баданидан ўтиб кетгани — миш-мишнинг тарқалгани эмас, ахир ҳар юртнинг ўзига яраша миш-миши ҳам бўлади-да, унинг баданидан ўтиб кетгани — одамлар бу гапни Хайрулла Латифнинг тилига ямаб айтгани эди. Ўзи ҳалигача уйланмаган, бошида не хил гап-сўз юради, бировнинг ишига тумшуқ сукиб нима қиларкан, дея ўксинган эди Маҳам амаки ўшанда. Энди, аксига олиб, шу болага сирини очармиш...

Маҳам амаки хотинининг бир қилиғини хаёлан такрорлади: қўлларини мушт тугиб, ерга ниқтади-да: «У дунё бу дунё айтмасман!» деди.

3

Маҳам амакининг куйганича бор: Хайрулла Латифнинг ўша гапни айтгани рост — буни мен ҳам биламан. Ҳатто Тўйчининг отаси Ўрмон чўлоқ ҳам эшитган. Эшитиб у нималарни хаёл қилган — беҳабарман-у, лекин Маҳам амакининг кўнглидан кечгани қисман менга аён. Шунинг учун,

бечора амакига раҳмим келади, қачон шу воқеа ёдимга тушса, унга қўшилиб, «тилини тиёлмаган» ошнамни сўкиб қоламан. Рост-да, Маҳам амакининг кечинмалари, дардлари Хайрулладан кўра менга яқинроқ, менга кадрдонроқ эди...

Хайрулла Латиф деганлари, аслида, менинг болалик дўстим бўлади. Тепкилашиб катта бўлганмиз. Битта деворнинг кесагини ялаганмиз, битта ариқдан сув ичганмиз. Лекин, тақдирни билиб бўлмас экан: феъл-хўйи, табиати бир-бирига бу қадар ўхшаш болалар кейинчалик бошқа-бошқа одам бўлиб етишади, деб ким ўйлабди дейсиз.

Хайрулла ёшлигида аломат бола эди. Роса кўп китоб ўқирди. Ташқари ҳовлимизда, ҳовузнинг бўйига ўтириб олиб, узун кечалари бир-биримизга эртақлар айтиб чиққанимиз ҳамон ёдимда. Аксари у гапирарди, мен эшитардим. Агар мен ҳам ёшлигимда у-бу нарса ўқиган бўлсам, тан оламан, аввало, шу Хайрулла туфайли, Хайруллага ҳавас қилганимдан ўқиганман. Бирок, минг чиранганим билан унга етолмасдим...

Баъзан ширин хаёлларга берилардик. «Катта бўлсам, учувчи бўламан!» дерди у. «Мелисаликка ўқийман!» дердим мен.

Мақтабни икковимиз ҳам яхши битирдик. Катта ниятлар билан шаҳарга отландик — катта ўқишга. Лекин бу пайтга келиб биз анча ўзгарган эдик. Ёшликдаги орзуларимиз ҳам ортда қолиб кетди.

«Отам, политехникада ўқийсан, деяпти. Вино заводига директор бўлармишман... Нима қилай экан?» деди Хайрулла катта шаҳарга етгач. Бир-икки кун ўйланиб юрди. Хужжатларини негадир университетнинг иқтисод бўлимига топширди.

Бизга омад кулиб боқдими ё «ўлардек» тайёрланганларимиз кўл келдими, икковимиз ҳам ўқишга қабул қилиндик. Хайрулла — иқтисод бўлимига, мен — адабиёт бўлимига. Ўшандаги кувончларимизни айтиб адо қилиб бўлмайди! Дунёнинг бир чеккасидан катта шаҳарга келиб, бир уринишдаёқ катта ўқишга ўтиб кетиш...

Абитуриентликда бир кампирникида ижарага турган эдик, студент бўлганимиздан кейин икковимиз ҳам ётоқхонага кўчиб кетдик. Ётоқларимиз бошқа-бошқа жойда эди, лекин вақт топилди дегунча бир-биримизникига чопардик. Кўпинча, Хайрулла мени йўқлаб келарди. Одатдагидек, шўх, кувнок.

«Қалай, адабиётчи ошна, инсониятнинг маънавий олами-ни бойитяпсанми ё...» дерди мароқ билан, ҳали остона хатлаб ўтмасданоқ.

«Ўзинг-чи? Ўзингдан сўрасак?» дердим мен ҳам қолишмай, унинг рўёбга чиқмаган орзуларига шама қилиб.

Хайрулла сир бой бермасди.

«Шу, юрибмиз... иқтисодий факторларнинг маънавий оламга таъсирини ўргани-иб», дерди-кўярди.

Кейин... Биринчи курснинг охирларига бориб, Хайрулланнинг кайфияти ўзгарди-қолди. Бир куни кечкурун олдимга келиб, дардини ёрди.

«Адабиётга лаёқатим кучлироқ экан,— деди. Унингча, энди иқтисодни сира ўзгартириб бўлмас, ўзгариб-ўзгариб шу ҳолга келган эмиш. Адабиёт майдонида эса одам истаган ишини қилса бўлади!»

«Касалланибсан, ошна», дедим юмшоқлик билан.

Хайрулла бирдан яшнаб кетди.

«Топдинг, Нозим, касалланганман,— деди.— Ахир, адабиёт шундай сеҳрли бир кучки, унинг қаршисида буткул ҳушимдан айрилиб қоляпман!»

Шу билан ёз бўйи ҳеч қаёққа бормай, ҳужжатларини бизнинг бўлимга ўтказиш ниятида юрди. Бўлавермагач, яна тақдирга тан берди. Лекин... иккинчи курснинг ярмига бориб, ўқишни шартта ташлади.

«Минг марта ўйлаб кўрдим, ошна, адабиётсиз яшай олмас эканман»,— деди. Айтишича, лекция пайтлари конспект ўрнига нукул шеърми, ҳикоями қоралаб ўтирар экан. Ҳатто, ёзганларидан бировини партадош бир қизга кўрсатса, у бечоранинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетибди. «Хайрулла ака, нима қиласиз, бу курук ўқишда ўқиб, кетинг, ўлай агар, сиздан катта шоир чиқади!» деганмиш қиз шивирлаб. Шуларни айтди-ю, Хайрулла муштига туфлади.— Раз ҳаммасини қайтадан бошлаш керак экан, биратўла Масковга борганим бўлсин! — деди ҳаяжонланиб.— Ахир, Масков — Масков-да!»

Тағин анчагача кўринмай қолди. Ўзиям ўлган-тирилганига қарамай тайёрланди чоғи, келгуси йили пақ этиб Масковдаги Адабиёт институтига ўтиб келди. Ростига гап, бундай бўлишини мен тугул, ўзи ҳам қутмаган, эҳтимол. Нима ҳам дердик, омади бор экан!

Ойда-йилда бир кўришадиган бўлиб қолдик. Хайрулла таътилда уйга келишида ҳам, сўнг Масковга қайтишида ҳам йўл-йўлакай студентлар шаҳарчасига — менинг ёнимга бир ўтади.

«Қалай, студент, пахталар яхшими бу йил?» деб кириб келади доим.

Кучоқлашиб кўришиб кетамиз. Боринги, ўша кеча уйку «ҳаром» бўлади-да-е! Бири биридан антиқа ҳикоялар

— ёзувчилар, шоирлар, уларнинг хотинларию ўйнашлари, Масков пивоси-ю хурилиқо қизлар... ҳеч бири қизганилмайдди, ҳаммаси ўртага — дастурхонга тўкилади. Олинг, манависидан олинг... Ҳўв оғайни, бунисидан ҳам тотиб кўринг... Яшанглар, тошкентлик студентлар!.. Биз Хайрулла келтирган ва энди сахийлик билан улашаётган таассуротларни кўк чойга кўшиб, култ-култ ичимизга ютиб ўтираверамиз. Кўнгилларимиз яйрайди. Масковга боргандек, у ерларда юргандек ҳис қиламиз ўзимизни!

Кейин...

Хайруллага тагин жин тегди. Биз бешинчи курсда таҳсил олаётганимизда, қишда, кўч-кўронини кўтариб келиб қолди. Кўркиб кетдим.

«Ҳа?— дедим.— Тинчликми?»

«Тинчлик, ошна, тинчлик,— деди Хайрулла аввалгидек шўх, қувноқ оҳангда. Юкларини бир чеккага жойлаштиргач, кўзларимга бақрайди.— Ўқишни ташладик!»

Сўнг зўр бериб тушунтиришга тушди: ўзинг айт, Нозим ошна, мени бу дунёнинг билимлари қониқтирмаса, нима қилай, ахир? Қолаверса, ўқиганлардангина ёзувчи чиқади, деган жойи борми? Мана, фалончи аслида ҳеч қаерда ўқимаган, ёзганлари зўрми? Зўр! Писмадончи ҳатто академияни ташлаб кетган... Нима учун? Дарслардан қониқмаган! Мен сенга айтсам, ошна, диплом дегани расмий бир ҳужжат, холос. Уни от ҳам олади, эшак ҳам! Гап — мана бу ерда, билдинг?!

Билдим. Лекин менинг билганимдан унга нима наф — бунисини ҳалигача билмайман.

Хайрулла Тошкентда бир кун юрди, икки кун юрди, ахийри кўч-кўронини орқалаб, қишлоққа жўнаб кетди. Мени-ку осонгина лақиллатди, қишлоқдагиларга нима каромат кўрсатаркин, деб қолавердим.

Бундан уч йил бурун, яъни, Масковдаги ўқишга ўтиб олганида Хайрулла улфатларни чойхонага йигиб ош берган, «Тошкентдаям ўқийверсам бўлар эди, лекин чидаёлмадим, оғайнилар, профессорларнинг билими мени қониқтирмади!» деган эди. Ўшанда унинг бу гапига биров ишониб, биров ишонмаган. Хайрулла шуни кўнглига тугиб қўйган экан, қишки сессиядан кейин қишлоққа келганида, студентлик билетини кўрсатиб, ишонмаганларнинг оғзига урган-да: «Манави катта холангнинг қулоғими?!» дея роса кўкрак керган.

Энди нима қиларкин.

Кейин билсам...

Хайрулла анчагача сир бермай юраверибди. Одамлар

кавлаштиравергач, охири, менга айтганларини қишлоққа ҳам ёйибди. Тавба, кулгингиз қистайди. Масковда ўқигани билан одамларни анойи фахмлаганини кўрмайсизми!

Бизнинг юрт одамларининг антиқа феъли бор, уларни бир гапга ишонтириш учун минг марта ўлиб, минг марта тирилиш керак. Қизиқ-да. Олдинга «ҳа-а... ҳа-а...» деб тураверади-ю, кейин ҳақиқатнинг тагига етмагунча тинмайди. Шундайлардан биттаси Масковда аскарлик хизматини ўтаб бўлиб, энди уйга қайтиш арафасида турган укасига атай хат йўллабди, «Шундоқ-шундоқ... анигини билиб келгин!» деб қайта-қайта тайинлабди. Ўша аскар келгану қачондан бери қишлоқ осмонини қоплаб ётган булут таркаган-кетган: Хайрулла иккинчи курсни тугатмасданок ўқишдан ҳайдалган экан! Сабабини батафсил суриштиришга йигитнинг вақти етмабди.

Бу ёқда Хайрулла ҳам қараб турмаган: эвини қилиб район газетасига ишга жойлашиб олгану гуркиратиб фаолият кўрсатаверган. Бир вақтлар ҳикоя, шеърлар ёзиб юрган эмасми, газета саҳифаларидан номи тушмай қолган. Ҳатто ҳикоялари «Давоми бор» деб ҳам чиққан. Мақолаларни-ку, асти қўяверинг, одамлар уларни кетма-кет ўқиб боришга улгурмай юришган. Натижада қишлоқликлар аросатда қолган: аскар боланинг топиб келган гапларига ишонайлик деса, Хайрулла районда гуркираб юрибди, Хайрулланинг гапларига ишонайлик деса, болапақир икки йиллик хизматини ўртага қўйиб қасам ичган! Бировига ишонмай кўринг-чи!..

Хайрулла ҳозир ҳам ўша ерда ишлайди. Маълумоти олий бўлмаса-да, Масковда ўқиб келгани, қолаверса, газетадаги неча йиллик фаол хизматлари эвазига уни қишлоқ хўжалиги бўлимига ходим қилиб олишибди. Ҳикоялар ёзмай қўйган, шеърни ҳам йиғиштирди чоғи. Онда-сонда «Латифий» тахаллуси билан эски шеърлари кўриниб қолади, лекин кейинги пайтлар яққаш танқидий мақолалар ёзишга киришиб кетди. Менинг илк китобчамга дастлабки такризни ҳам район газетасига шу Хайрулла ёзган. «Хайрулла Латиф» деб тахаллус қўйган эди ўшанда. Районда бора-бора шу ном билан доврўғ қозонди.

Оқибат шу бўлдики, газетанинг йиллик муҳокамасида редактор: «Ёш танқидчи Хайрулла Латифнинг долзарб тақриз ҳамда адабий-танқидий мақолалари жамоатчилик ўртасида жиддий қизиқиш уйғотди», деган жумлани қистириб ўтди. Дўстим Хайрулланинг бундан қанчалар қувонганини сўз билан ифодалаш қийин.

Шу Хайрулла мендан қаттиқ хафа. Такриз ёзиб, уни машхур қилиб юрибман-у, у бўлса лоақал раҳмат айтиб қўймади, дебди акамга. Аслида, гап бошқа ёқда эди.

Ўша такризи газетада чиққанидан кейин бесабр Хайрулла икки-уч бор уйга келиб, аямдан мени сўроқлабди. Хола, мана, ўғлингизга «оқ йўл» тиладик, энди қатта ёзувчи бўп кетади, дебди. Она она-да, ўғлининг ютуғидан ким севинмайди! Аям Хайруллани алқай-алқай пешонасидан ўпиб, битта янги атлас кийикка ўрик, майиз, жийда, қанд-курс тугиб берибди. Хайрулла ҳам такриз чиққан газетадан беш-олтитасини аямнинг қўлига тутқазиб, Нозим келса, зудлик билан мени топсин, гап бор, деб тайинлабди. Гузарда кўришиб қолдик. «Э-э, такризчи ошна, ижодлар муборак!» дея кучоғимни очдим. Кучоқлашишга кучоқлашдиг-у, сездим: унинг шашти ҳар галгидек эмасди — қандайдир совуқроқми-ей. Қўлини бўшатиб, ясама кулди. «Такризчи эмас, танқидчи...» деди. Бошқа сафар эса, кўчада кўриб, қўл учида сўрашди-ю, ишим зарур эди, деб жўнаб қолди...

Хайрулла Латифнинг одамларга гап бўлган яна бир жиҳати бор — ўттиз бешдан ошиб, ҳалигача биронтасининг бошини тутмаган. Қизларга кўнгил қўймади ё кимсага ёрилмайди. Сўраганларга яккаш қўл силтайди. «Ҳар ким аравасини ўзи тортсин, мени тинч қўйинглар, нима, сизларникига осилган ерим борми? — дейди. Гап оҳангидан ранжигандек кўринади, аслида ранжимайди, жиддий сўзлайди. — Кўнгил билан ҳазиллашиб бўлмайди! Тўғри келмагач, минг чиранганингиз билан... юракка буюролмайсиз».

Бирда ота-онаси худонинг зорини қилиб, ўртага мени элчи қўйишди. Гапни узоқдан бошлаб, роса қисти-бастига олдим. Қаёқда!

«Кўй, ошна, нимага кўз тикканимни яхши биласан, хотин билан эса узоққа бориб бўлмайди, — деди. Сўнгра ҳазил қилдими, чин қилдими, илжайиб давом этди: — Белинский қирқ ёшигача уйланмаган экан. Адабиёт менинг тимсолимда битта Белинскийдан ажраб қолишини истамайман!»

Шундан кейин ота-онасига келиб:

«Сабр қилинглар, ўзи биттасини топар экан», дедиму кутулдим...

Хуллас, одамларнинг у тўғридаги миш-мишлари-ю Хайрулланинг эҳтиётсизлик қилиб айтиб қўйган ўша гапидан кейин шу ошнамдан Маҳам амакининг ихлоси қайтган. Тузукроқ ўйлаб қаралса-ку, уларнинг ўртасида айтарли низо ҳам йўқ. Бироқ... Кўнгил экан-да, Хайрул-

анинг ўзи айтмоқчи: «Кўнгил билан ҳазиллашиб бўлмайди!»

Булар ҳаммаси қавс ичидаги гаплар. Биз учун муҳими адабиётнинг шартлилиги! Шу йўлга суяниб, Хайрулла Латифни ҳеч иккиланмасдан қиссамиз воқеалари кечган даврга ғойибона кўчирмоқдамиз. Ўқувчи биродарларимиз яна бир нарсадан ажабланмасинларки, лозим топилганда ҳақиқатга ҳам қайтамиз, яъни Хайрулла Латиф билан юз-ма-юз суҳбатлашиш бахтига мушарраф бўламиз.

4

Чап кўкрак билан елка ўртасида туйқус кўзғалган оғриқдан Маҳам амаки ярим тунда уйғониб кетган эди, шу бўйи тонггача инқиллаб-синқиллаб, гўё тиканга ағанаб чиқди. Ётиб ётолмайди, ўтириб ўтиролмайди.

«Бип-бинойидек юрган эдим-а,— дея алам билан ўйлади у.— Касофат газитчи кўзгаб кетди-ёв. Ҳайвон!»

Оғриқ зора кўйиб юборса, деган илинжда аста ўрнидан туриб, даҳлиздаги ўчоққа ўт қалади, кумфонда сув илтиб, юз-кўлини чайди; уй ичи ертўладек совиб кетган экан, чўгнинг устига тўрт бўлак кўмир ташлаб, обдан яшнатди, сўнг оловкуракда сандалга солди. Соғ пайти бунақа юмушлардан юраги сиқиларди, ҳозир эса бафуржа, бамайлихотир бажара бошлади. Чўгнинг устига кул тортиб, тепасини анчагача шиббалаб турди. Ниҳоят, кўрпани ёпиб, сандалга оёғини сукди.

Елкада эса, худди ўша жойни ўпириб кетадигандек, бурама оғриқ кучайиб борарди.

Сал ўтмай, тошкўмир тафти элитдими, уни мудроқ босди...

... кулоқларни қоматга келтиргучи ўткир бир товуш хуштакдек ҳавони кесиб, яшин тезлигида яқинлашаверди, оламни гўё чийиллаган овоз тутиб кетди. Аскарларнинг қиёфалари андак саросимали, андак лоқайд. Кейин... ким ўзини қайёққа ташлаган... ахир, бу шунчаки хуштак эмас, муқаррар ҳалокатнинг машъум элчиси. Дастлаб кўндаланг бўлган савол — снарядми, бомба? Ниҳоят, даҳшатли момақалди-роқ... Кимдир уни илқис ердан узиб олиб, тагин ерга ўрди. Замин бир қалқди, шундай қалқдики, зум ўтмай ўнг ёнгами, чап ёнгами оға бошлади. У бўшлиққа кулаб тушмаслик учун ерга маҳкамроқ ёпишди, ҳандақдан чиқариб ташланган тупроққа чангалини ботирди... Шунгача ҳам хушидан айрилмаган эди, эсида қолгани — оламни бирдан

ачимсиқ туман қопладию унинг кўзларига чағир қум тўлди... Ўзига келганида тепасида оқ халатли бир кишини кўрди. Кўриши баробар кулоқлари ҳам чинг этиб очилди: узук-юлуқ товушлар чалинди. Билдики, дала шифохонасида ётибди. Билдики, ярадор бўлган. Билдики, демак, омон қолган! Тепасида, ҳамон ўзидан кўз узмай турган кишига мўлтираб, заиф кулимсинди: жангсиз-отишмасиз яраланганидан хижолатга тушиб, узр сўради гўё. Оқ халатли киши кафтидаги қандайдир темир парчасини кўрсатиб, меҳрибон кулди: «Бахтинг бор экан, солдат, тўрт энли пастга санчилганда борми... Минг йил яшайсан энди! — деди. — Ма, эсдалик...»

У снаряд парчасини эсдаликка сақлаб қўймади. Шифохонадан соғайиб чиққач, қисмга қайтиб бораётиб, йўл-йўлакай чакалақзорга ўтди. Қон юқи билан безанган темирни куйинди бир дарахт остига кўмиб ташлади. Кўмдию қарийб уч йилдан бери жанг-жадалларда чеккан азобукубатларини ҳам кўшиб кўмгандек алланечук енгил тортди. Келган бало-қазо шунга урсин, дея пичирлаб, орқа-олдига қарамай бадар кетди...

Ўшанга ҳам, мана, кўп йиллар бўлибди. Неча йилдирки, ўша темир парчаси Оврупонинг аллақайси чакалақзорида, аллақайси куйинди дарахт остида тупроққа ем бўлиб ётибди. Неча йилдирки, Маҳам амаки туш кўрса, шуни кўради, хаёлга ботса, шуни ўйлайди, елкаси аралаш кўксига бугунгидек оғриқ турса, кўз олдида тагин ўша манзара жонланади. Эҳтимол, у темир аллақачон тупроқдек уваланиб, тупроққа айланиб кетгандир, эҳтимол, сиртидаги қон юқидан асар ҳам қолмагандир, лекин Маҳам амакининг баданида колдириб кетган жароҳати умрга етса керак.

...Ўшанда тушликка яқин, Муҳаммаджон почтачи аскарнинг қийин-қистови билан, бир давра жангчининг қарсақлари жўрлигида ўзбекча ўйин тушиб берди. Новча, бесўнақай эди, ўйинни билмасди, лекин ер тепиб, гир айланиб ўйнайверди, шунақа ўйнадики, армон қолмади. Ахир, почтачи унга хат келтирган эди — уйдан, ота-онасидан, ўғилчасидан, хотини Муҳаррамдан хат келган эди! Ўйнаб бўлиб, хатни почтачининг кўлидан юлқиб олди-да, кўзларига суртди, ўпди, кўксига босди. Кейин очиб ўкиди. Юртлар тинч, ҳамма соғ-саломат, Каримжон йигит бўлиб қолибди, «Дадажон, тезроқ келинг!» деяётган эмиш... Хатнинг охиrhoғи Муҳаммаджонни ажаблантирди: «...Ўрмон ошнангиз қайтди. Ўнг кўли йўқ, немиснинг ўқи узиб кетибди, ярим йилдаёқ қайтди... Сиз қачон келасиз, Каримжон? Дадам,

бувимлар ҳам роса соғиниб кетишди...» Ўрмон ҳам ниҳоят урушга борибди, яраланиб қайтибди — булар Муҳаммад-жонга кутилмаган янгилик эди, шу билан бирга хотинининг бу гапларида у ниманингдир кароматини туйди. Эвоҳ, ўйлагани чин бўлиб чиқди: тушликдан сўнг, еган овқати ҳали қоринга етиб бормасдан, душман томондан бир снаряд хуштак чалиб учиб келди, момақалдироқ гумбурлади, ҳамин бир ёнга оға бошлади. Муҳаммаджон жон ҳалпида тупроқни чангаллади... Шукрки, у жаҳаннам оғзидан омон қайтди, лекин кейинчалик, жангсиз ўтган кунлари, осойишта кечган узун кечалари ўзи билан ўзи бўлиб, «Наҳот хотиним менинг ҳам яраланишимни истади?» дея ўйлайдиган, қийналадиган бўлди. Уруш тугагунча, уруш тугагандан кейин яна анчагача қулоғининг остидан Муҳаррамнинг ўша сўзлари кетмади: «Ўрмон ошнангиз қайтди, ўнг қўли йўқ... Сиз қачон келасиз, Каримжон?»

Уруш тугади. У қайтди. Оёқ-қўли бус-бутун бўлса ҳам, юрагининг бир парчаси ўпирилиб қайтди. Увол кетган Одилхоннинг ҳаққи хурмати, ўзбекми, тожикми, қирғизми, гуржими — беғуноҳ ўлиб кетган биродарларим ҳаққи хурмати Ўрмондан ўч оламан, деб қасам ичиб қайтди. Қишлоққа келди. Ўрмоннинг аҳволини ўз кўзи билан кўрди. Ҳақиқатан, ўнг қўли елка билан тирсақнинг қоқ ўртасидан узилган эди. Чопонининг ениги хиёл орқага қайрилиб, қийиққа кистирилган, эғнида ҳали оҳори кетмаган аскарча қўйлак...

Ўрмон шу қўйлакни узоқ кийди, ўн йил, ўн беш йиллар эғнидан ташламади. Қўйлак ҳам бинойидек чидаб берди, шундоқ чидадики, кўрган кишининг кўнглидан «Нима бало, Ўрмон жамоа урушга бориб, қўйлак ғамлаб келганми?» деган фикр ўтиши шубҳасиз эди... Хуллас, Муҳаммаджон қайтганида, Ўрмон аллақачон «Ўрмон чўлоқ»қа айланиб, эғнида оҳори тўкилмаган аскарча қўйлак, юрган эди: ҳали ҳам ўша-ўша, ўзгармаган — ҳали ҳам жамоанинг раиси, ҳали ҳам одамларни йиғиб, маъруза ўқишга иштиёқманд, ҳали ҳам кўзлари одамга айёр боқади...

«Шу кунгача сен иблисдан гумоним бор, Ўрмон. Маккорсан! Эсингдами, менинг неча маротаба ўқ еганимни эшитиб, типирчилаб қолдинг, ярангни кўрсат, бир кўрай-чи, деявериб ҳол-жонимга қўймадинг. Ке, ошна, у савдолар ўтди-кетди, маззангининг сақичидек чўзавермайлик, деганимга кўнмадинг. Аслида, сени мен тинч қўймаслигим керак эди, сен менга ялинишинг керак эди! Лекин, индамим. Сен шундан кутурдинг. Ярамни кўрармишсан... Ачинганингдан эмас, ҳар ҳолда, виждонинг қийналдимми ё? Сенда виждон нима қилсин? Ахир сен...»

Маҳам амаки Ўрмонни эскидан ёмон кўради. Йиллар ўтиб, нафрати кучайса кучайдики, зинҳор сусаймади. Жондан ўтгани жон билан чиқаркан, Ўрмон бир вақтлар Маҳам амакининг жонидан ўтказган эди.

Ўша йиллар мамлакатнинг қайсидир ерларида очарчилик, қаҳатчилик бошланди. Колхозлар эндигина қад тиклаётган кезлар эди. Шунга қарамай, ҳарна ёрдам-да, деб эл бор-будини ўртага ташлади. Ўшанда Ўрмон роса ўзини кўрсатди. Раис эмасми, ғайрат билан майдонга чиқиб, отини гижинглашиб, қамчинини ҳавода ўйнатиб сиёсат қилишга тушди.

«Ватан хавф остида — одамлар очликдан кирилиб кетмоқда! Кимда-ким уйида ортиқча дон яширса, мендан ўпкаламасин: юртдан ҳайдайман!»

Эл бусиз ҳам шафқатли эди, сўнги дон-дунигача давлатдан аямади, ҳаммасини тўплаб берди. Эшакараваю отаравалардан бир карвон қилиб, ғалла кечаси Қўконга — станцияга жўнатилди. Лекин... карвон шаҳарга тўлиғича етиб бормади. Эртаси Ўрмон жамоа тагин от ўйнатиб, кишлоқма-кишлоқ юрди, ҳар битга ҳовлига кириб чиқди.

«Кечаси Конизарар даштларида ғаллани қароқчи урди... Кимда-ким у каззобларни таниса, таниса-ю, индамаса, уруғ-аймоғи билан қуритиб юбораман!» дея дўқ-пўписа қилди.

Эл — беминнат, борини чиқариб бераётганида ҳам офринмаган, лекин минг азоб билан тўпланган ғалланинг таланганини эшитиб рўйроқ куйинди, ҳатто Ўрмон жамоага ачинди. «Бечорага қийин, катталарга нима деб жавоб беради энди?» деб ўйлади.

Маҳам амаки ҳам ўшанда Ўрмоннинг ҳолига қараб туриб ичдан эзилган эди.

Ёз ўтди, куз ўтди, қишга келиб, бу юртлар ҳам офат исканжасида қолди. Кунда, кунора ваҳимали гаплар тарқайверди. «Фалончи очдан ўлибди...» «Писмадончи шишиб кетибди...» Бора-бора одамлар бундай ҳолга кўника бошлади. Унча-мунча ўлим кишиларни ҳайратга солмай қўйди.

Ҳайрат, раҳм-шафқат туйғуларининг ўрнини гўё у пайтлар бепарволик, лоқайдлик, тушкунлик эгаллаган эди.

Офатнинг касри урмаган хонадон қолмади ҳисоб. Қишдан чиқарда Маҳам амакининг икки ярим яшар ўғилчаси нобуд бўлди. Очликдан... У ўзи сал нимжон туғилган эди, нимжонроқ бўлиб ўсди. Балки шу боис, эр-хотин унга айрича меҳр кўргизар, яхши ният билан, отини

Ҳақимбек қўйган эдилар. Бироқ ўттизинчи йилларнинг қаҳратонидан Ҳақимбекни асраб қололмадилар. Унинг қазосидан Маҳам амаки буткул довдираб қолди. Оранан ҳеч қанча ўтмай, беш ойлик қизалоғидан ҳам айрилди. Қизалоқ ўша маҳаллар кенг тарқалган бир дардга чалинган эди. Эр-хотин иккаласи ёлғиз Каримжонлари билан қолавердилар.

Маҳам амаки дилбандларининг ўлимига минг куйингани билан охири тақдирга тан берди: замон алғов-далғов эди, ўлим кўпга келган тўй, Каримжон ўйноқлаб юрибди-ку, шунисида ҳам шукр! Унга қолса, гўдақларининг бевақт қазосидан бирор ўзгача маъно ахтариб ўтирмасди, бироқ...

Йиллар ўтди. Замонлар ўзгарди. Қийинчиликлар орта қолди. Эл фаровон турмуш кечира бошлади. Ана шундай кунларнинг бирида Ўрмон оғзидан гуллаб қўйди. Чойхонада, тўрт-беш тенгқурининг даврасида, гапдан гап чиқиб, бир нарсани айтди.

«Ҳа, энди у кунларни ҳам бир кўрдик-да. Эсларингдами, ҳов бир йили Россияга деб юборилган галлани Конизарарда қароқчилар урган эди?»

Эсламай нима, худди бугунгидек ҳамманинги ёдида у воқеа. Айниқса, Маҳам амаки ҳеч унутмасе керак. Чунки у ўшанда супрасида борини қоқиб берган эди. Касрига суюмли ўғилчасидан жудо бўлган...

Ўрмон жамоа гапида давом этди:

«Ҳукумат кўп уринди-ю, қароқчиларнинг изига тушолмади,— деди жилмайганча, соғ қўли билан қорнини силаб ўтираркан.— Мана, қаранг, шундай кунларга ҳам келарканмиз-ку! У пайтда ярим ҳовуч донга зор эдик, энди тишимизни кавласак бир бурдадан нон чиқади...»

Ўрмон бу гапни бамайлихотир, ҳатто бир оз гурурланиб айтди. Айниқса, унинг кулимсираб туриши...

Маҳам амакининг пешонасига бир нарса тарс этиб теккандек бўлди. Туйқус хаёлига келган фикрдан титраб кетди. «Наҳот?! Эвоҳ, ўғилгинам, сенгина кимнинг қурбони бўлдинг-а?!» Ўз вақтида чекилмаган қайғулар, йиллар чанги остида кўмилиб ётган аламлар бирдан юзага қалқиб чиқди...

Маҳам амаки Ўрмон жамоанинги қиёфасида гўдақларининг — нафақат Ҳақимбегининг, балки беш ойлик чоғи нобуд бўлган ўша қизалоғининг ҳам, ҳатто, яқиндагина ҳовузга чўкиб ўлган энг кенжа фарзандининг ҳам... қотилини кўрди!

Лекин индамади. Индаёлмасди ҳам. Аввало, Ўрмон фикрини очиқ айтмади, юзига солса, тониши мумкин. Ик-

кинчидан, у дардлар анча эскирган эди, жанжал кўтарса, эшитган кулоққа ғалати туюлади. Фақат дилида қолди, дилидаги ўзга дардларнинг устига устак бўлди. Ўрмон жамоани ўша дамгача ҳам ёмон кўриб юрарди, энди, бундан бу ёғига уни кўрарга кўзи қолмади. Унга ғойибона ўлим тилашга тушди. Бундан ўзга чора топмади...

5

Фронтдан қайтгач, Муҳаммаджон тагин Шўрсувга — ўзининг эски ишига борди. Совуқни совуқ демади, иссиқни иссиқ демади, ишлайверди, тиним билмади. Уруш ўтказган аламларни ҳам, Ўрмон ўтказган аламларни ҳам ишдан олди. Ўзи табиатан камгап эди, янада одамови бўлиб қолди. Юракни эзадиган ўйлардан чалғиш илинжида ишга муккасидан кетди, атроф-дунёни унутди. Кон Қатронтўғ тизмаларининг оралиғида эди, у ерларнинг совуғи қишлоқдагидан бешбаттар...

Ярасини ўша ерларда совуқ уриб кетдимикан?

Елкадаги оғриқ тез-тез хуруж қилавергач, кондан эрта-роқ пенсияга чикди-да, рўзғорига қарай бошлади: мол-ҳол қилди, иморат солди, аста-секин маҳаллага аралашди. Яқин ўн йиллардан бери гўрковлик қилади. Қаро ер қаъридан не-не макон қурмади! Қиш демайди, ёз демайди, хизмати — беминнат. Ёлғиз эмас, ёнига кирадиганлар доим топилади, ҳамма ҳам савобталаб-да, лекин Маҳам амаки қабрнинг «уй»ини ҳеч кимга ишонмайди, бир ўзи қазийди. Лаҳаднинг ичи қишда совуқ, зах, ёзда ҳам ҳавас қиладиган эмас...

Ё елкасидан не-не лаҳадларнинг захри ўтиб кетдими?

Мана, энди ўшаларнинг азобини тортиб ётибди. Ўзиям, бу галгиси ҳаммасидан ўтиб тушди — нафақат елка, тирноқларининг орасигача зирқиратяпти. Маҳам амаки гўё шу кеча худди қирқ тўртинчи йилдагидек қайтадан яраланди — худди ўшандагидек ўткир чийилдоқ товуш узок-узоклардан яшин тезлигида учиб келди-ю... уйнинг бурчагида нимадир қаттиқ гумбурлади: еру осмон битта бўлиб кетди, елкасини нимадир куйдириб ўтди, аъзойи баданига беҳисоб игна санчилди, ҳатто димоғида ачимсиқ, куйинди бир таъмни туйди. Фарқи — бу сафар хушидан айрилмади. Фарқи — қирқ тўртинчи йили, кунлардан бир кун жувонмарг кетишини хаёлига ҳам келтирмаган бўлса, бугун кечаси кўнглидан «Энди кетдим-ов», деган нохуш ўй кечди. Неча йиллардан бери илк бор шунақа ўй кечди, лекин рост-камига ўлиб қоладигандек, эти учди. Урушдаги ўлимдан ҳозиргиси кўрқинчли туюлди унга.

Ҳайҳотдек уйда ёлғиз ўзи... ўли-иб ётса... Э, фа-
лак!..

Шундай кунда хотинининг йўқлигидан кўнгли ўксиди.
«Биласан, биқинимда ўтирмасанг ҳолим хароб. Ахир, Оқ-
мачит бориш қочиб кетмас эди-ку!» дея ўқинч билан ди-
лдидан ўтказди.

Бироқ хотинда не гуноҳ? Санчиқ ҳам немиснинг ўзидек
лабдурустдан бостириб келса!

Ниҳоят, ётаверган билан иш битмас, деб Маҳам
амаки дўхтирга отланди. Ташқари у пайтга келиб ғира-шира
ёришган эди, неча кунлардан бери еру кўкни бирдай
киратган шамол ҳам тинибди: «Йўлга чиқсам бўлар»,
деди. Қишнинг куни бир тутам, то йўлдан мошина-пошина
тутиб, район марказига етгунча аллапайт ўтади. У боя шу
ўйда, қоп-қора лас тўнига ўраниб, кулоқ-чаккасини қийиқ
билан маҳкам танғиб, оёғига кирза этикни қийиб, кўчага
чиққан эди, афсуски, йўлини бермаган экан — эшик
кўфланмади, кўнгилсизлик бўлди, ўша кўнгилсизлик уни
ишга қайтарди, олиб келиб тағин сандалга тикди.

Нафсиламрини айтганда, ҳавонинг ҳаддан ташқари со-
вуқлиги ё адашиб бошқа калитни кўтариб чиққани йўлдан
қайтганига баҳона эмас, шунчаки, бирданига боргиси кел-
май қолди, вассалом! Хўп, ана, борди дейлик: дўхтирхонада
шоҳи чиқадими? Ё оғриқ-азоблардан бирданига қутулиб
кетадими? Ортиқча даҳмаза, холос — дўхтир ҳар галгидек,
кесиб кўрайлик, дейди, Маҳам амаки кўнмайди. «Кеса йлик-
чи, ичингизда тағин биронта бомба қолган бўпчиқар, топсақ,
ўчингизга яхши-ку, биратўла қутуласиз-қўясиз», дейди
дўхтир. Маҳам амаки яна унамайди; «Елкамда ҳеч вақо
йўк! Ўқ кирган эди, уни ўша маҳалдаёқ олиб ташлашган,
ўт кўлларим билан Оврупонинг тупроғига қўмиб келганман»,
дейди. Шуларни айтаркан, кўз олдига ҳар гал дала
шифохонаси, оқ халатли киши, сиртида қон юқи қолган
бодомдеккина темир келади, кулоғи остида кимдир: «Ома-
динг бор экан, солдат, яна тўрт энли пастга санчилганида
борми, юрак...» дея шивирлагандек бўлади.

Маҳам амаки операцияга кўнмайди, дўхтирнинг ёзиб
берган дориси эса ярасига қор қилмайди. Шу кунгача
дўхтирни энди кўраётгани йўқ у.

«Елкамда бомба нима қилсин, болам,— дея Маҳам ама-
ки хаёлан ўша дўхтир билан мунозарага киришди,— у
Оврупонинг бир чакалакзоридида қолиб кетган. Юрагимда
ўқ бор, юрагимда. Ўзим биламан, бу ўқни немис отмаган,
немис отган ўқни елка тугул, юракдан ҳам чиқариб ташласа
бўлади... Бу ўқни Ўрмон отган, давоси ҳам шунинг қўлида!

Буни сен қаёқдан билардинг, дўхтир болам, ўзинг кечагина туғилган жўжа бўлсанг?!»

Бир томондан ёлғизлик, бир томондан вужуддаги ланж оғриқ, бир томондан хавонинг совуклиги, бир томондан сандалнинг хушёқар иссиғи... Бундай дамлар одам хоҳлайдими, йўқми — чексиз ўй-хаёлларга берилади, кўз ўнгида нима жонланса — гоҳо тартиб билан, гоҳо тартибсиз — чиғирикдан ўтказаверади. Бунда бир қарорга келиш шарт эмас, бунда муҳими — ўй суриш, хаёлга ботиш...

Тошкўмирнинг чўғига белини тутиб ётаркан, баданига бир меъёр илиқлик югургач, дайди хаёллар Маҳам амакини не ерларга олиб кетди. Мана — Манзура... «Юрак-бағримизни қонга белаб кетдинг-а, қизим!» дея ўйлади эзилиб. Кейин туйқус: «Оқ қилаймикан?» деган фикрга борди. Бир тўхтамага келолмай, роса қийналди... Мана — Хайрулла Латиф... «Уф, сени менга йўлиқтирганидан хафаман-да лекин!» Мана — Одилхон... Ана — Ўрмон...

Э, ўлишга ҳали эрта, Маҳам амакининг бўйнида қарзи кўп ҳали. Дунёдан умид узиш осон, лекин бу марднинг иши эмас! Маҳам амаки тақдирга ўчакишиб яшаши зарур — у буни ботинан ҳис қилди. Шунинг баробарида тана-сида қандайдир сирли куч-қудрат уйғонаётганини, қалбида аччиқ ҳаётга нисбатан тиник, айрича бир меҳр, тирикликка ишонч туйғуларининг янгидан илдиз отаётганини яққол сездди. Елкасидаги санчиқ ҳам бора-бора сусайиб, тингандек бўлди. Гўёки шу дамда хаёлот эпкини унинг танасидаги мужмал оғриқни ҳам аллақаёқларга элтиб ташлади-ю тошкўмир солинган мўъжазгина сандалда азобу укубатдан фориг бир вужудгина қолди.

Ҳеч бир ўйи ниҳоя топмасдан, Маҳам амакининг кўзи илинди: хаёли уйқуга уланиб, уйқуси хаёлга чатишиб кетди.

6

Замона тинчиб, одамларнинг тер ҳиди анқиган, кўкрагига ёқимли эпкини теккан, эркаклар зимдан, аёллар эса очикдан-очик ёқасига туфлаб: «Кўз тегмасин-а, пешонамизга шундай кунлар ҳам битган экан-ку!» дея шукр қилиб юрганида... уруш бошланди.

Жони, қони эвазига босмачини юртдан аритиб, эндигина тинч, осойишта осмон остида қайта бош кўтариб, эндигина у ёқ-бу ёққа хотиржам қарай бошлаган халқ... дами ичига тушиб, тагин бир-бирига мўлтираб қолди. Нигоҳларда бир хил мунг, бир хил дард, юракларни ўртантиргучи бир хил

сўроқ: энди нима бўлади?.. Кўнгиллар гап, туби қоронғи: нима бўларди, уруш урушлигини қилади-да, одамзоднинг бошига соладиганини солади-да, кўрадиганимизни кўраверамиз-да...

Қишлоқда атиги бешта — ҳар маҳалла уртасида биттадан, гузарда иккита радиокарнай бор эди, лекин одамлар уруш бошланганини бу карнайлардан эшитганлари йўқ. Қора карнайлар «Насруллои»ни қоқ ярмидан узиб кўйиб, маншум воқеадан дарак бериб тилга киргунча, узунқулоқли бу ерларга етиб келган эди.

«Гирмон бизга уруш очибди!..»

Ўша дақиқадан бошлаб халқ ўз-ўзидан бир ерга тўп-ланадиган, қора карнайлар ўрнатилган симёғочлар теваарида соатлаб тик турадиган бўлиб қолди. Нима гап, нима сўз — кўпнинг орасида бунга фаҳми етмаганлар ҳам бор эди. Кутилмаган хабардан гангиб, ҳатто: «Оббо қисталоқлар-эй, уруғига қирон келтирдик десак, босмачи курғурнинг нусиб ётганлари ҳам бор экан-ку!» дея ёқа ушларди баъзилар.

Эҳтимол, шунинг учундир, уруш бошланганининг тўртинчи кунидек қишлоққа райондан вакиллар келди. Эркагу аёя бир зумда гузарга йиғилди. Вакиллар беш-ўн оғиздан сўзлаб, фронтдаги аҳволни бирмунча тушунтирган бўлдилар. Айниқса, Қўқондан келган рус вакил билан Ўрмон жамоа узоқ гапирди.

Ўрмон жамоа олдинига рус вакилининг нутқини ўзбекчага ўгириб турди, кейин анчасини ўзидан ҳам кўшди. Ҳа, ўшанда у нималар демади! Ёш эди, ғайратли эди, терлаб-пишиб гапирaverди. Бунча гапни қаёқдан ўргана қолди экан, деб Муҳаммаджон ҳатто ҳайрон бўлди. Худди оқиндан тайёргарлик кўриб юргандек...

— Ҳамқишлоқларим! — деди Ўрмон салмоқ билан. Сўнг бирпас одамларга қараб турди. Кўзига ёш олдим, бу ёшига овози қалдираб, дилэзар қадар таъсирчан чиқа бошлади.— Биз нимани ўйлаб инқилоб қилдик? — деди у ҳайкириб. Яна бирпас тек турди.— Жонимиздан кечсак кечдинг-у, лекин босмачи лаънатининг ҳамласига кўксимизни қалқон қилдик! Хўш, шундай қилаётганимизда биз нимани ўйладик? Нимани деб колхоз туздик? — Шу ерда Ўрмон чўнтагидан дастрўмол чиқариб, кўзларини, юзини артди ва бирдан таҳдидли овозда давом этди:— Албатта, истиқболимизни ўйладик, истиқболдаги ёруғ кунларимизни ўйладик! Хуррият бўлди, шу хуррият берган хур кунларимизни ўйладик! Хўш, шундай пайтда Овруподан бир малла дев чиқиб, «Ҳаммангни қириб ташлайман, қолган-қутга-

нингни кул қиламан, хурриятингни ҳам, ўша сенлар интилган истиқболни ҳам кўз очиб юмгунча ерга кўмаман!» деб турса... биз кўл қовуштириб ўтираверамизми?! Йўқ! Чучварани хом санабди ўша малла!.. Хой хотинлар, кўп уввос тортмасдан, эрларингизга йўл тадоригини кўринглар! Хой келинчақлар, беҳуда соч юлгунча, қаллиқларингизнинг белбоғини чиқариб беринглар! Хой биродарлар, қани сизлардаги шиддат, қани қадимги ёвқурлигингиз?! Йигитман деб кўкрак керган билан иш битмайди ҳозир! Унутманглар, томирларимизда ота-буваларимизнинг қони бор-а! Қани, халойик, бир ёкадан бош чиқариб, қўзғалайлик, олис сарфарга отланайлик! Она Ватанимиз, улуғ йўлбошчимиз Сталин бугун биздан шуни талаб қилаётган экан, жонларимиз садқа бўлсин шундай Ватанга, Сталинга! — Ўрмон жамоа жикқа терга ботди. Хиёл тин олиб, сал босикрок оҳангда давом этди:— Бугундан эътиборан жамоанинг идорасини мана шу чойхонага кўчирамиз, аскарликка юборилувчилар шу ерда рўйхатга олинади... Энди тарқалинлар! Далачилар даласига борсин, конда ишлайдиганлар конга жўнасин! Лозим топсак, ўзимиз чақирамиз. Лекин огоҳлантириб кўяй: кимда-ким аскарликдан бўйин товласа, ҳолига вой бўлади! Кўзларингни очинглар!.. Шўролар ҳокимиятига кўл кўтарганларга — ўлим!

Ўлим! Ўлим!

Гузар аллақандай ваҳимали говурдан ларзага келди. Сал ўтмай кий-чув бошланиб кетди. Айниқса, хотин-халажнинг фарёидан Қатронтоғнинг тошларига ҳам жон кирди гўё — битта қолмай эриб битди. Нурсухариқ ўша кунни кўзёшларга тўлиб оқди, бу кўзёшлар қайтиб келиб, яна тагин одамларнинг юрагига қуйилаверди, қуйилаверди. Инига ноҳос чўп суқилган чумолидек, халқ тўзиди...

Шундан кейин кунда бўлмаса-да, кунора йигитларнинг сара-сараси танлаб олиниб, аскарликка жўнатилаверди. Бир киши кетадими, ўн кишими, ҳар гал қишлоқ хувиллаб қолаверди...

Навбат Муҳаммаджонга етди. Август ойи эди. Муҳаммаджон унда Қатронтоғ ичкарисидати конлардан бирида ишларди. Дастлаб уларга ҳеч ким тегинмади. Сизларга брон берганмиз, ишчилар шу ерда ҳам керак, дегандай гап бўлган эди. Кейин, негадир, кондан ҳам аскар олина бошланди.

Чақирув қоғози келганда Муҳаммаджон Шўрсувда эди, кеч-қоронғида уйга қайтса... Аяси чопа келиб бўйнига осилиб олди. Йиғлади, сиқтади, бирам йиғладики... Муҳаммаджон беихтиёр уни гап билан силтаб ташлади.

— Ая, ҳозирданоқ мени ўлдига чиқаряписизми?! Ахир, урушга бораётган бир мен эмас-ку!

Хотини Муҳаррам бошда сир бермай турди, лекин Муҳаммаджон унинг изтиробини ҳам аниқ-яккол сизди. Ҳаракатлари сушт, паришон, уйга киради, ҳовлига чиқади, ора-сира бийрон ўғилчасини бағрига босиб, унсиз кўзёши тўкади. Она кўздан пана бўлганда, Муҳаммаджоннинг олди-га келиб, юракларни зиркиратгучи дард билан:

— Каримжон иккаламиз нима қиламиз энди? — деди.

Шу — бори ҳам, йўғи ҳам шу бир оғиз гап, лекин Муҳаммаджон шунинг ўзидаёқ бўлгуси айрилиқ изтиробларини, тубсиз ҳадик-хавотир аломатларини туйди, ҳали онаси бўйнига осилиб йиғлаганида ҳам қилт этмаган одам, энди сесканди...

Шундай қилиб, ёзнинг адоғида Муҳаммаджон кўп қатори фронтга жўнаб кетди.

7

Бир пайт қулоғига элас-элас аёл кишининг товуши чалинди. Тушига айқашиб эшитилгани учун индамай ётаверди. Товуш иккинчи бор қайтарилганда, туши эмаслигини, гапираётган ўзининг хотини эканини билди: Маҳам амаки кўзини очди.

— Ҳой, сизни нима жин урди, Каримжон, турмайсизми? Кун чиққанда ётадиган феълингиз йўқ эди-ку! — дерди Муҳаррам хола унинг елкасидан туртиб.

Маҳам амаки чинқириб юборди:

— Елкамга тегма, аҳмоқ! — Сўнг хийла босиқ оҳангда гўлдиради:— Елкамга тегма-да, ахир...

Муҳаррам хола ўзи йўқ пайти эрига нимадир бўлганини сизди. Лекин сезмаганга олди. Одатдагидек, бирини тоғдан, бирини боғдан олиб бидирлай кетди:

— Кудаларим сўраб юборишди. Қизингиз эргашган эди, кўймадим. Қўлидаги шабадалаб қолибдими, ётибди, иссиғи баланд... Кўнглим бир бўлиб, бир бўлмай келдим ўзиям. Вой бу совуқни, вой бу совуқни, бурунларимни чирт-чирт узиб кетаман дейди-я! Хайрият, кўшнилари инсофлигина экан, эркак қудам бир оғиз айтган эди, йўқ демади — гир ётиб ташлаб кетди. Кўчадан қайтди... Бир ҳисобда, кирмагани яхши бўпти, бунақа кип ётганингизни кўрганида... Аёли оғироёқ эмиш, шундан хавотир олиб кетди. Бу совуқда бўшанишини айтинг. Ўлмаган хотинларнинг жони!

Гап ораси Муҳаррам хола кизиникидан кўтариб келган дастурхонни очди. Мевасини мевага, нонини нонга айириб кўйверди. Маҳам амаки индамади. Шошилмасдан, оёғидаги пайтавани чувалаштириб, тахлаб, кўрпачанинг қатига тикдида, обрезнинг устига чўкка тушганча юзини ювди, бошига тангилган қийқни ечиб, ҳафсала билан артинди. Муҳаррам хола яна нималарнидир гапираверган эди, унинг овозига кулоқ тутиб, хатти-ҳаракатларини зимдан кузатаркан, одатда кадрдон кишига нисбатан ҳамиша кўз-кўз қилинавермайдиган, бироқ кўнгилнинг туб-тубида мудом ардоқланиб сақланадиган меҳр туйғулари жунбушга келаётганини ҳис қилди. Хотинига шу тобда яхши гаплар айтгиси, унинг димоғини чоғ қилгиси келди. Нияти тилга кўчганда эса, орзидан чиққан гапга ўзи ҳам ҳайрон қолди:

— Келиб-келиб кеча кетганингни қара, Карим! Бошқа кун қуриганмиди! Ё, қизинг ўзи бир келса, туғи пасайиб қоладими?

Муҳаррам хола эрининг гинаси сабабини кўп ҳам тушунмади.

— Боласи касал экан, деб айтдим-ку сизга,— деди бегаразгина.

— Касал бўлмасдан олдин келсин эди! Ахир, токайгача орқасидан юрасан?!

— Нимага мунча зарда қиласиз? — деди Муҳаррам хола тутақиброқ.— Яхши бориб келдингми — йўқ, ҳол сўраш — йўқ... Сизга бегонами ўша? Осмондан орттириб келганим йўқ мен!

Маҳам амаки ўзини босди. Хотини рост айтади, у бечоранинг айби нима — рухсатсиз кетмаган бўлса? Қийқни миҳга илди-да, сандалга келиб ўтирди.

— Кечаси нақд кетган эдим-да, хотин,— дея зорланди сўнгра,— бир буради-и... Бунақаси сира бўлмаган. Қовурғаларим эшилиб, қўлим курагимдан узилиб тушадими дедим. Ажалимдан беш кун бурун олиб кетади-ёв шу...

Муҳаррам хола юмушини йиғиштириб, эрига бақрайиб қаради: тагин тутибди-да зорманда! Сўнг эҳтиёткорлик билан деди:

— Ҳа, айтгандай, эсингиздами, эркак қудамнинг ҳам оёғи кўпдан бери оғриб юрарди. Ўша яраси кўзиб, туновинда яна қадам босолмай қопти. Куёвингиз Кўқонга оборман экан, дўхтирлар дарров кесибди. Тиззасининг кўзидан тирноқдек темир чиққан эмиш. Ана! Тиззасида темир борлигини у бечоранинг ўзиям билмаганакан... Банисадан чиққанига бир ҳафта бўлгани йўқ, бип-бинойидек юрибди эркак қудам.

Хотинининг жонсараклиги негадир ҳозир Маҳам амаки-
на ёқмади. Қайтага, иззат-нафсига тегди.

— Эркак қудам, эркак қудам дейсан, бу ёқда ўзингнинг
эркагинг ўламан деб турибди!

Муҳаррам холанинг ранги ўчди. Гўё шундай қилмаса
эрига ҳақиқатан бир бало бўладигандек, шоша-пиша кўкра-
нига туфлаб, ёқасини тишлади.

— Нафасингизни ел олсин, бирам маҳоват қиласиз!
Ахир, сизни ўйлаганимдан айтяпман-да, Каримжон,
дўхтирга боринг, деб бўлмаса сизга... Ўлибмиди, битта яра-
ни тузатолмаса!

— Тузатолмайди, билдингми?! Тузатолмайди!

Яқиндан бери Маҳам амаки билан Муҳаррам холанинг
турмушлари турмуш бўлмай қолди. Иккаласи ҳам қил
устида юргандек гўё: бўлар-бўлмасга жиззакилик қила
бошлайди, гапирса гап кўтармайди, эрнинг сўзи хотинга,
хотиннинг сўзи эрга таъна, дакки-дашно бўлиб туюлади.
Кўрққанга қўша кўринар, деганларидек, яримта кўнгил би-
лан ҳам осойишта яшаб бўлмас экан. Қизлари Манзура
Ўрмон чўлоқнинг ўгли Тўйчи билан қочиб кетгандан бери
аҳвол шу. Бир ой бўлиб қолди, на хат бор, на хабар —
қудуққа чўккандек дим-дим. Ноилож, дардлари ичларида,
аламларини бир-бирларидан олиб, заҳар-заққумни бир-
бирларига сочиб келишяпти...

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Муҳаррам хола аввалига,
ишқилиб Манзурадан ўқимасин, қулоғим энди тинчиганда
тагин Манзуранинг ғавғосини бошламасин, деб чўчинқираб
турди, ҳар не қилиб кўнгилсизликнинг олдини олмоққа
чолланди, лекин... ўзининг сабр-бардоши етмади. Айниқса,
эрининг: «Дўхтирингни пишириб е ўзинг! Мехрибончили-
нинг ҳам ўзингга сийлов!» деб бақиргани жон-жонидан
ўтиб кетди. Кўққис томоғига аччиқ бир хўрлик босиб келди
на у ўтириб барала хўнграб юборди. Тўлиб турган экан,
тилига ҳам эрк берди. Йиғи аралаш вайсашга тушди, вайсаб
туриб йиғлайверди. Бу йиғи шу дамга қадар дилда пинҳон
тутилган дардлару оламда энг хунук қарғишлар, кизи Ман-
зурага инсоф тилаб, «бетаффик» Тўйчига ўлим тилаб қи-
лингган таваллоларга йўғириқ эди.

Маҳам амакининг чаккаларига муздай тер тепчиди.
Кўзники тупроққа, юракники юракка бораркан — Муҳар-
рам хола ҳозир юракдан йиғлаётган эди, Маҳам амаки бир-
дан тутатди:

— Кўлимга тушсин ўша қанжиғинг, бутини йиртиб
ташлайман... Ўрмоннинг дарвозасига осаман! Ҳаммасини
ўлдираман! Уйини қуйдираман!

Маҳам амаки, аллақандай куч вужудини гижимлаб ташлагандек, мадорсизланди. Ва ботинан бир нарсага иқрор бўлди: барибир қўлидан ҳеч иш келмайди, бу жазава, бу ғазабларнинг бари пуч гап, ахир, бунақа жазавага энди тушаётгани йўқ. Қизининг бутини йиртолмайди, негаки, бу дунёни чидаганга чиқарган, у номард эмаски, чидамаганнинг йўлини тутса. Ўрмоннинг дарвозасига ҳам осолмайди, осса, ўзи кулгига қолмайдами, Ўрмон ичдан севинмайдами? Ҳаммасининг уйига ўт қўйишни-ку гапир-маса ҳам бўлади, чунки ҳозир қишлоқнинг ярми Ўрмоннинг уруғи, хеши — уларни тугатиб бўладими? Демак, биргина йўл қолган унга: дамани чиқармай сўкаверади, сўкаверади. Шу-да энди...

8

Манзура йигирма тўртга кирган, кўзга яқин бир келинчак эди. Раҳмон мелесанинг ўғлига тушганига тўрт йилча бўлган, икки ярим яшар қўғирчоқдеккина қизгинанинг онаси, лекин вужудидан қизлик латофати аримаган сулув жувон эди.

Эри институтни битириб келгач, қишлоқ мактабида бошланғич синфларга дарс бериб юрди. Қайнотаси кўп йиллар мелесада ишлаган, Манзура келин бўлиб тушмасидан пича олдин айрим номаъқул ишлари очилиб қолиб, бу соҳадан бадарға қилинган, энди магазинга қоровул бўлиб олган эди. Уйда эса қишин-ёзин деҳқончилик қилади. Томорқасидан чиққан даромадга ўғлини ўқитди, уйлантирди. Ўғли институтда ўқиётганида ҳам, битириб қайтганидан кейин ҳам Раҳмон мелеса уни рўбарўсига ўтирғизиб олиб, кўп насихат қилган, бир-икки йил чидаб, маълимлик қилиб тургин, насиб этса, органга ишга ўтказиб қўямаң, деган. Манзурага келган совчилар ҳам шунини назарда тутиб, бўлажак куёвни роса мақташган. «Ўзи маълим бўлгани билан... яқинда мелесаликка ўтиб кетади!» деб оғиз кўпиртиришган. Бу ишга Маҳам амакининг мутлақо рағбати йўқ эди, Раҳмонни яхши биламан, унга берадиган қизим йўқ, деб анчагача оёқ тираб юрди. Раҳмон мелеса унга бевосита ёмонлик қилмаган-у, лекин Ўрмон чўлоқ ҳали жамоанинг раиси бўлиб турганида яқинлиги бўлган — Маҳам амаки шундан норози эди. Бироқ унинг норозилиги билан биров ҳисоблашмади. Совчи устига совчи келавериб, Муҳаррам хола довдираб қолдими ё куда хонадони томонидан ваъда қилинган сепга учдими, Маҳам амакига: «Хотинларнинг ишига аралашманг!» деди-ю, шартта оқлик бериб юборди. Маҳам амакининг аралашувисиз тўй ҳам бўлиб ўтди...

Бирок одамзоднинг айтгани ҳадеб рўёбга чиқавермас экан — куёв ҳаш-паш дегунча олти йил ўқитувчилик қилиб қўйди, мелисаликка ўтавермади. Сарф-харажати кўпайиб, бир йили еттинчи синфларга чизмачиликдан ҳам дарс берди. Манзурага уйланганидан бир ярим йил ўтиб, дадасининг ваъдаси амалга ошмаслигига кўзи етди чоғи, қутилганида ўқитувчиликни ташлади-да, Нефтободдаги буройиллардан бирига ишга ўтиб кетди.

Манзура эрининг бу ишидан аввалига қувонди: рост-да, лекин рўзгор деган гаплар бор, мактабдан бир нима ортқилиб бўлмаса, ўзининг даладан топаётгани лозимадага кўра етса... майли, маоши уч юздан ошаркан, деди. Муҳаррам хола ҳам бир гал қизига: «Эрнинг топармон-тутармон бўлгани тузук, ҳали ёшсизлар, рўзгорни бутлаб олганга нима етсин...» деб айтди..

Шундай қилиб, ҳар куни тонг-саҳарлаб эр тоққа қатнайверди, Манзура — далага. Қизчалари туғилиб, Манзура эри ичида ўралашиб қолди, эр эса бир куни, томдан тараша тушгандек, янги гап топиб келди. Бухоронинг қайсидир йурчагига бориб, озгина ишлаб келмоқчи эмиш. Бу ердаги маоши тўла сақланади, йўлқира пули нақд, нарёқдан ҳам йурустгина олади, ошию нони бўлиб, ойига тўрт юз-тўрт оз эллик сўмгача туширса бўлади, Манзура ташвиш тортмасин, тез-тез келиб туради, ахир, Бухорода унинг йўқотгани бормиди ёки у ёқларда пишириб қўйибдимми... борса, пули учун боряпти-да, кўради: ёкса, бирор йилча ишлайди, қилмаса...

Манзура оҳ-воҳ урмади, оҳ-воҳнинг беҳудалигини билди, сўмак кутибми, секин қайнотасига термилди. Раҳмон мелиса кўзини олиб қочди, зимдан бир Манзурага, бир ўғлига назар ташлаб, тўнғиллади: «Сенларга бас келиб бўладими, қониндан тушмасдан ўзимники маъқул, дейсан, гапирса — йўлчонглайсан. Бухорога экан-ку, борма деганим билан ҳиротдан ҳам қолмайсан!..» Бу билан у кимга ён берди — Манзура билолмади, чапагини чалиб, ич-этини еб қолаверди.

Бир йил ўтди. Ана-мана дегунча икки йил ўтди. Эр бирда-ярим келиб турди-ю, узил-кесил қайтавермади. Манзурани яна тонг қолдириб, ими-жимиди ўшандан нари қорақалпоғистонга суриб кетди. Тагин ярим йилча ишласа, жамғармаси фалон сўмга етармиш, шундан кейин тилла берсаям ҳеч ёққа силжимай, Нефтободда ё Шўрсувда муқим ишлайверармиш. Яқинда келган бир хатида: «Қишда бутунлай қайтаман, Манзир, ўзим ҳам роса зерикдим, айниқса, қизимни соғиниб кетдим», деб ёзибди. Бу хушxabардан Манзуранинг туриб-туриб... алами кўзиди. Ўз-

Ўзидан ўпкаси тўлди. Қоронги тушгунча миқ этиб товуш чиқармади. Сўнг ҳувиллаб ётган келинлик уйига кирди-да, қизчасини ухлатиб қўйиб, кечаси билан тепасида юм-юм кўзёши тўкиб чикди. Йиғлаган сари тўрт девор уни тобора сиқиб келар, айланасига миҳларга илинган кўйлақлар, сочиқлар ноҳос сиртмоқ бўлиб бўйнига тушаверар, токчалардаги чинни идишлар ўз-ўзидан жаранг-журунглаб, унинг ҳолидан кулар эди... Манзурани ваҳм босди, восвосга чалинай деб қолди, лекин чидади — қайнонасини чақирмади. Саҳарга яқин, қизчасини кучоқлаганча уйқуга кетди.

Ажойиб кунларнинг бирида шу суюмли қизчасини бағрига босиб, ҳар икки хонадонни доғда қолдириб, қочди-кетди...

Адашмасам, ўшанда мен еттинчи синфда ўқирдим. Пахта терими охирлаб қолган пайтлар эди. Совхозимиз у йиллари чўлдан янги ерлар оча бошлаган, экишга ҳам, теримга ҳам қатнашга тўғри келар эди. Биз — мактаб ўқувчилари ҳар куни етти-саккиз мошинага миниб Комилчўлига борардик: баҳорда ягана ё чопиқ қилардик, кузда пахта терардик. Бир куни кечкурун, одам одамни таниб бўлмас палла, одатдагидек кий-чув, тўс-тўполон билан қишлоққа кириб келдик. Мошиналар карвони Кўприкбошига етганда орқама-кетин тўхтади. Чўлдан ҳеч ким куруқ қайтмаган эди. Боғ-боғ пичанлар, ўт тўла қоплар гурс-гурс асфальтга иргитилди. Орқада қаторлашган мошиналар чироғини ўчирмаган, кўзларимиз қамашади.

— Ҳой, қоч! Қоч дейман, белингни узиб кетади!

— Кўзингга қарасанг ўласанми, Исим сарик!

— Домла, манов Узоқни қаранг, сочимдан тортяпти...

Қўйвер хозир, домлага айтиб бераман!

— Айт! Айтиб кўр-чи, шимиши ечиб берармикан.

— Вой, кўйлагимни йиртдинг!

— Ҳайт. Қий-ю-у-у...

Ҳамма бараварига бақиради, ҳеч ким бир-бирига кулоқ солмайди — қишлоқни бошимизга кўтариб олганмиз. Баъзиларнинг акалари, опалари хавотир олиб, йўл бўйига чиқиб турган экан, шовқиннинг камига улар кўшилади. Бозор дейсиз! Бозорки, ким харидор, ким сотувчи — билиб бўлмайди.

Мен ҳам ўтга жиқ тўла қаноримни пастга иргитиб, кетидан ўзимни отдим. Туриб, уст-бошимни қоқиб, қопга энгашдим. Уни энди елкамга оламан деб турсам, иккита қизнинг аллақандай сирли шивири қулоғимга чалинди:

«Манзура опа Тўйчи ака билан қочиб кетибди...»

«Ия, қайси Манзурани айтяпсан — Раҳмон мелисанинг келиними? Ким айтди сенга?»

«Ана, хозир опам айтди...»

Бу янгилик мабодо бошқа «опа» тўғрисида бўлганида уни эшитмаслигим, эшитсам ҳам бу қадар диққат қилмаслигим, диққат қилсам ҳам, уларга қўшилиб ҳаммага ёйишим мумкин эди. Лекин... Қизларнинг айтаётгани — Манзура опа, менинг суюмли Манзура опам эди! Беихтиёр қанорга чўккалаб қолдим. Кейин, ҳамма тарқаб кетгач, бир амаллаб уйга етиб олдим дарҳол аямдан сўрадим. Ва...

Ҳеч нарсага ақлим етмай, тунни билан ғалати-ғалати тушлар кўриб, тўлғаниб чиқдим.

Манзура опам жонажон ўртоғим Носирнинг аммаси эди. Носир — Карим тоғанинг ўғли, Маҳам амакининг невараси. Маҳам амаки билан менинг опоқдадам минг йиллик кадрдон эдилар, ҳатто бир-бирларини сенсирашиб гаплашишарди. Носир иккаламиз ҳам опоқдадаларимизга ўхшаб қалин ошналардан эдик. Болаликда энг кўп бирга юрган иккита ўртоғим бўлса, биттаси — Хайрулла, иккинчиси шу Носир эди. Кун бўйи тўп тепардик, ошиқ ўйнардик, ишларимизни ҳам учаламиз бирга қилардик. Носирнинг дадаси Карим тоға олтингугурт заводида юкчи бўлиб ишларди. Учинчи синфда ўқиётганимизда Носирлар Шўрсувга кўчиб кетишди-ю қишлоқда Хайрулла иккаламиз шўппайиб қолавердик. Уна йили Гриша амаки деган бир грек муҳожирни ҳукумат билан келишиб, ватанига қайтиб кетган экан, посёлканинг катталари унинг уйини Карим тоғага берибди. Носирни Маҳам амаки ҳам олиб қололмади, Карим тоға уни ўрисча мактабга бераман, деган эмиш.

Энди ўйлаб қарасам, Манзура опа билан худди ана шундан кейин иноқлашиб кетган эканмиз. Илгари Носир, мен, Манзура опа учаламиз далада бирга ўт юлардик. Энди Носир кетган, лекин Манзура опа ҳалиям мени ёнидан жилдирмасди. Ҳатто баъзан атай уйга чақириб келарди.

— Нозимбек, бугун серўт жойни кўриб келдим, — дерди мени қизиқтириш учун. — Валасапидингни опчиқ!

Ўзига тенг кўриб гапирганидан ҳар гал бошим кўкка етиб, зумда бирорта қопми, этакми кўтариб чиқардим ва иккаламиз бир кун Оқтупроққа, бир кун Тўқайга, бир кун Каттажарга, бир кун Гўштқишлоқнинг сарҳадларигача бориб ўт юлардик. Манзура опа қопини тезгина тўлғазиб, кейин менга ёрдамлашиб юборарди. Ёнма-ён юриб, антиқа-антиқа гаплар айтиб, кулдиргани кулдирган эди. Латифа сўзласа, ўзи мендан кўпроқ куларди...

Бир кунни уйга қайтаётиб, уни сўроққа тутдим:

— Раҳмон мелисанинг ўғлига тегасизми, Манзура опа? У кулди.

— Ким айтди сенга? — деди.

Мен бу янгиликни уйимизда бўлган гапдан эшитиб олган эдим.

Манзура опа тўхтади, валасапиднинг эгарига тирсагини кўйди-да, менга ғалати қаради.

— Сенга яхшимасми, Нозимбек, — деди кейин. — Кўшни бўламиз...

— Бировга тегсангиз, мен билан ўт термай қўясиз-да.

Манзура опа валасапиднинг рулини кўйиб юборди. Қоплар қалқиб, ёнбошга гурсиллаб ағнади. Икковимиз ҳам чўккалаб олиб, мириқиб кулдик.

— Оббо рашқчимдан-эй! Мени қизганяпсанми-я... — деди Манзура опа.

Туриб, йўлга тушдик. Салдан кейин у тагин шу гапга қайтди, маъюс кўз сузиб:

— Қўрқма, Нозимбек, — деди. — Барибир сен билан билла ўт тераман, билла ўйнайман. Раҳмон мелисанинг ўғли бўлса — ўзига.

Кейинроқ билдим: Манзура опа ўшанда Раҳмон мелисанинг ўғлини яхши кўрар экан!

Қандай ширин эди у дамлар — менинг ўзим бир олам, Манзура опа бир олам, бу оламларнинг ҳар бири ўзича гўзал, ўзича такрорланмас!

Кўп ўтмай тўй бўлди, Манзура опа кўшнимизниқига кўчиб келди. Ким қандай — билмадим-у, ўша тўйда менчалик ўйнаган, менчалик яйраган бола бўлмаса керак.

Хотирамда тиниқ сақланган воқеалардан яна бири олтинчи синфни тугатаётганимда — баҳорда рўй берган. Мен унда аямга ёрдам бергани далага бориб турардим. Бир куни тагин Манзура опа билан ўт тердик. Негадир уйга кетишга сира шошилмасдик. Икковимиз битта қопга мингашиб олдик: мен — олдинда, Манзура опа — орқада. Ўзимизни дулдул отда ҳис қиламиз.

— Мени қаёққа олиб бормоқчисан, Нозимбек? — деди Манзура опа кулиб.

— Қатронтоққа! — дедим оғзимни тўлдириб.

— Қатронтоғингда нима қиламан?

— У ерда сизга эртак айтиб бераман.

— Эртагинг зўрми?

— Зўр!

— Чу денг бўлмаса отингизни, шер йигит!

— Чу-у! — дедим отнинг «сагрин»ини савалаб: кўлим Манзура опанинг тиззасига тегди.

— Вой ўлмасам, отингиз қариб қолибди-ку, йигит, юролмадяпти.

— Бу юрмайди, учади!

— Учирмайсизми бўлмаса!

— Учиб кетяпмиз-ку!

Охири Манзура опа жиришни бузди.

— Майли, шу ерда айтақол эртагингни, — деди елкамга кўл ташлаб. Мен отнинг «жилов»ини ўз ҳолига қўйиб, Манзура опага ўгирилиб ўтириб олдим. Кўзимни кўзидан урмай, эртагимни бошладим:

—...Тоғу тошларнинг шоҳи, горларнинг султони аждаҳо яшаб-яшаб, ахийри зерикибди-да: «Биронта қиз-пиз топиб келиб, уни катта қилиб, кейин уйланиб оламану маз-за қиламан!» деб шаҳарга тушибди...

Манзура опа тиззасига шаппалади.

— Тозаям жинни экан-ку ўша аждаҳоинг! Биратўла буй етганидан топақолса бўлмасмикан!

— Мен қаёқдан билай, китобда шунақа ёзилган, — дедим ўзимни оқлаб.

Манзура опа кўрсаткич бармоғи билан туйқус бурчимнинг учидан босиб, «Вой пучуғ-эй!» деди. Сўнг икки кўлига таяниб, ўзини орқага ташлади, қирқўрим сочларини бир-икки силкитди-да:

— Кимни оласан, Нозимбек? — деди шивирлаб.

Уялган бўлдим, индамадим.

— Сенгинага қайси қиз йўлиқаркан-а?..

Тагин миқ этмадим.

— Кимни олсанг ҳам, доим хотинингни ёнида юргин, ёлғиз ташлаб кетма... Хўпми?

— Хўп! — дедим дарров.

Ҳа, мен ўшанда ўйлаб ўтирмасдан «Хўп!» дедим. Манзура опа эса...

Манзура опа индамай ўрнидан турди. Қопини даст кўтариб, бошига қўйди-да, жўнаб қолди. Бу қилиғининг сир-синоати ўша тобда менга қоронғи эди. Умуман, ғалати-ғалати одатлари бор эди. Баъзан маъносиз тортиб қолади, баъзан ундан хурсанд одам йўқ. Шундай пайтлари қизининг хатти-ҳаракатларини кўрсатиб роса кулдирарди, ҳатто икки марта, эридан келган хатни ҳам ўқиб берган...

Унда мен маст эдим! Уйга кела-келгунимча Манзура онадан кўз узмадим. У эса ҳамон ўшандай — олдинга тушганча, бир сўз демай, ортига ҳам ўгирилмай, дадил юриб борарди. Бошида лапанглаган бир қоп ўтнинг юкини сезмасди гўё...

Биз даладан қайтаётганимизда, кўпинча, теварак-атроф қоронғилик оғушига чулғанаётган бўларди. Чап тарафда Қатронтоғ этаклари эндигина қорайган, офтоб ўнг тарафдаги Бўёб тоғининг ортига яширинган, осмоннинг Бўёб билан ўпишган бир парчаси қип-қизил... палла бўларди. Биз даладан қайтаётганимизда, эшилиб-буралиб қишлоқни кесиб ўтган йўлдан мошиналарнинг, трактирларнинг қатнови камайган, атрофга сукунат чўкиб, бу майин, айрича сукунат аро Нурсухариқ сойининг шовуллаши куйдек эшитила бошлаган ё бирданига ҳаммаси барҳам еб, ўрнини адирдан қайтаётган поданинг сурони эгаллаган... бир палла бўларди. Биз даладан қайтаётганимизда...

Кейинчалик, қачон қишлоғимга йўлим тушса ё олис ўлкаларда юриб, қачон она юртимни, жонажон элимни, беғубор кечгандек туюлгучи болалигимни ўйласам, кўз ўнгимга даставвал ана ўша палла келади. Манзура опанинг гоҳ ғамгин, гоҳ шўх суҳбатлари, кулгилари, хўрсинишлари, ўт юлавериби тилинган-шилинган бармоқлари, ва ниҳоят, бошидаги улкан қоп... Яна-тагин: икки далани ўқдек кесиб ўтган тутқатор, уфққача чўзилиб кетган узун, ингичка сўқмоқ; тупроғи иликка уради. Манзура опа энгил-енгил одимлайди. Этигининг остидан икки ёққа сачраган чағи ажиб товланади. Осмон ҳали оқиш, парча-пурча булутларнинг тўши ҳам оқиш, пастга осилиб турган қисми қорамтир, Бўёбнинг осмонга қадалган қирраси қонталаш... Манзура опанинг одимлари энгил, бошидаги қоп гўё ҳозир учади-ю, бориб уфққа санчилади, ўзи ҳам хув ўша қизилликка йўғрилиб кетади...

Кузга келиб Манзура опа бизникига тез-тез чиқадиган бўлиб қолди. Чиқиб, аям билан узоқ гангир-гунгурлашиб ўтирарди. Мен унинг тетапоя юриб кетган қизчасини ўйнатар эдим.

Бир куни Раҳмон мелисанинг хотини аямга нолинди:

— Саёқ бўп кетди қирилгур! Эри келгунича уйни уй қип ўтирганини қўрмайман-а... Чиқовриб, сизларниям безор қиворгандир?

— Зерикади-да, айланай. Ёш нарса, бир жойда ўтираве-риб, юраги сиқилади.

Раҳмон мелисанинг хотини кетгач, аям дадамга шундай деди:

— Манзирнинг бизникига кирганидан гумонсираяпти. Ғийбат қилади, деб ўйлайди-да. Билмайдикки, унинг дарди бошқа. Кошки ғийбатга арзисанг!

Мана энди бу гап: Манзура опа қочиб кетибди!

Унга ачинган, тарафини олган ягона одам — аям

ош. Комилчўлидан келибоқ сўраган сўроғимга бафуржа жаноб қилиб бўлгач, кўзларимга тикилди-да: «Сен бировларнинг гапига кўшилиб юрма!» деди.

Бу кўнгилсиз воқеа Маҳам амаки билан Муҳаррам ходаларнинг ярим жонларини суғуриб кетди.

Энди ўйлаб қарасам, одамзодни урушлар, табиий офатлар қаритмас экан, аксинча, улар бари уни чидамга, матонатга ундар экан. Очлик, қашшоқликлар одамзоднинг бошини буколмас экан, аксинча, улар бари уни курашга, исбига чорлар экан. Одамзодни енгувчи ягона қодир куч — ўзининг турмуши, турмушининг майда-чуйда, азалий ҳам абадий ташвишлари эканки, чидаму матонат шунга қолганда етмас, унга қарши исён кўтариб ҳам бўлмас экан — одамзод ёруғ дунёга йўлдош ичида келишида кўп маъни бор экан. Яъни, ташвиши ўзига йўлдош экан!

Не бир юртларда қон кечиб омон қайтган Маҳам амаки ҳам, яқин-яқинларгача гурс-гурс қадам босиб юрадиган Муҳаррам хола ҳам бир кечадаёқ қаридилар-қолдилар...

Аям мени тез-тез уларникига чиқариб турарди.

«Бор-чи, иш-пишлари йўқмикан. Бўлса, қарашиб юбор!» деди.

Ўтин ёрардим, сув келтириб берардим, биттагина кўйлар қолган эди, ўшанга қарардим, ишқилиб, мактабдан келдим дегунча, дарров Маҳам амакиларникига чопардим.

9

Маҳам амаки билан Муҳаррам холанинг кўрган кунлари курсин! Фарзанд ўстирдик, деб юришарди, фарзанд эмас, бало ўстиришган экан: бир думалаб, ҳаммани бегона қилиб-кетди.

Чол-кампир етаклашиб, Ўрмон чўлоқникига бордилар: Муҳаррам хола айюҳаннос солиб, Маҳам амаки бошини ҳам қилиб. Ўрмонга хусуматини неча йилдан буён дилда сиқлаб келган эди, энди чидамади Маҳам амаки, шу сафар е у ёқли, ё бу ёқли қилмоқчи бўлди. Лекин Ўрмоннинг муомаласини кўриб, негадир бирдан шаштидан тушди.

— Нима қилай, биродар, менинг ҳам бошим қотиб қолди,— деди Ўрмон имкон қадар юмшоқ оҳангда.— Бу талакатни кўрмайсизми! Етти ухлаб тушга кирмаган иш-а! Бизгаям осон тутманглар. Келиннинг, қудаларимизнинг олдидан нима деган одам бўлди! Минг йиллик кадрдонмиз, Маҳамбой, енгиллик қилмайлик, пешонамизда бор экан, кайёққа қочиб қутулардик...— Кейин Муҳаррам холага ўгирилди.— Нон урсин, Муҳаррам келин, ўлимдан хабарим

бор, лекин палиднинг мунақа фикрини... Одамларни кўйинг, келин, эл оғзига элак тутолмайсиз, бўлар иш бўлди, гапиради-гапиради, ахийри бир кун тинчийди-да. Ана, Вали дўкончининг хотинини қанча гап қилди, оқибати нима бўлди? Одамларнинг ўзлари уялиб қолди-ку! Сабр қилайлик-чи, бир йўли топилар, ахир...

Эртаси Шўрсудан Каримжон етиб келди. Соколи олинмаган, уст-боши, қошу киприклари олтингугуртнинг сап-сарик чангига ботган, пишиллайди, хириллаб йўталади. Келдию бир сўз демай, отаси билан онасини олдига солиб, тўппа-тўғри Ўрмон чўлоқнинг уйига кириб борди. Бўлди жанг, бўлди талотўп... иш ҳатто пичоқ ўқталишгача етиб борди!

Ўрмон ҳам энди кечаги Ўрмон эмасди, асли ҳолига қайтди. Айниқса, Каримжоннинг қўлида ялтираган пичоқни кўриб, жини кўзигандан-кўзиди, овозининг борича ўшқириб, ота-боланинг жон жойидан олди:

— Ҳе... Индамаган сари осмонга сапчийверасанми?! Аввали ғунажинингдан бохабар бўл, шунча дағдаганг бор экан, вақтида қайириб ол эди! Ачитяптими энди?! Синглингни эплаёлмай, чўлоққа кучинг етдими? Пронтавикка-я?! Сўй, номард, сўй! Сендақа каллакесарлардан кўпини кўрганман, итвачча!

Энди пичоқ Ўрмоннинг бўғзига қадалмайди, қинига ҳам кирмайди — унақа ҳолат эмасди ҳозир. Каримжон бунга сезди, кўзларига қон қуйилиб, вужуди қалт-қалт титраб, уни жон-жаҳди билан дуч келган тарафга улоқтирди. Пичоқ учиб бориб, бостирманинг устунига санчилди. Маҳам амаки беихтиёр ўша ёққа бир қараб қўйди, унга туюлдики, пичоқ гўё устунга дастасигача кириб кетди...

Санчиғлик пичоқ санчиғликлигича қолаверди. Каримжон этагини қоқиб, чаппа-ростасига сўкина-сўкина, ёввойи қиёфада кўчага отилди. Маҳам амаки келганидан бери бир сўз демай, қайтаётганида ҳам миқ этмай, бўйинини солинтарганча, ўғлига эргашди. Хаёлидан: «Раҳмондан қочиб, Ўрмонга келасанми-я, қизим, Ўрмоннинг кимлигини билмасмидинг?!» деган оғир ўй кечди, холос. Лекин Мухаррам хола жазавадан тушмади, Ўрмон чўлоқнинг хотини билан юмдалашгани чоғланиб ўзини ичкари урди.

...Устунда пичоқнинг санчиғлик қолиши Ўрмон чўлоққа ёқмади. Жини кўзиб, чопиб борди-да, бир қўллаб силтаб торта бошлади. Пичоқ устунга бор бўйи билан кириб кетгани рост эди, ҳадегавда чиқавермади. Шунда Ўрмон чўлоқ ерда ётган кетмонни олиб, орқаси билан пичоқнинг дастасига солди: кийик шохидан ясалган даста чирпирак бўлиб

учиб кетди. Ўрмон чўлоқ дастанинг кетидан кетмонни ҳам улоқтириб, жаҳл билан устунни тепди. Устун омонатини қўнқайтирилган экан, гурсиллаб қулади.

Э, Хайрулла ошна, бу ёғига кучим етмайди! Ахир, булари ҳали ҳолва, ғавгонинг каттасини қудалар бошлайди. Каримжон билан Ўрмон чўлоқнинг ўзаро хезланганлари билан иш битармиди, овора бўлганлари қолади, холос! Ўзбекнинг куда-андачилигини яхши биласан, ҳализамон еру кўкни бошга кўтариб, қудалар етиб келади: Маҳам амакининг уйига Раҳмон мелисалар хонадонидан, Ўрмон чўлоқшикига — қўшни Туюлқишлоқдан! Раҳмон мелисанинг ҳам, туюлликларнинг ҳам феъли бир — душманини туймагунча қўймайди улар, туёлмаса, кўч-кўронини кўтариб, ўзга элларга кўчиб кетади!

Жанжалнинг бу ёғини ёзмайман, Хайрулла Латиф, бу ёғини ёзолмайман! Қишлоғимиз бино бўлгандан бери бунақа савдони бир кимса кўрмаган, мен қандоқ ёзай?

Қалам ожиз, қоғоз ожиз, сўзлар Маҳам амакининг руҳи покини шод этмоққа қодир эмас, ошна! Юрагимда у инсон қолдирган хотираларга сўзлар лат етказиб қўядими, деб қўрқаман...

* * *

Қатронтоғимизнинг кунчиқарида туянинг ўркачи мисол иккита баҳайбат дўнглик бор, офтоб ҳар кун шу дўнгликлар оралигидан чиқиб келади. Аввал қийғос юз кўрсатиб олади-да, сўнгра кўкка ўрлайди: қишлоғимиз шунинг илк нурларини эмиб уйқудан уйғонади. Мен эса доим ҳайрон, мол қотардим. Нимага у ҳадеб бир ердан чиқаверади, кечқурун Бўёбнинг орқасига ўтиб кетади-ку, дердим. Ундонига ўйлардим, бундоғига ўйлардим — қани энди ақлим етса...

Қатронтоғим, Нурсухаригим, эсларингдами, бир гал эшигимиз тагида онамдан шуни сўрадим, билиб олгим келди. Ушанда онам айтган сўзлар... Онамнинг ушандаги кўзлари... Воҳ! Сизлар ҳам кўрган эдиларингми, сизларнинг ҳам кўзларингга муҳрланиб қолганми?!

Ушанда онам кўп гапирди. Болам-а, деди. Бирпас жим қолди. Ҳали ёшсан, билмайсан, деди. Кейин қулочини ёйиб, узоқ-узоқларга ишора қилди: Қатронтоғнинг орқасида офтобнинг уйи бор, деди. Кундузи осмони фалакка чиқиб, юрт кезиб, олам кезиб, кечқурун тагин шу уйига қайтиб келади, деди. Офтоб сира ухламайди, қоғоз-қаламини қўлга олиб, кунбўйи кўрганларини бирма-бир ёзиб қўяди, деди.

Ажаб!..

«Дарсини қиладим, ая? Дарсини қилмаса, маълуми қулоғидан чўзадими?»

Офтоб дарс қилмас эмиш, одамларнинг феъл-хўйини ёзар эмиш. Ҳисоб-китоб бузилса, олам расво бўлармиш.

Ажаб!..

«Кунда чиқаверадим? Бошқа қишлоқларга кетиб қолмайдими?»

Кетмас экан, кетса ҳам, яна қайтиб келаверар экан. Ҳар куни дастлаб Қатронтоғ қояларининг орасидан оламни кузатаркан, ер юзиди омон-омонлик бўлса, шундагина осмонга кўтариларкан. Лекин... ёмон одамларни жини сўймас экан, уларга юзини кўрсатмас экан. «Воҳ, болам, дунёга келиб офтобни кўрмаслик... даҳшат!»

Ажаб!..

«Мен яхши боламан-а, ая? Офтобни кўряпман-ку, а? Ҳув ана!»

Онамнинг кафтлари илиқ эди, юзларимга ёқди, вужудимга аллақандай тотли бир ҳаяжон кирди. Онамнинг кўзлари маънос эди, нақ юрагимга ботди, борлигим ўт бўлиб ёнди. Онамнинг антикишлари ширин эди, мен унинг бағрига сингиб кетдим. Онам эса...

«Болагинамдан ўргилай, бахтимга яхши бўлгин, бахтимга офтоб сендан ранжимасин», деди.

Болалигим бирдан қаддини ғоз тутди. Онамнинг қучоғидан юлқиниб чиқди-да, Нурсухариқнинг асов тўлқинчаларидек ўйноқлаб, чопқиллаб кетди. Севинчи ичига сигмас, ўша тобда жуда-жуда бахтиёр эди:

ахир, у одобли бола;

ахир, у ҳар куни офтобни кўради;

ахир, буни кўрмайдиганлар қанча!

Ўшанда болалигимнинг қувончи поёнсиз эди, чунки у Қатронтоғ томонга — офтобнинг уйи сари чопарди! Ўшанда дунё бир тарафу ўзи бир тараф эди! Митти юрагида ёлғиз бир илинж — тезроқ офтобни топса, у билан қилўтмас ўртоқ тутинса, уйларига бошлаб келса!

Чопиб боряпти-ю, шундоқ орқасида онамнинг ўтқир нигоҳини, майин қўлларини ҳис қилади. У майин қўллар болалигимнинг елкасидан тутмоқчи бўлади — йиқилиб кетмасин тагин, дея онамнинг жони ҳалак.

Ана, онам энтикянти. Ўтли нафасидан қулоқларим жанранглайди. Ўтқир нигоҳи вужуд-вужудимни тешиб ўтиб, ҳув олисда — қояларда жилваланаётган офтоб нурларига йўғрилиб кетади.

*Болалигим бирпасга тўхтади, оргига ўгирилди, ўҳ-хў, то-
ли йироқлаб кетибди-ку! Онагинам кўчанинг ўртасида
қўнқайганча қолган, ҳануз ундан кўз узмайди. Оппоқ рўмо-
лининг бир учидан тугиб, боши узра силкийди, гўёки, чоп,
болам, чопавер, қараб турибман, тўхтама, у ёқда сенинг,
менинг — ҳаммамизнинг эзгу ниятларимиз яшайди, бах-
тининг ҳам ўша ёқда, болам, дейди...*

10

Дўстим, бир бошладикми, энди Манзура билан Тўйчи саргузаштларини охиригача эшитиб олайлик. Маҳам амаки воқеасига кейинроқ қайтамиз. Қолаверса, Манзуранинг кўрсатгани Маҳам амакининг кўргани эмасми!

Манзура Тўйчи билан қочиб кетибди, деган гап тарқалганидан икки ҳафтача ўтиб, таранглик хийла сусайди, лекин батамом йўқолмади. Қайтага, бу ғаройиб ҳодисанинг тафсилоти бу ёғи Кўқон, у ёғи Исфарагача ёйилди. Қишлоққа бир кўниб ўтган йўловчилар уни ўз элларига олиб кетдилар, тилларда дoston қилдилар. Воқеанинг ўндан кўра ҳангомаси кўркқулик. Булоқнинг кўзи ҳам, сувнинг тиниғи ҳам шу қишлоқда эди, теваракка лойқаланиб тараларди.

Начора, булоқнинг кўзи бир очилмасин, очилдими — шилолига ҳам чидаймиз, бўтанасига ҳам.

Эмишки, кейинги вақтлар Тўйчи аллақандай тушуниксиз кийфиятда юрган. Оғзидан чиққан гапнинг боши-кети йўқ, қилаётган ишини-ку, қўяверасиз — хаёлпарастми-ей, сангираганми-ей... Қишлоқ барибир қишлоқ-да, тилга сал эрк берилса — тамом, туппа-тузук йигит жиннига «айла-ниб» қолиши турган гап. Лекин, ишонмай десангиз, уларнинг чинлиги гаровига Тўйчининг қилўтмас ошналаридан бири нақ бошини тиккан. «Тўйчи соғ одамнинг хаёлига келмай-диган гаплар қилган менга, алдасам тил тортмай ўлай!» дейди доим у. Ноилож ишонасиз-да. Ишонмасангиз ҳам, азбаройи кизиққанингиздан қулоқ тутасиз.

«Бир маслаҳат бер, ошна, — дебди Тўйчи бир куни шу йигитга ёрилиб, — нима қилай?»

«Нимани нима қиласан? — дебди ошна гапнинг оқимини цагаёлмай. — Уй қурмоқчимисан, тўй қилмоқчимисан ё мо-шина оласанми?»

«Йўқ. Уй ҳам қурмайман, тўй ҳам қилмайман — мен бошқа нарсани айтяпман».

«Лўндасини айтсам... Шу тўрт девор ичида юравериш жонга тегди,— дебди Тўйчи хўрсинибми, чайналибми.— Бунақада бир кунмас бир кун жинни бўп қоламан».

«Тушунтириброк гапир!» дебди ошна.

«Яна қандай тушунтирай, биласан-ку. Ҳар кун бир хил иш, бир хил ташвиш: далага борасан, уйга келасан, далада — тарактир, уйда — хотин, бирда-ярим чойхонага чиқасан, зора кўнгил ёзилса дейсан, қани энди... Улфатлар ҳам тирик жон-да, улар ҳам ўзингга ўхшаб сиқилганидан, зерикканидан, қиларга бир юмуши йўқлигидан чойхонага йиғилади. Лекин, ошна, чойхона сенга Сочи эмас, бу ерда нари борса халфана қиласан... Бунақада одам ўзини осиб кўяди-ку!»

Мен шу пайтгача бундай гапларни тирик одамнинг оғзидан эшитмаганман, дейди ошна кулиб. Кинода айтар, китобда айтар, лекин сиз билан бизга ўхшаган икки оёқли инсон... Иссиғинг йўқми деб пешонасига кафтимнинг тескарисини босувдим, кўлимни силтаб ташлади. «Бор-э, сени одам деб дардимни айтиб ўтирибман-а!» деди. Ҳеч қанча ўтмай, тагин ёнимга келди. Қарасам, ростакамига куйиб-пишяпти, бир нарса деёлмай қолдим...

«Нимага тушунмайсан, одам ёруғ дунёга бир марта келадиги-ку! — дермиш Тўйчи.— Қирғизча қилиб айтмасам, калланга кирмайди, шекилли. Мана, қара: ер ҳайдайсан, а, чигит экансан, а, жўяк оласан, пахта терасан, а? Бутун йилинг шу билан ўтди ҳисоб! Кейинги йил ҳам шу. Кейинги йил тагин кейинги йилга кўз тикасан — кунларингнинг бошқачароқ бўлишини кутасан. Баҳорга чиқиб эса... эски тос, эски ҳаммом! Ҳеч бўлмаганда, биргадир ўзгариб турса ё тарактиринг алмашса ҳам майлиди!»

Ўша куни «Пахтакор»нинг ким биландир ўйини бор эди, сурғалашиб икковимиз бизникига йўл олдик, дейди ҳалиги қилўтмас ошна, ҳикоясини давом эттириб. Хайрият, Тўйчининг мижгов сўроқларидан қутулдим, зора энди кулоқларим тинчиса, деб кетяпман... Дарвоқе, уни аввал ҳам бирикки марта шунақа кайфиятда кўрганман, лекин унда, рости, ҳазиллашаётгандир-да, деб ўйлаганман.

Бир куни ишдан чарчаб келиб, чойхонада ўтирсам, кўлтиғига яримта қистириб Тўйчи келиб қолди. Иккаламиз ҳалигини майдала-аб, роса валақлашдик.

«Шу, сенинг ишинг қалай?» деди у бир пайт.

«Тупроқ заводидида қалай нима қилади,— дедим.— Бир нави-да».

«Ҳазилингни кўй, ошна,— деди Тўйчи,— мен сендан ўғил болачасига сўраяпман!»

Ол-а! Яримтанинг ярмидан кўпи ичимизга кирган, сувнинг шовуллаши билан чумчуқнинг чирқиллашининг фарқига бормай қолганмиз, Тўйчи занғар эса, ўғил болачасига шапираман, деб ўтирибди. Жаҳлим чиқди. Ўғил болачасига бўлса, қайнангнинг қайласига, дедим.

«Тарактирчиман, деб керилма кўп, хўпми, қишда олиб келиб берадиган ғўзапоянгни миннат қилаётган бўлсанг, онди борма, мен айтсам ҳам борма, эшакаравада ташиб оларман ўзим... Ё, майли, далада қолиб кетсин ўша ғўзапоя, сизкай сар, майли, қиши билан ўтинсиз қийналиб чиқайлик, лекин сен борма, хўпми! — дедим ўдағайлаб. Туриб-туриб, аламим кўзиди.— Тупроқ заводидида ишлаганимиз билан сендақалардан тўртта-бештасини сотиб олишга кучимиз етади!» дедим яна.

Тўғри-да! Менинг ишимни сўрайди, ўзи билмайдими? Билади, билиб туриб, атай сўрайди, жиғимга тегмоқчи бўлади. Ахир, юзингда кўзинг борми, демай бир марта: «Тоза-а ўлган эканмиз-да, бутун дунё тупроғ-у, сен шуни деб... Э-э, битта сенми тупроқ учун йил-ўн икки ой заводда ишлайдиган?!» деб айтган ҳам.

«Қизишма, ошна. Тарактир керак бўлса, ол, ана, сенга бердим, лекин мен чини билан сўровдим,— деди Тўйчи менинг нимадан ўт олиб кетганимни пайқаб.— Шу, тарактирчиликни ташлаб, сенинг заводингга ишга ўтиб кетайми, деб турибман. Ўлай агар, гапим рост!»

Унинг гапига ишонган бўлсам, мен ҳам ўлай!

«Тупроқ заводини бошингга урасанми, тарактирингни тариллатиб, ялло қилиб юравер-да, қишлоқда обрўйинг биланд, топишинг ҳам тузук», дедим ҳали ҳам унинг ниятини илғамай.

Тўйчи, ҳафсаласи пир бўлди шекилли, қўл силтади.

«Э, бор-э! Тупроқнинг ичида катта бўлгансан, шу калани билан нимани ям тушунардиган! — деди. Кейин пиёласига арақдан яна куйди-да, охиригача симириб, бош чайқади.

Бугун саҳар нимагадир уйкум қочди. Туриб, кўчага чиқсам, эшикнинг тагида тарактир турибди, ўша — ўзимнинг минг йиллик тарактирим... Кўнглим хира тортди. Далага борсам... Эҳ, нима қиласан у ёғини суриштириб. Уни-буни кўй, заводингдан иш топиладими, йўқми?»

Мен унда индамай кўяқолганман, деб кулади ошна, ахир нимаям дердим. Хуллас, икковлон сурғалашиб, тўп-қичи томоша қилгани бизникига бордик. Биздақаларнинг остига, шу ўйинни чиқариб қўйгани ҳам тузук бўлган

экан, майли-да, каллаларимиз бир ярим соат чалгийди, дам оламиз, унинг устига, ўша сафар Тўйчининг гиринг-мирингларидан ҳам қутуларман, деб ўйловдим. Қаёқда! Баттар хит бўлдим. Иккиёклама хит бўлдим. Бир ёқда «Пахтакор» тагин ютказди. Бир ёқда, ўзим ўлолмай турибман, Тўйчи бефаросат кўча эшик олдида, хайрлашаётиб, тагин дийдиёсини бошлади.

«Кўрдингми, футболдаям шунақа,— деди у жўшиб.— Ўтган йилиям мана шунақа бўлган. Уф-ф! «Пахтакор»дан кўнгил тўлмади-тўлмади-да. Ҳар йили шу-я! Арманилардан енгилгани, ҳатто Тошкентнинг ўзида Масковга ютказиб кўйганига ўлайми! Нукул шуни ўйлайман, ошна, келаси йил яхши бўпкетар дейман. Эҳ, қанийди украинларни доғда колдирсак, қанийди гуржилар ҳам бизга ҳавас қилса, қанийди Ўзбекистон ҳам чемпион бўлса!»

«Бизлардан бўлмади ҳеч ким чемпион...» деб кулибди ошна, яқинда радиодан эшитган шеърнинг бир сатрини эслаб.

«Ана! Рост айтдинг! Сен ҳам футболга ишқибозсан-ку, а? Лекин, юрак чаток, ошна, ҳар нарсани ичимга ютаверадиган бўпқолдим. Шу, шартта олиб, Сибирга кетворсамми — нима дейсан?»

«Булоқ»нинг тепасида ўтирганлардан яна биттаси — Суннатилла бригадир. У ҳам шунга ўхшаш гапларни айтади...

Тўйчи иккаламиз қарийб тенгкурмиз, деб ҳикоя қилади Суннатилла бригадир, мактабда ўқиган кезларимиздан бери шу далада билла ишлаб келамиз. Ичидагини дурбинсиз кўрадиган бўп кетганман. Ишнинг кўзини биладиган йигит эди зангар! Юрагида ўт бор эди! Унга қараб туриб, тарактирини хотинидан ҳам яхши кўрса керак, деб ўйлардим кўпинча. Ўзи яхши бола эди-ю, шу, сал ўжармиди, қизикқонмиди — тез-тез гап талашиб қолардик. Даланинг ишини деб-да. Лекин ошначилигимиз сира бузилмаган, кўнглида кири йўқ эди унинг.

«Нимага мени бошқа биргадларга командировка қилмайсан?» дерди у баъзан.

Ҳазир ҳар бригадада иккитадан-учтадан тарактирчи бўлса, биров бировнинг кўлига қараб қолгани йўқ, ерини сел олса ё бўлак бирор фалокат боссаям майлиди...

«Биргадсан, йўлини топ-да,— деб сўзида туриб оларди зангар.— Кўшниларимизнинг ерини қачон сел оларкан, деб пойлаб ўтираманми? Мени Қақирга юбор, Қақирнинг

тарактирчиси Қўргончага ўтсин — шунақа қип ҳам ишлаб кўрайлик-да!»

Сеники маъқул деб қўйсам бўлаверади-ю, Тўйчидақарга шуни айтиб ҳам бас келолмайсиз. Жа шилқимлик килаверса, мен ҳам осмондан келардим.

«Нима, мен совхознинг ё районнинг каттасиманми! — дердим қўл силтаб.— Ана, директорга бор, райкомга бор, мажлисда тепага чиқиб гапир! Мен ҳам сенга ўхшаган кичкина одамман-да, жонингга теккан бўлсам, ана, амалимни ол-да, мени тинч қўй! Отангга айтсанг, бир оғиз тани...»

Тўйчининг қитиқпати каердалигини билардим, унга сал бас келолмай қолсам, дарров ўша жойидан ушлардим. Отанг эски кадр, обрўйи районда ҳалиям осмон бўйи, даврида ўйнаб қолмайсанми мойга беланиб юргунча, десангиз — тамом, Тўйчи ўша заҳоти бир галати бўлиб кетади. Ё индамай қайрилиб жўнаб қолади, ё ёқалашмагунча қўймайди... Хулас, гапга атай отасини қўшардим.

«Ана шунақа-да, чидаёлмайсан-да,— дерди Тўйчи бўзариб.— Аммо-лекин райкомингга албатта бораман! Отангга айтмай ҳам боравераман. Нима, кўркоқ деб ўйлаяпсанми мени? Ё отамсиз кўчада юролмайманми? Керак бўлса, мажлисдаям гапираман! Улар ҳам сенинг латта гапларингдан қилса, мана кўрасан, шартта оламану Сибиргами, Варангил оролигами жўнавораман!»

«Э, э, Тўйчибой, сал пастга тушсинлар. Сибирь сизга Ўзбекистон эмас, у ерда сизнинг ноз-фироқларингизни кўтаристиган аҳмоқ йўқ», дердим атай жиғига тегиб.

«Қўрқитмай кўяқол, Суннат. Биргад бўлсанг — ўзингга! Аканг қарагай боргандан кейин Сибиринг ҳам Ўзбекистон бўй кетади! Мактабда домланг айтган-ку, ота-боболаримиз ўша юртларда яшаган, деб. Биз ҳам чидармиз, ахир. Тилимни сен тушунмасанг, тушунадигани Сибирлардан топилиб қолар!»

Унинг бу гапларни айтаётгандаги важоҳатини кўрсаларинг эди! Айтсам, ишонмайсизлар-да, ўлай агар, жинни бўлиб қолганми, дердиларинг. Чунки унинг биронта гапи ҳазил эмасди!

Шунақа гаплар — Тўйчи ундоқ эди, Тўйчи бундоқ эди...

Булар бари «булоқ»нинг иши. Одамлар бекорчиликдан кўча-кўйда, чойхоналарда, далада тушлик пайтлари ё яқинба кунлари бозорда шу «булоқ»нинг сувидан гўё чанқокбосди қилиб туришарди.

Ўрмон чўлокни билмадик, лекин Маҳам амакининг қонадони бунақа олди-қочдилардан беҳабар. Бундай гаплар

улардан сир тутилади. Биладиганлардан сўраб-суриштирганларида ҳам калтагина жавоб олишган.

Тўйчининг қилўтмас ошнаси ҳар гал бир гапни такрорлайди:

«Иккаласи нимани хаёл қилган — ўлай агар, билмайман! — дейди у.— Лекин, Тўйчи ошнам Шимолий Муз океаниними, қандайдир Варангил оролиними кўп тилга оларди...»

Суннатилла бригадир ҳам гапнинг лўндасини айтади:

«Варангил оролига кетган! Ёки Сибирга! Уч-тўрт йилча ишлаб келмоқчи бўлиб юрувди. Тўйчини айтаман... Қаранг, гапларини мен ҳам ҳазил деб ўйлаган эканман. Манзурани... нима дейишгаям ҳайронман. Яхши қиз эди, очиқ-сочиқ, пахтани кўп терарди. Лекин, яқиндан бери сал одамови бўп қолганмиди, аксари, эгатгаям ёлғиз тушарди. Далада ҳамма бир-бири билан юради, лекин биров ёмон фикрга бормади. Буларга ҳайронман...»

Элга ёйилмаган бергина гап қолган эди. Бу гапни Тўйчи кишлоқдан чиқиб кетмасидан икки кун бурун кечаси хотинига айтган. «Мени десанг, ўртамиздаги шу икки бола отасиз қолмасин десанг, бир ойгача дамнингни чиқармайсан! Бир ой ичида ё хат юбораман, ё ўзим келаман. Эҳтимол, иккаламиз бошқа ёқларга кўчиб кетармиз...» деган. Хотин ўшанда: «Болаларимнинг ҳаққи-ҳурмати, сир сақлайман!» деб эрига ваъда бериб юборган эди. Ваъдасига вафо қилди, лекин...

Эрининг кетиши билан боғлиқ уйдаги тўс-тўполонларга уч-тўрт кунгача гўё эътибор қилмай юрди. Тағин шундай юраверар эди-ю, лекин ўша куни кишлоқдан Раҳмон мелисанинг келини Манзуранинг ҳам йўқ бўлиб қолгани унинг кўнглини алағда қилиб қўйди, устига-устак, одамларнинг маҳобатли миш-мишларидан тамоман ўзини йўқотди. Аиникса, эрининг бир номардлиги — ўз болаларини ташлаб, болалисининг этагидан тутиб кетгани фигонини фалакка чиқарди. «Икки болани ташлаганга яраша... топганинг қиз бўлса экан! Бировнинг сарқитига-я!..» деб алам билан ўйлади. Қараса — бўлмайдиган, «Шу тирик етимларнинг уволи тутсин сени — пуштинг куйсин!» деб Тўйчини ғойибона қаргадию бир ҳафтадан кейин отасининг уйига кетиб қолди. Лекин ўша кеч бўлиб ўтган гапларни бир кимсага айтмади. Одамларнинг «Ўл-а! Лақиллаб қолаверибсан-да! Манзурани ўз қўлинг билан эрингга қўшиб қўйибсан-ку!» дейишларидан чўчиди.

Ҳаҳ, эсиз-а, пича шошқалоқлик қилди лекин. Тағин бир ойгина чидаб берганида, эҳтимол, эридан «ўз кўлига

тегсин» деган хат олармиди. Эҳтимол, баҳорга чиқиб эр-хотин иккалалари бу юртлардан кўчиб кетишармиди... Майли, унда — бир ой эмас, ҳа ана, икки ойдан кейин балки келин бу хонадонга яна қайтиб келар, Тўйчи билан турмушлари тагин изга тушар, эҳтимол, эр-хотин иккалалари баҳорга чиқиб, ҳақиқатан ўзга юртларга кўчиб кетишар — бу ҳақда ҳозирча ҳеч ким ҳеч нарса дея олмайди. Буни ҳатто биз ҳам билмаймиз. Демак, Тўйчидан «ўз кўлига тегсин» деган ўша хат келмагунича, сир сир бўлиб қолаверадди. Ҳозир эса...

Маҳам амаки қизи Манзуранинг Тўйчи билан тил бириктириб қочгани хусусида аниқ, дангал бир гап эшитгани йўқ, бироқ икковининг қишлоқдан бир кунда, орқама-кетин йўқ бўлгани чин эди, бу чинлик-хавотирли эди. Маҳам амаки иккала оёғини ҳам ботқоқда кўрди. Бундай ботқоққа уни ҳеч бир тирик банда ботира олмасди, аммо-лекин қизи, ўзининг пушти камаридан бўлган қизи... Ўша тобда, алам устида кўнглидан бир ўй кечдики, бўлак пайт бундай ўй ўрнига ўзига ўлимни афзал кўрармиди! «Келиб-келиб Ўрмоннинг бебурди билан-а, қизим! Бошқа бировнинг... моховнинг бўйнига осилиб кетганингда ҳам майлийдил!»

Тирик одамнинг боши гапдан чиқмас экан-да! Қайсидир йили қишлоқнинг вайсаки кампирлари-ю бекорчи қолларидан тортиб, ўнинчи, ҳатто саккизинчи синф қизларигача бир ёқадан бош чиқариб, Вали дўкончининг янги хотинига ёпирилди. Аввалги хотини томоғига балиқнинг қилтаноғи тикилиб тўсатдан ўлган эди, дўкончи қайсидир юртлардан бир қиз топиб келиб, шартта уйланди. Келинчак учинчи кун чимилдикдан чиқиб, эл-юртга юз кўрсатди-ю... балога қолди, «Дўкончи тагин қизга уйландим, деб керилиб юрибди, келинга тузукроқ сарасоф солинглар, қорнида боласи бор!» деган миш-миш пайдо бўлди. Бир йил ўтди, икки йил ўтди ҳамки, келин фарзанд кўравермади. Ниҳоят, одамларнинг ҳайратига ҳайрат кўшиб, уч йилдан кейингина эрига бир ўғил ҳадя этди. Тагин гап чиқди: «Бу жувоннинг қорни қанақа қорин ўзи — на ҳомиласини билиб бўлади, на туққанини!» Гап гап билан, қорин ўз йўлига, дўкончи буларга эътибор бермади. Мана, ҳозир унинг саккизта фарзанди бор. Хотинининг қорни ҳам ўша-ўша, бироқ энди у миш-мишлар барҳам топган — ҳадеб шуни гапираверишни эл ўзига эп билмади...

Маҳам амаки хонадонини руҳан эзаётган ҳол ҳам асли шу эди. Дўкончининг қиз-хотини қорнидаги ҳомиласи билан роспа-роса уч йил юриб, ниҳоят бир ўғил кўриб, тагин гумонаси бордек қолавергани тўғрисидаги миш-миш у қадар

оғир эмасди, тезда тинди. Манзуранинг савдоси бир умрга кетса керак, деган ўй уларнинг ич-этини тилимлар эди.

Илож қанча, қишлоқ кичкина, осмондан бегона куш ўтса, пайқамаган одам қолмайди, яъни, борига барака-да.

...Ўйланиб ёта-ёта Маҳам амаки шу нарсага икром бўлдики, кўнгилга ўлим шарпасини рўй-рост олиб кирган бу оғриқ унинг танасида мудом яшаб келган, кундалик ташвишларга кўмилиб, буни у пайқамаган эди, холос. Бинобарин, Белоруссиядан келган хат ёки газетчи йигитнинг ёқинқирамаган гаплари, қилиқлари баҳона бўлолмайди. Маҳам амаки яна шу нарсага икром бўлдики, кўксини Манзура тилиб кетмаганида эски гина-кудуратлари бу қадар газак олмаган, бинобарин, Ўрмонга нафрати ҳам бу қадар тўлиб-тошмаган бўлар эди. Мана, бир ойдирки, юрса ҳам, турса ҳам уни сўқади, унга ўлим тилайди. Мана, бир ойдирки, бутун ҳаётини қайта бошдан кўз олдига келтириб кўради, хаёл чиғиригидан ўтказади, аммо, не қилсинки, дардига малҳам бўладиган бирор қарорга келолмайди. Эҳтимол, эски ярасининг қўзғалганига, тобора зўрайиб кетаётганига сабаб Белоруссиядан келган хат ҳам эмас, қизи Манзуранинг доғи-ҳасрати ҳам эмас, балки ўзининг журъатсизлигидир, ўз дардига ўзи ем бўлиб ётганидир...

Эвоҳ, қачонгача шундоқ ётаверади, бунақада яранинг битиб кетиши ҳам даргумон-ку?!

Маҳам амаки беихтиёр, олис қирқ учинчи йилнинг кузида — Одилхон ўлган кунда рўй берган воқеани эслади ва хаёлига бир фикр келди: қани энди худди ўшандагидек, лекин немиснинг ўрнига бу сафар Ўрмон чўлоқни қўйиб, икковларини Катронтоғ адирларининг орасига бошлаб борсалар, Ўрмонни йигирма қадамча нарига тикка тургазиб қўйсалар, Маҳам амакининг қўлига автомат тутказсаларда, «Отинг, Маҳамбой!» десалар, у отса... Автоматининг ўқи тугамагунича тепкидан бармогини олмаса...

11

«Ассалому алайкум, Маҳам амаки!»

«Ваалайкум...»

«Танимадингиз шекилли?»

«Қарилик, болам»

«Ошнангизнинг неварасиман — Нозим».

«Э-э, Нозимбек, қандай шамоллар учирди? Сени, Тошкентда каттакон бўлган, дейишади?»

«Каттакон эмас, амаки...»

«Майли-да, катта шаҳарда ишлаганингдан кейин...»

Ризкингни берсин! Манглайингга ўша ёқлардан битган экан, белни маҳкам боғлайвер! Биздан ҳам одам чиқибди, деб суюниб юрайлик».

«У ёқларда қолиб кетармидик, амаки, ахийри бир кун келамиз-да. Келмасак, бўлмас?»

«Ҳа балли! Ўзим ҳам сендан шу гапни кутувдим. Сенга бир насиҳатим: подшо бўпкетсанг ҳам, туғилган юртингни унутиб юборма, келиб тур! Опоқдадангнинг қабри шу ерда-я! Ўнгит кишига отанинг юрти Маккадан азиз. Хў-ўш, бола-чақа омонми, ишқилиб?»

«Раҳмат. Бир ўғил, бир қизимиз бор. Юришибди чуғур-чуғур қилиб. Ўзингиздан сўрасак, амаки? Чўкиброқ қолиб-сиз...»

«Чўкмай бўладими, қарияпмиз-да. Турмушнинг юки зил, болам, кўтарган кўтаради уни. Ўзингники етмагандек бошқаларникини ҳам кўтарганинг-чи! Бу дунёнинг ташвиши, мен сенга айтсам, манов ўзимизнинг Қатронтоғнинг тошидай гап экан. Биттасини оласан, у ёқ-бу ёғини кўрган бўласан-да, бошингдан ошириб ташлайсан, яна биттасини оласан, орқангга ташлайсан, шунақа қилиб, дегин, бу тошлар худди ортингда қолаётгандай туюлади-ю, аслида, елкангдан нарига ўтмайди, устма-уст тахланиб бораверади. Ахийри бир кун одамни босади-да бу! Одам тоғ бўлсайкан...»

«Кўйинг, амаки, кўнглингизни чўктирманг. Ташвишлар ўз йўлига, бу ёғини энди фарзандларингиз эплар. Дунёнинг сиздан миннати қолмади».

«Қарз-ку ҳали кўп, болам. Мен ҳам сенга ўхшаб, дунё мендан оладиганини олиб бўлди, энди қолган умримга ё Раззоқ деб, дўппим яримта, юраверган эканман. Қаёқда! Айтдим-ку, чидаса, шу Қатронтоғ чидайди, бандасига йўл бўлсин. Меникига ўнта тоғ ҳам дош беролмайди, болам!»

«Биламан, Маҳам амаки, оз-моз хабарим бор. Лекин сиз кўп куйинаверманг. Кўчага чиқинг, чойхонага боринг, оёқни узати-иб ётинг. Улфатлар билан эскини титкилашасизлар, жиллакурса ташвишларингиз арийди-да... Айтгандай, Мухаррам холам ҳам бардамгина юрибдиларми?»

«Шукр, шунинг ҳам бориға шукр! Қизи мундай қилиб кетгандан бери ўзини олдириб кўйди бояқиш. Билдирмайди-ю, рафторидан сезиб тураман: олдимда изилайди, мундайроқ қараб қўйсам, иккала кўзидан ҳам тирқиратворади. Ўнкаси тўлган бечоранинг...»

«Ҳа, ишқилиб, омон бўлинглар, амаки...»

«Болам, боятдан бери бир нимага тараддудланяпсан-у, диромадини айтолмаётганга ўхшайсан. Тинчликми? Гапиравер, тортинма!»

«Рост, амаки, бир нима демокчи бўлганим рост. Шу, гапларингизни эшитиб туриб, хаёл опқочди. Мана — сиз. Кўпни кўрган одамсиз, ҳаётингиз ибратли, ибратлики, файласуф бўп кетгансиз. Биламан, ичингизда гап кўп, ташигизга шунинг мисқоли ҳам чиқмаган, ҳозиргина ўзингиз айтдингиз, дардим ўнта Қатронтоққа юк бўлади, деб. Шундай экан, нега уни енгиллатмайсиз? Арзи ҳол қилмайсиз? Одам дардини юзага чиқармаса, бу зорманда ҳаёт тўхтаб қолмайдами?!»

«Билмадим, болам, билмадим. Гапларинг жўялига ўхшайди, лекин хом сут эмган бандамиз-да. Мендан ўтгани шу бўлдики, вақтида бир одамнинг кўзини очиб қўймадим. Кейин эвини қилолмай қолдим: болалаб кетди. Тўғриси, олдинига унга раҳмим келди. Уруш тугади, замона тинчиди, шундай дориломон кунларда бировнинг умрини хазон қилсам татимас, бошга не оғирлик тушган бўлса, бари ортда қолди-ку, деб ўйладим. Ке, қўй, майли, уям яшайверсин, болаларининг орзу-ҳавасини кўрсин, зора аламларим унутилиб кетса, энди бундан бу ёғига отам кўрмаган замонлар бошланди, шу кунгача еган б...ни энди емас, тийилар, эхтимол, ўтмишидан ўзи ҳам пушаймондир, деб мулоҳаза қилдим. Эсиз... Ўзимга кийин бўлди, болам!»

«Ана шунақа, амаки! Сиз умр бўйи фурсат кутдингиз, лекин умр бўйи уни бой бериб келдингиз — шунинг учун куяман-да! Энди чўзманг, айтинг, дилингиздагиларни ҳеч йўқ мен билайин! Тўғри, сиз ёрилмасангиз менинг куним ўтмай қолмайди, мендан кейин бола-чақам ҳам яшайверади, лекин бу ёруғ дунёда бир маҳаллар тирикликнинг ғаму қувончини ортмоқлаб бир инсон яшаб ўтгани кўз очиб юмгунча унутилади-ку! Ўзингиз ўйланг, амаки, устидан тупроқ тортилиши билан одамзоднинг номи ўчиб кетаверса, тирикликнинг маънисини қоладими? Йўқ, бундай бедодликни... ана, Қатронтоғ қилади, биз ахир — одаммиз!»

«Ў-ў, сен тоза-а кизиққон экансан-ку! Қўй, мени қийнама, болам, шундоғам бўларим бўлган...»

«Шошманг, амаки, гапимни охиригача эшитмадингиз. Ниятимни сизга очиқ айтаман: мен сизнинг ҳаётингизни тўлиғича билгим келади! Йўлларимнинг ёруғроқ бўлишини истайман. Ахир, сиз ҳам кимдир, кимлардир ёқиб-ёритиб кетган йўлдан юргансиз-ку! Гиналаримдан хафа бўлманг, амаки, нима қилай, тўлиб кетяпман-да. Мен сизга айтсам, опокдадамдан кўп нарса олиб қолмаганимга ҳали-ҳали афсусдаман. Эҳ-ҳе, неча маротаба у бизга — суюмли фарзандларига, невараларига қалбини бор бўйи билан очмоқчи, дилидагини тўкиб солмоқчи бўлган! Лекин биз ҳар қайси-

миз ўзимизнинг дунёмизга — у қанчалар қашшоқ дунё эканини кеч билдик, ў, жуда кеч! — шўнғиб яшай бошлаган эдик, опокдадамизнинг эски, балки шу боис бир оз шубҳали туюлган дунёси бизга ёқмас, ҳатто, баъзан ғашимизни келтирар эди. Опокдадам оғринмай ўзининг ҳаёт йўлини, кўрган-кечирганларини, дўсти ким, душмани ким — ҳаммасини гапираверарди. Кулоқ солмаётганимизни сезиб турса ҳам, билмаганга оларди, қайта-қайта сўзлайверарди. Ахийри бошимиз тошга тегди-ку, сўқир кўзларимиз ярқ этиб очилди-ку! Энди кеч... Опокдадам сизни кўп тилга оларди. «Маҳамбой — яхши одам!» дерди. Энди билдим: дунё хўб зикна экан, одам боласига ҳар балони раво кўрсаям, «яхши» деган шу биргина сўзни ундан қизганар экан. Шундоқ қизганарканки, кимгадир қачондир бу танқис сўзлар лойиқ кўрилса, ўша киши бахтиёр бўлади. Сиз бахтлисиз, амаки! Кулманг, эҳтимол, ҳаёт сизга доим ҳам юз тугавермагандир, гоҳо қасдма-қасдига кетини бургандир — бари бир: сиз бахтлисиз! Менинг ягона армоним — шу бахтнинг, шундайин бахтиёрликнинг маънисини англаш... Узр, амаки, роса миянгизни қоқиб кўлингизга бердим. Гапнинг пўскалласини айтсам, сизни китоб қилмоқчиман...»

«Ол-а! Бопладинг-ку сен ҳам! Китоб эмиш... Қўй-э бундай гапларни! Мен нима... Мана, опокдадангни эсладинг. Раҳматли чўрткесар, дангалчи, тўғри одам эди. Яхшини яхши, ёмонни ёмон дерди. Кимнингки айби бор, тап тортмасдан бетига айтаверарди, шунинг учун душмани кўп эди. Мен бундай чиқмадим-да, болам, опокдадангдек бўлолмадим, ҳатто жонимдан ўтказган душманимни ҳам даф қилолмадим... Опокдаданг Ўрмон чўлокни кўз очиргани кўймасди, бир ҳамлада инига киргизиб кўярди, мен эсам бу иблиснинг айбини ўзи тугул бошқаларга ҳам айтолмадим. Айтардим-у, орада бир иш бўлиб... Ҳа, майли, кулоқ сол... Бир йили баҳорда холанг кўлимга иккита пақирни тутқазиб, сувга жўнатди. Мачитнинг ҳавузидан ичардик унда. Учкўчанинг бошига келсам... тумонат одам йиғилган. Шунда кетмон кўтарганиям бор, эшак минганиям бор, менга ўхшаб сувга чиққанлар ҳам бир талай. Ҳамма симёғочнинг учига тикилган, жим. Унда учкўчанинг бошидаги симёғочда битта қора карнай бўларди. Аввалига фаҳмламабман, ўша карнай гулдурос овоз билан ўзбекча, ўрисча гапиряпти, хотинлар пиқ-пиқ йиғлайди... Э-э, болам, сенлар унақа мотамни кўрмагансан! Кўрмагин! Бутун халқ йиғилган эди ўшанда! Кунни билан йиғлади, эртасиям, индиниям йиғлайверди!.. Буткул ҳушимдан айрилиб қопман.

карнай гапириб бўлибди, одамлар аллақачон тарқаб кетибди, мен эсам деворга суянганча, котиб тураверишман. Орқамдан холанг чиқмаганида, билмадим, яна қанча қолиб кетардим кўчада. Сталин ўлган экан!.. Менга нимагадир жуда оғир ботди бу. Билсанг, ўшандан кейин гип бўлдим. Бўлмаса, Ўрмоннинг кунини кўрсатиб кўярдим! Нафратим сўндими, лоқайдлик касалига йўлиқдимми ё кўнглимда чучук бир нима уйғондими — ҳалигача ҳайронман. Ишқилиб, шундай одам ўтиб кетди-я, дунёга мен устун бўлармидим, дедиму дардимни ичимга ютиб қолавердим. Кейин, шаштим яна бир кўзғалганида... энди уни бир нарса қилиб бўлмасди, бола-лаб кетган эди. Қолаверса, гапимга ким ҳам қулоқ соларди, ўтган ишлар ўтиб кетди, деб ўйладим. Айтсам, умр бўйи дилда сақлаб юрганларим кимгадир арзимас савдо туюлса, устимдан қулмайдиларми, ҳаётим бирданига пучайиб қолмайдимми, деб кўрқадиган бўлдим. Ахир, қишлоқда бир менми, Ўрмоннинг турки-тароватини мендан бўлақлар ҳам кўриб-билиб юрибди-ку, деб хаёл қилдим. Эсиз...»

«Раҳмат, амаки! Шунчалик айтдингиз, шунисига ҳам раҳмат! Қаранг, қанча енгил тортдингиз. Энди, амаки ўтиниб сўрайман, ҳеч нарсани яширманг. Ахир, азада ҳақ ким ўз дардини айтиб йиғлайди. Ўз дардини айтиб йиғлайди-ю, бошқаларга ҳам бир ҳовуч-бир ҳовучдан улашади. Одамзодга асли шуниси керак-да!.. Айтинг, амаки!»

12

Маҳам амаки тушгача ўша ҳолда ётди. Яна ётаверар эди-ю, тушдан кейин кўча эшикни тақиллатиб Хайрулла Латиф келиб қолди.

Маҳам амакининг мишжалари юмиқ эди, Муҳаррам хола уни «котиб қопди» деб ўйлади, кўнгли чопиб-чопмай оҳишта уйғотди, кўчада газетчи йигит сўроқлаб турганини айтди. У аслида бедор эди, эрталабдан бери минг бир хаёл оғушида тек ётган эди, лекин, газетчи йигитнинг келганини эшитиб, қаттиқ уйқудан туйқус уйғотилгандек, боши гангиди. Хушини йиғолмай, аллапайтгача карахт ётди. Кейин, ҳамон тепасида қаққайган хотинига қараб, илтижولي шивирлади:

— Уйда йўқлар, де. Чиқ дарров! Чойхонага кетиб қопдилар, де.

— Вой ўлмасам, шу ердалигингизни айтиб қўйибман-ку! Энди қандоқ унақа дейман?

Маҳам амаки ўқрайди.

— Қачон қарамай, оёғимдан чалиш билан оворасан! Бор, билганингни қил энди... Ҳеч йўқ, чорвоқдан чиқиб кетгандирлар, де! Бошқа сафар келар.

Муҳаррам хола бир нималарни гўлдираб, ховлига ўтди. Маҳам амаки ўзидан бир кулса, бир ҳайрон. Ё алаҳвар! Нима жин урди унга? Худди ўлимдан кўрққандек кўрқиб ўтирибди-я! Ҳолбуки, ўлим ҳам унчалик даҳшатли маслиғига шу бугун кечаси амин бўлди. Майлийди, кирсинки, қайтага юрагида тўлиб қолган зардобни шу йигитнинг башарасига тўкиб соларди, аламини оларди, хумордан чикарди.

Маҳам амаки беихтиёр сандалга суқилиброқ олди. Устимга бостириб кирса, кўрмасин, деб ўйладими... Бола, ширт болалик!

Ошик ғичирлади. Остонада Муҳаррам хола кўринди.

— Ёлғонни ўзи кечирсин, айтдим: чойхонададирлар, ҳодим. Кечкурун тагин бир хабар олармиш.

Кечкурун...

«Хайрият! Э,— дея ичдан севинди Маҳам амаки,— ҳар ҳолда кечкурун ҳозир эмас-ку! Қош қорайгунча не замон бор, ўзимга келиб оларман унгача. Биратўла келмасаям майлийди...»

Бундан беш йилча бурун директор келиб, Маҳам амакини мактабга — Ғалаба кунига бағишланган ўқувчилар йиғинига таклиф қилиб қолди. «Сиз ҳам урушда қатнашсансиз, Маҳам ака, болаларга у-бу нарса айтиб бермайсанми?» деди у. Маҳам амаки икки кун ўйланди, айтишли бирон гап тополмай, бошлари ғовлаб кетди. Жангларда келган беш йиллик умримдан наҳот бир мисқоли ҳам хотирада қолмаган, деб хуноб бўлди. Ниҳоят, фронтга эндигина борганида кўргани — Белоруссиянинг чекка қишлоқларидан бирида рўй берган воқеа ёдига тушди, ўшани айтишни динига тугиб қўйди. Ҳар ҳолда, мактаб директори айтмоқчи, болаларга шунинг «тарбиявий аҳамияти» бор.

Белгиланган куни авра чопонини елкага ташлаб, борди. Борди-ю ҳайратдан ёқасини ушлади: йиғин кутилмаганда катта эди! Стадионга нафақат ўқувчилар, қишлоқнинг катта-кичиги, ҳатто болали хотинлар ҳам тўпланган эди. Фронтвиклардан Ўрмон, уста Собитали, тагин иккита-учтаси кизил мато ёйилган столга тирсақларини тираб утиришибди. Маҳам амаки, кўнгилчанлик қилибман, бекор келибман, деб пушаймон еди. Шунинг учунмикан, ўзига сўз берилганида, икки оғиз гапдан бўлак тилига бир калима келмади. «Болаларим, биз урушга борганмиз... Ҳа-а... уруш жуда ёмон, оти ўчсин!.. Энди, у кунларни биз кўрдик, сизлар кўрманглар», дея олди, холос. Йиғин иштирокчилари ундан кўпроқ, қизиқарлироқ гап кутишган эканми, алла-

пайтгача жим тураверишди. Сукунат нокулай эди, Маҳам амаки терлаб кетди. Ниҳоят, мактаб директори ўртага чиқиб, бир-икки чапак чалдию болалар улаб юборишди...

У йигиннинг тугабини ҳам кутмай уйига қайтди. Қайтиб, ажабки, кадрдон ҳовлисига қадам қўйиши билан елкасидан тоғ ағдарилгандек енгил тортди, фикри тиниклашди, беихтиёр кўз олдида ўша воқеа, яъни, икки кун илгари, кеча ва ҳатто боягина мактабга йўл олаётганда болаларга айтиб беришни ният қилган воқеа жонланди. Бу ҳам тақдирнинг бир шумлигидир-да. Уйга киради, ҳовлига чиқади, чорбоғда томорқасига сув қуяди, қўйхонага ўтади — бари бир... хаёлидан ўша воқеа сира аримай қўйди. Шунчалик экан, йигин пайти нега довдиради? Кўпчиликнинг салобати босдимми? Ё у ерда Ўрмоннинг ҳам борлиги уни эсанкиратдимми?.. Қайтага, Ўрмон борлиги учун ҳам ўзини тутиб олса бўларди. Гапириши керак эди! Муқаррар ўлимдан қандай омон қолганини айтиб, Ўрмонга кўп нарсаларни писанда қилиб қўйиши керак эди!

Мана, газетчи йигит баҳонасида мактабдаги йигинни эслаб, ҳозир ҳам афсус чекиб ўтирибди. Ҳа, ўшанда гапирмагани чатоқ бўлган экан. Қулай имкониятни бой берибди-я Гапирганида, сал бўлсин-да, Ўрмоннинг алами кўзирмиди... Ҳа, алами кўзисин эди!

* * *

Ёзнинг бошида — уруш бошланганида ҳам, ёзнинг адоғида — ўзи фронтга йўл олганида ҳам Муҳаммадjon немиснинг қанақа одамлигини тасаввурига сиғдира олмаган эди. Вагон гилдирақларининг тақа-туқ, тақа-туқ садолари остида хаёли олиб қочиб, мен немисни билмасам, у билан қандай олишаман, деб ўйлашиб борди. Рост, бундан ўн беш йиллар илгари ҳам у қўлга қурол тутиб, не-не жангларда иштирок этган, кўзи пишиб кетган... Лекин улар босмачилар эди. Босмачи душман бўлгани билан, ҳар ҳолда, ўзимизникилар эди, деб мулоҳаза қиларди Муҳаммадjon, уларнинг қизиллардан устун томонларини ҳам, заиф томонларини ҳам билардик. Қолаверса, улар билан тил топишиб, ҳатто, ўзимизга оғдириб олса бўларди, яъни, барибир ўзимизникилар-да! Немислар-чи?

«Жангдан олдин бир кўришиб олсак бўларкан», дея кўнглидан ўтказди у.

Ўн беш кунча ҳарбий тайёргарликдан сўнг, офицерлар уларга охириги маротаба йўл-йўриқ бериб: «Буниси-ку машқ майдони, нарёқда хийла тер тўқасизлар, лекин чўчиманглар, ҳамма ўзини бепоён Ватанимизга муносиб ўғлон чоғласин!»

деб хайр-хўшлашдилар-да, тагин эшелонларга уриб, Мағриб гомонларга кузатиб қолдилар.

Поездда кетдилар, пиёда юрдилар. Ўрмонлардан ўтдилар, дарёлардан кечдилар. Эҳ-хе... Йўл юрдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрдилар, кечани кеча, кундузни кундуз демадилар, овқатдан, уйкудан қолдилар, шунда ҳам юравердилар. Ахийри, юз эллик нафар кўнгилли ўн бир кун деганда, кечга яқин бир қисмга келиб қўшилдилар. Келасолиб, ким шинелига ёнбошлаб, ким дарахтларга суяниб, уйкуга кетдилар. Шулар орасида Муҳаммаджон ҳам бор эди.

Эртаси аскарлар уларни ўраб олишди, қизгин суҳбат бошланди. Кимдир хурсанд бўлди, кимлардир хўрсинди.

— Могилёвдан нарида эдик, биринчи бўлиб жангга киринларданмиз, — деди кимдир мактанибми, афсусланибми.

— Чекиняпмиз... Могилёвни ҳам бердик, — деди бошқа бирови.

— Олдинга қаттиқ турдик. Тагин тураверар эдиг-у, тенадан шунақа буйруқ бўляпти-да...

— Эҳ, биродарлар, бизни кўйинглар, ўзларингдан гапиринглар. Нарёқларда нима гаплар?

— Нима гап бўларди? Одамлар ишлаяпти... Ҳамма нарса фронт учун!

Муҳаммаджон бир ғалати бўлиб кетди. Йўлда у кўп нарсани — фронт орқасига кўчириляётганлару ярадорлар билан лик тўла эшелонларни, бомба остида қолган мошинчаларни, ағдар-тўнтар қишлоқларни кўрди, лекин урушнинг ҳақиқий даҳшатини негадир ҳис қилмаган эди. Аскарларнинг сўзларини эшитиб, юрагига ваҳима оралади.

Қисмда олтига ўзбек йигити бор эди, шулар Муҳаммаджонга ёпишдилар-қўйдилар. Унга айникса самарқандлик Хайитбой дегани маъқул келди. Очик, хазил-мутоибани хуш кўрадиган бу йигит биринчи кунданок уни сенсирай бошладди. Фронтдаги аҳвол нақадар танг бўлишига қарамай, Хайитбой руҳан тушқунликка тушмаган, кўнглида илинжи сўймаган эди.

— Мана кўрасан, жўра, — деди у ўша куни, — ҳозирча орқага қайтиб турамиз-у... душманнинг думиниям уйимизга очкириб олиб, сўнг пешонасига тарсиллатиб туширамиз. Қочай деса, думидан босамиз, қочмай деса — калласидан тирилади... Билдинг?

— Фашистни кўрдингизми ҳеч? — деб сўради Муҳаммаджон чинакам қизиқиш билан. — Қанақа одам экан? Хайитбой кулди.

— Фашист фашист-да, қандай қилиб одам бўлсин... — деди. Кейин Муҳаммаджоннинг гапини теварақдагиларга

таржима қилиб берди. Бошқалар ҳам унинг содда саво-
лидан кулиб юбордилар.

— Ранг-рўйини кўрсанг, худди бизнинг ўзимиз, — деди
бир рус йигит мийиғида жилмайиб.

— Одамга ўхшайди-ю... одам сиёғи йўқ, — деди яна
бошқаси.

Энди Муҳаммаджоннинг ўзи ҳам кулди.

— Ўшанга сўраяпман-да...

Ҳайитбой милтиғини тозалаб ўтирган эди, имлаб,
Муҳаммаджонга ёнидан жой кўрсатди, кейин:

— Ошиқма, жўра, — деди хўрсиниб. — Кўрасан. Ҳали
кўп кўрасан... Кўргилик қилмасин!

Дарҳақиқат, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас Муҳаммад-
жон фашистни ўз кўзлари билан кўрди. Кўрганда ҳам,
нақ бир одим наридан кўрди. Армони ушалди... ушал-
магани минг марта афзал эди!

Икки кундан бери майда ёмғир шигалаб уриб турибди.
Куз энди бошланган-у, қишнинг хавоси. Муздай, этни
жунжиктиради. Нами баданларга сиғиб кетган. Ўрмондаги
дарахтларнинг кўпи икки кун ичида барг ташлаб юборди.
Ёмғирнинг тинадиган сиёғи йўқ, эринмайди. Қизиқ, немис-
лар томонда жимлик эди. На бир катгароқ хужумга
тайёргарликнинг шабадаси келади, на бошқанинг. Бундай
пайтлар сурункасига уч кун осойишталик ҳукм суриши
ғайритабиий эди. Муҳаммаджон ҳайрон бўларди. Кел-
ганидан бери милтиғини тозалайди, ўра қазийди, ҳарбий
машқ бажаради, ҳақиқий жангдан эса дарак йўқ. Лоақал
милтиқ отиб кўрмайди. «Бекор ётмай, устига бостириб
бораверсак бўлмасмикан?» деб ўйлайди. Учинчи куни, ку-
тилмаганда, қисм жангчилари орасида шивир-шивир пайдо
бўлди: «Қуршовда қолибмиз, биродарлар!» Ҳаммаёқда са-
росима бошланди. Теваракка юборилган разведка ҳам шу
миш-мишни тасдиқлаб берди: немислар ўраб олибди! Бутун
бошли қисмнинг ҳалокатга учраш хавфи туғилди. Аҳвол
ниҳоятда оғир эди. Ўша кунийёқ якка-якка ёки гуруҳларга
бўлиниб, қуршовни ёриб ўтиш, шундай йўл билан фронт
чизигига чиқиб олиш тўғрисида буйруқ берилди. Аскарлар
бўлиниб-бўлиниб, ҳар ёққа таркаб кетдилар.

Муҳаммаджон Ҳайитбойдан бир қадам ҳам нари жил-
масди. У гаранг эди. Ҳали фашистнинг ўзи кўринмай
туриб, ваҳимаси шунчалик экани уни ажаблантирарди.
Лекин Ҳайитбойнинг чизган чизигидан чиқмасди ҳам.

Ҳайитбой билан Муҳаммаджон ёнларига бу атрофнинг
сўқмоқларини беш қўлдек биладиган бир белорус йигитини
олиб, ўзимизникилар, қайдасизлар, деб йўлга тушдилар.

Ўрмонларни оралаб ўтдилар, қишлоқларни четлаб ўтдилар. Кетавердилар, кетавердилар. Ниҳоят, тўртинчи кун бир қишлоққа яқинлашдилар.

— Телявкино,— деди белорус йигит.— Немислар йўққа ўхшайди.

Учаловининг ҳам силласи қуриган эди. Бугун эрта билан халталаридаги емак ҳам тамом бўлган. Ёмгирдан пана бир ерга ўтдилар, қуруқроқ жойни топиб ёнбошладилар. Нича дам олгач, Ҳайитбой йўл бошловчига ўгирилди.

— Вася, сен бир хабар олиб ке, бўлмаса,— деди ҳорғин товушда.— Емак топмасак, ҳолимиз хароб...

Вася кетди.

Ҳайитбой беихтиёр Самарқандни эслади, чалқанча ётганча, осмондан кўзини узмай, туғилган қишлоғини, ёр-биродарларини гапириб бера бошлади. Муҳаммаджон бунақа шўх-шаддоқ йигитнинг бирданига ғамгин бўлиб қолишини кутмаган эди, кўнгли бузилди.

— Тўртта боласи борга ўхшайманми шу туришда? — деди Ҳайитбой соғинч билан.— Уч ўғил, бир қизим қолган уйда... Бири биридан ширин...

Муҳаммаджон ўзининг қишлоғини эслади. Каримжони кўзига кўриниб кетди. Хўрсинди.

— Меники ҳам учта эди. Иккитаси пешонамизга битмаган экан...

— Ўтган кун сен Фарғонангни гапириб берганингда, мен Самарқандимни кўргандек бўлдим. Сен ота-онангни, ўшингни айтганингда, мен ҳам уйимни, тўрттала боламни кўриб ўтирдим,— деди Ҳайитбой ёнбошига ағдарилиб.— Менга жуда ўрганган эди, нима қиялтийкан бечоралар...

Вася келди.

— Қишлоққа кирмадим, бир болакай ўйнаб юрган экан, ўшандан сўрадим,— деди у хансираб.— Немислар уюқда эмиш. Бугунча шу ерда тунасақ бўлар... Кетдик!

Қишлоқ ўзига яраша бир қишлоқ экан — катта ҳам эмас, кичик ҳам. Чеккароқдаги уйлардан бирининг эшигини тақиллатдилар. Кампир чикди. Келганларнинг муддаосини билгач, кулбасига олиб кирди ва югуриб-елиб меҳмон кона бошлади: сут қайнатиб берди, қотириб ёпилган нондан паррак-паррак кесиб, олдиларига қўйди.

— Олинглар, болаларим, олаверинглар. О-о, афт-ангорларингга қараб бўлмайд-я! Кечқурун бир ювиниб олинглар, хўнми. Қўшниларимнинг ҳаммоми бор!

Кейин елкасига рўмолини ташлади-да, ташқари чиқиб кетди. Зум ўтмай ўзи қатори иккита хотинни бошлаб кирди. Анчагача гаплашиб ўтирдилар. Вася шу кулбада

қолди. Муҳаммаджон билан Ҳайитбойни ҳалиги хотинлар уйларига олиб кетдилар.

Оқшомга яқин Телявкинога бирин-кетин йигирмадан ортиқ аскар кириб келди. Улар ҳам қуршовда қолганлардан эди, Вася Ҳайитбой билан Муҳаммаджонни чақириб, янги келганларнинг ёнига бошлаб борди. Қишлоқнинг, колхознинг эски фаолларидан ҳам уч-тўрттаси йиғилди. Вазиятни муҳокама қилишга киришдилар. Ичкарида бир сержант бор эди, командирликни зиммасига олди.

— Взводдай кучимиз бор экан, энди бу ёғига командирларинг мен бўламан, — деди. — Ҳозир ҳамма дам олсин-да, кечаси роппа-роса ўн иккида манави молхонанинг орқасига тўплансин. Йўлга тушамиз.

Шу пайт бир киши командирга ўзини таништирди: колхознинг собиқ раиси экан.

— Бугунча сабр қилинглар, — деди кекса коммунист. — Немислар икки кундан бери ўрмонда изғиб юрибди.

Бошқалар ҳам шу маслаҳатни маъқул топишди. Командир ўйланиб қолди.

— Эртага қандоқ қутулиб кетамиз улардан? — дея сўради сўнгра.

— Эртага бир гап бўлар. Бу ердан беш чақиримча нарида партизанлар отряди бор. Мабодо, немислар йўлларингни тўсиб қўйса, сизларни ўша ёққа бошлаб бораман.

— Унда, сиздан илтимос, раис ўрток, — деди сержант, — одамларингизга айтсангиз, ким қанча қўлидан келса, озиқ-овқат йиғиб берсин. Яна, уст-бошларимизни ҳам алмаштириб олганимиз қулаймикан, бир бало бўлса, партизанларга қўшилиб кетиш осонлашарди.

Муҳаммаджон тагин бояги хотиннинг кулбасига борди. Кулба бир-биридан ўтиладиган иккита хона ва кичкина даҳлиздан иборат эди. Муҳаммаджон даҳлизни кўрсатиб, менга шу ер ҳам бўлаверади, деганига қарамай, уй эгаси унга ичкаридан жой қилиб берди.

Бека анча қаримсиқ кўринар, қадди бир оз букик эди. Келини ҳам бор экан, бир болача юрибди, невараси бўлса керак. Кампир ҳадеб Муҳаммаджонни гапга солгиси келарди. Бир-бирларининг тилларига тушунолмай роса гаранг бўлишди.

— Кимсан сен, болам! — дерди кампир ҳадеб. Тушунавермаса, ҳар хил имо-ишоралар қиларди.

— Ўзбекман, хола, ўз-з-бек, — дерди Муҳаммаджон дона-дона қилиб.

Иккаласининг «сухбати»га кулоқ солиб туриб, келин роса куларди.

— Қаердансан? — дерди кампир белорусчалаб.

— Фарғоналикман, — дерди Муҳаммаджон ўзбекчалаб.

Кампир ҳам тушунгандай, бошини кимирлатиб кўярди. Бир пайт у кўзига ёш олиб, ниманидир узоқ ҳикоя қила бошлади. Муҳаммаджон энди унинг гапларини имо-ишорасиз ҳам тушунаётгандай бўлди.

— Якка-ёлғиз ўғлим бор эди, — дерди кампир кўзёшларини рўмолча билан артиб. — Сенга ўхшаб у ҳам бўйдор эди. Қариганимда энди шу ўғлимга суянаман-да, десам... Брестда хизмат қиларди. Битириб келишига ярим йил қолганда, уруш бошланиб қолди. Бир ҳафта ўтмай... ҳалок бўлибди. Бу ёқда гулдай хотини тул қолаверди... Ўғилчасини кўрмайсанми, болам. Одамнинг ичи ачийди. Неварагинам, ўғилгинамдан қолган ёдгорим! Отанг сенинг дийдорингга тўёлмай кетди... Мартларда уч кунгинага отпусका қилиб келган экан, кўриб қолганим ўша бўлди!.. Энди, келиним яна ҳомиладор... Э худо, бу гўдақларнинг гуноҳи нима? Раҳминг келмайдими-я?!

Кампир яна кўп гапирди. Сўзлар — бегона, дардлар бир-бирига яқин эди. Муҳаммаджон энди деярли ҳамма гапга тушунди. Кампирга, уй ичида куймаланиб юрган келинга раҳми келди.

— Менинг ҳам онам бор... Хотиним, битта ўғлим бор, — деди ўзига ўзи гапиргандай оҳангда, ўзбекчалаб. — Ҳамманинг бошига тушган фалокат экан-да...

Кампир ҳамдардлик билан бошини қимирлатиб кўйди, келин келинини чақирди.

— Меҳмонни чўмилтириб кўй, қизим, — деди Муҳаммаджонга ишора қилиб. — Иваннинг уст-бошини олиб бер, ўзини кийсин... Бир кўрай!

Келин итоаткорона бош эгиб, Муҳаммаджонни ҳаммомга бошлади. Ҳаммом иситилиб, тайёрлаб кўйилган экан.

Муҳаммаджон бирпас тараддулланиб, келинга қаради. Келин кетмади, остонада унсиз мўлтираб тураверди. Муҳаммаджон ечинишга тутинди, шунда ҳам кетмади. Муҳаммаджон бир галати бўлиб кетди, вужудини ҳаяжон босиб, тарабсиди.

— Бораверинг, келин, мен... ўзим... — деди тутила-тутилади, ўзбекчалаб.

Келин ундан кўзини узмай, аста эшикни ёпди. Лампа-нинг лип-лип нурида юзи, кўзлари алланечук титраётгандек кўринди: келин тинмай ҳансирар эди.

Иван... Ивангинам... — деди у ниҳоят, шивирлаб. Бир йўғи шивирлади, холос, лекин нафасидан олов ёғил-

гандек бўлди: Муҳаммаджоннинг ич-эти қизиб кетди.— Кел, Ивангинам, нимага қараб турибсан!.. Ҳа, қани...

— Мен... Сиз...

Келин эшикнинг занжирини солди, ўзини Муҳаммаджонга ташлади. Узун, кенг кўйлагининг ҳилпиндисидан лампа пир-пир этиб, ўчди...

Муҳаммаджон наридан-бери чўмилиб чиққанида, ҳаммомчанинг йўлагидаги михга илиғлик тоза кийимларга кўзи тушди. Ҳаяжондан титраб-қалтираб, кийинди. Теваракка буғ таратиб кулбага кириб борди.

Ташқарида ҳамон ёмғир томчилар эди.

Кампир Муҳаммаджонни кўриб, ўрнидан туриб кетди. Келасолиб, унинг бўйнига осилиб олди-да, йиғлаб юборди.

Муҳаммаджоннинг юзи ок-сарикқа мойил эмасми, кампир шу тобда унинг қиёфасида ўз ўғлини кўрган эди!

Муҳаммаджон онасини эслади...

Сўнг, негадир туни билан безовталаниб, ухлаёлмай чиқди. Алламаҳалда озгина кўзи илинган эди, туш кўрди: хотинини, ўғилчаси Каримжонни ва яна кўп нарсани...

Эртаси эрталаб фалокат рўй берди: кишлоқни тўсатдан немислар босди. Ҳеч ким ҳеч нарсага улгурмай қолаверди. Боз устига, немислар бу ерда қизил аскарларнинг талайи яшириниб ётганидан хабар топдилар чоғи, уйма-уй кириб, ҳаммани судраб чиқдилар. Бир соатнинг ичида ўттиз чоғли аскарни олдиларига солиб, кишлоқнинг ўртасидаги майдонга йиғдилар.

Бутун Телявкино аҳолисини ҳам шу ерга ҳайдаб келдилар.

Муҳаммаджон буткул ўзини йўқотди. Наҳот жангсиз урушсиз асир тушиб ўтирса? Мўлтираб, Ҳайитбойга қаради Ҳайитбой жилмайгандек бўлиб, кўзини бир юмиб очди

Солдатлар асирларни ур-сур билан сафга тиздилар. Офицер бир нима деди, кейин тилмоч балаид овозда бидирлаи кетди... Муҳаммаджон унинг сўзларини тушунмас, ҳаде тевааракка аланглар, бир ёқда шерикларининг, бир ёқда оломоннинг жим туравергани унинг ваҳимасига ваҳим қўшар эди.

Ярим соатча давом этган дўк-пўписадан кейин неми офицери сафнинг бошига борди-да, қўлидаги таёқчани аскарнинг кўкрагига ниқтади. Бўйнига автомат осилган икки та солдат дарҳол ўша аскарни сафдан олиб чиқди в рўпарадаги девор сари судради. Ўйлаб ўтирмай, иккалас бараварига, асирнинг пешонасидан отиб ташлади...

Бу — Вася эди!

Шундан кейин иккинчисини отдилар, учинчисини...

Ўзларини нима кутаётганига кўзлари етиб, асирлар бир-бирлари билан видолаша бошладилар.

Оломон тош қотган, ёшу қари бирдай тилдан қолган эди гўё.

Офицер, парвойи фалак, совуққонлик билан таёқчасини навбатма-навбат асирларнинг қорнига ё кўкрагига нуқар, хиёл ўтмай ўша аскар пешонасидан ўқ ер эди.

Бир пайт Муҳаммаджоннинг дод деб юборишига сал қолди: офицернинг таёқчаси самарқандлик Ҳайитбойнинг кўксига қадалиб турарди! Ҳайитбой сафдан чиқаётиб, Муҳаммаджон турган тарафга бир қараб қўйди-да, бошини куйи солинтирганча, солдатнинг олдига тушди...

Муҳаммаджон Ҳайитбойнинг ўша нигоҳини умр бўйи унутмас керак! Фашистни кўришга шунчалар зор эдинг, мана, кўр, тўйиб ол, деган маъно бормиди у нигоҳда? Ёки, шунчаки видолашувмиди у? Эҳтимол, Муҳаммаджоннинг тирик қолишига кўзи етмаса-да, кўнглида бир илинж билан ўзича илтижо қилгандир — омон қолсанг, Самарқандимга бор, болаларимни ўпиб қўй, демокчи бўлгандир?

Ҳайитбойнинг нигоҳи Муҳаммаджоннинг ич-этини ёндириб юборди. Ўлимнинг ҳақ эканини, ўзининг ҳам ҳозир, бир-икки дақиқа ичида, пешонасидан ўқ еган ўн бир аскардай ўлиб кетишини аниқ-яққол ҳис қилди ва бирдан... хотиржам бўлиб қолди. Шуури издан чиқди. Қишлоғини, ота-онасини, ўғлини, хотинини кўз олдига келтирмоқчи эди, ўринишлари зое кетди. Майдон, бирин-кетин отилаётган йиғитлар, неча кундан бери эринмай ёғаётган ёмғир, олис қишлоғи, Каримжон — ҳаммаси бир-бири билан ара-лашиб, чалкашиб кетди...

Тағин иккита асир кетди... Муҳаммаджон энди даҳшатга эмас, ҳайратга туша бошлади. Наҳот итдай ўлиб кетарсиз?! Наҳот бирор чораси топилмаса?! Уйи, меҳрибонлари, ўғилгинасидан наҳот уни осонгина жудо қилишса?!

Навбат ёнида турган ёшгина аскарга етди.

— Алvido, дўстим! — деди йигит сўник овозда. Кейин тал тетиклашди. — Менинг фамилиям — Симкин, отим — Алексей! — деди ва дадил девор сари йўл олди.

Худди шу маҳал қабристондек совуқ майдон узра бир ёшнинг ўткир чинқириғи янгради. Ҳамма ўша тарафга еттиб қаради. Биргина турткини кутиб турган оломон ҳам ваҳимали гуврана бошлади. Ҳалиги аёл одамлар орасида ажралиб чиқиб, дод солганча, Симкиннинг йўлини тўтиб келаверди.

— Отманглар! Бу менинг ўғлим! Отманглар уни! Войдод, тилимдан мени жудо қилманглар! Ялинаман, ўтиниб сўрай-

ман, отманглар! — дерди у талвасада бир немисларга, бир Симкинга ташланиб. Унинг теварагида тагин бешта бола чувиллашиб турарди.

Тилмоч офицерга нималардир деди. Офицер кулимсираб, таёқчаси билан ишора қилди: Симкинни бир четга олиб ўтдилар. Шунинг баробарида майдондаги сурон янада авж олди. Хотин-халаж бирин-кетин ўртага отилиб чиқа бошлади. Кимдир: «Эрим...» деб дод солса, кимдир: «Ўғлимни кўйиб юборинглар!» дея ёлборарди.

Муҳаммаджон акли-хушини йиғиб улгурмай, бўйнига бир жувон осилиб олиб, чинқира бошлади:

— Эримни бермайман сизларга! Эргинамни отманглар! Қорнимда болам бор, етим қилманглар!..

Муҳаммаджоннинг кўзларидан беихтиёр тиркираб ёш чиқди. Жувон кечаги кампирнинг — Василеса холанинг келини эди! Унинг кетидан, қадди икки букилиб, неварасини етаклаб, Василеса хола ҳам келди.

— Ўғлим! Ўғилгинам! Отманглар ўғлимни! Ёлғизимдан мени жудо қилманглар!.. — дерди у хадеб Муҳаммаджоннинг юзларидан, пешонасидан ўпаркан.

Бу орада немис офицери тилмоч билан нима ҳақдадир узоқ маслаҳатлашди. Кейин тилмоч тагин ўртага чиқиб, оломонни тинчитишга тушди. Муҳаммаджон унинг бақирчақирларидан ҳеч балони тушунмаган бўлса ҳам, бир нарсанинг фаҳмига етди: энди у тирик қолди, энди немислар буларни отмайди!

Дарҳақиқат, шу билан отув тўхтатилди. Василеса хола охирги марта Муҳаммаджоннинг пешонасидан ўпиб: «Сени ўз паноҳида асрасин, ўғлим, омонликда кўришайлик!» дея илтижо қилди. Келин эса, бир чеккада, бўйнига тушиб қолган рўмолининг учидан тишлаб, майдоннинг одамлар йўқ тарафига бошини буриб турарди: у йиғлаётган эди!

Кейин солдатлар асирларни оломондан айириб, майдондан нари олиб кетдилар.

Асирлардан ўн бештачаси шу тариқа ўлимдан кутулиб қолди.

Тушдан кейин немислар уларни қўшни қишлоққа ҳайдаб кетдилар. У ерда ҳам кўп ушлаб турмай, тўртта соқчи ҳамроҳлигида бошқа тарафга қараб ҳайдадилар. Оқшом пайти яна бир чоғроқ қишлоққа етдилар. Уйлардан четроқда ярим хароба отхона бор экан, соқчилар асирларни шу ерга қамадилар. Ўзлари эса, ёмгирдан панароқ жойга олов ёқиб, гўнғир-гўнғир суҳбатлашиб ўтирдилар.

Муҳаммаджон деворнинг тирқишидан уларни томоша қиларкан, Ҳайитбой ҳам омон қолса бўлмасмиди, дея на-

домат билан дилидан ўтказди. Тирқишлардан отхонага куйган картошка ҳиди кирди. Муҳаммаджоннинг томоқлари ачишди. Асирларнинг кўпи нонушта қилишга ҳам улгурмаган эди.

Сал ўтмай қандайдир чолғу асбобининг товуши таралди. Кимдир оҳангга мослаб, хиргойи қила бошлади.

Яна сал туриб, соқчилардан бирови отхона эшигига яқинлашди. Автоматнинг қўндоғи билан негадир кўхна эшикни бир-икки дўқиллатиб урди ва шу ерда бир оз ушланиб қолди. Ташқаридаги олов ёлқини хира тушиб турган отхонанинг суйри йўлагидан ичкарига сийдик оқиб кирди.

Атрофни зулмат қоплади. Шифтдаги туйнукдан қопқора осмон ғира-шира кўзга ташланади. Юлдуз йўқ. Отхонанинг ҳар ер-ҳар еридан чакка ўтмоқда. Асирлар жим. Ниҳоят, бир йигит тепадаги туйнукка ишора қилиб, шивирлади:

— Қочамиз, йигитлар! Тўртта соқчининг қўлидан ҳеч иш келмайди.

— Тўғри,— дейишди бошқалар ҳам, — бу ерда ўтираверган билан тирик қолишимиз даргумон.

Ҳар томонга қочамиз, деб келишиб олдилар ва битта-битта, товушсиз, томга чиқдилар. Энди муҳими — ерга тушиб олгунча соқчиларга сездириб қўймаслик эди. Бу ёқ кўринмайди, шитир-шитирни эшитиб қолмаса — бўлди!

Муҳаммаджон ҳаяжондан титраб, Симкинни туртди, бирга қочамиз, деб ишора қилди...

Ҳамма бир зумда ҳар ёққа тарқаб кетди.

Муҳаммаджон билан Симкин шерикларининг тақдири нима кечди — билмайди, лекин ўзлари қутулиб кетишди. Орқаларидан анчагача автомат товуши эшитилиб турди. Бориб-бориб шу ҳам эшитилмай қолди.

Саргардонлик бошланди. Эртаси чошгоҳга яқин Симкин бир қишлоқдан нон, чўчка ёғи топиб келди. Тамадди қилиб, йўлда давом этдилар. Бир ҳафта деганда, фронтнинг олдинги чизигига етдилар.

Уларни қайсидир қисмнинг аскарлари эрта тонгда дарё бўйидан беҳуш ҳолда топдилар...

* * *

Олис Белоруссиядан туриб Василиса холанинг ёзганлари ва ўзи бундан беш йилча бурун мактабдаги йиғинда айтиб бермоқчи бўлгани шу воқеа эди. Ўшанда довдирамасдан шуни бошдан-охир гапириб берганида, Ўрмоннинг ичига ўт тушарди-да, лекин. Ҳа, майли, ўтган ишга салавот...

Мана энди, орадан шунча йил ўтиб, газетчи йигит тагин ўша воқеанинг тафсилотини сўраяпти.

Маҳам амаки урушда кечган ҳаётини шунчаки хикоя қила олмасди. Кўз олдига келтирдими — тамом, беихтиёр ўзи ўтмишга шўнғиб кетар, бу эса ҳар гал унга оғирлик қилар эди. Бундан ташқари, кейинги вақтлар у қачон уруш тўғрисида ўйласа, ёдига аввало Ўрмон чўлок тушар, сўнг тинмай сўкинаверар эди. Урушни гўё немис эмас, Ўрмон очгандек, фикри-зикри уни даф қилиш хаёли билан банд бўларди. Хайруллага эса, Ўрмоннинг қизиги йўқ. «Ўрмон чўлокни кўйинг, Маҳам ака, ўзингиздан гапиринг, урушдан олинг!» деб қолса... Билмайдики, Ўрмоннинг ишлари фашистникидан ҳам баттар бўлган, фашистнинг душманлиги ҳаммага аён, Ўрмон эса... Шунинг учун ҳам у хавфли одам!

Во дариг! Кўнгилда дардинг кўп-у, айтинг, деганда санинг чиқмаса!..

13

Даҳлизда Муҳаррам холанинг шарпаси сезилди. У ёққа ўтди, бу ёққа ўтди, ўзича минғирлаб токчаларни тимирскилади, пақирнинг қопқоғини шарақ-шуруқ қилди ва бирдан ичкарига кириб:

— Ҳой Каримжон, одамга ўхшаб гапириб-гапириб турсангиз-чи! Юракларим сиқилиб кетди-э! — деди ўпқалаган товуш билан. — Доим шунақа бир ерингиз сал оғридими, ичимдан топ бўлволасиз...

Маҳам амаки ўзининг бу феълени яхши биледи, лекин нима қилсин, табиатан шунақа-да. Онадан қайта туғилиб бўлмаса...

— Ё Каримжонга одам юборайми?

Маҳам амаки бош чайқади.

— Ана, тагин шу аҳвол. Бир гапга кўнармидингиз сиз! Эрта биландан бери миқ этмайсиз-а. Бу ўзи уй бўлмай қолди, зимистон...

Хотинининг гинасида жон бор эди, Маҳам амакининг унга раҳми келди.

— Кўп қисинма, хотин,— деди имкон қадар майин қилиб. — Бу сафар ўзи бошқача тутди-да. Бир ёқдан елкам, бир ёқдан анави газетчи боланинг гишаваси... — Маҳам амаки хотинига Василиса холадан келган хатни кўрсатмаганини эслади. Қўйини пайпаслади. Хатни узататуриб, кулди. — Мана, кеча шуни кўтариб келибди. Айтганман сенга, Белоруссияда шунақа бир иш бўлувди... Бечора кампир эсидан чиқармаган экан.

Муҳаррам хола конвертни олди-да, нималарнидир хотирламоқчидек, кўзларини бир нуқтадан узмай туриб қолди. Ниҳоят, эслади шекилли:

— Ҳа-а,— деди ғалати кулимсираб,— хотинингизнинг қайнонасими?

Маҳам амакининг бу воқеани айтиши ҳам қизиқ бўлган. Урушдан янги қайтган пайтлари хотинини суйиб кетганда доим ярим ҳазил, ярим чин пўписа қилиб қоларди: «Ҳаддингдан ошмай юр, Карим, биз ҳам кўчада қолганлардан эмасмиз,— дерди.— Бир чиройли беларус хотиним бор, ўшанга кетвормайин тагин!..» Шунини айтаётиб, у ҳақиқатан ҳам Василеса холани, айниқса, унинг сулувгина келинини ширин бир энтикиш билан хотирга оларди. «Шўрлик келин, аини баркамол ёшида тул қолиб ўтирса-я! Эҳ замона!— деб кўярди кўнглида. Кейин зўр бериб, унинг қиёфасини кўз олдига келтиришга уринарди.— Лоақал отиниям сўраб олмабман...»

Муҳаррам хола ичида эрининг у гапларини ҳазилга йўйиб турса ҳам, ҳар эшитганида юрагининг қоронғи бир чети ўртанар, йиғлагиси келар эди.

«Ё шу ёққа чақирақолайми? — деб куларди Маҳам амаки баттар авжга миниб.— Жон-жон деб келади. Ўзбекистон бўлади-ю, келмайдими!.. Опа-сингил бўп юраверасизлар, қалай? — Кейин дарров гапини ўнглари.— Бўлди-бўлди, хотин, ҳазилга шунчаликми?.. Аслида-ку, ўша жувон бўлмаганида эрингдан ажралган эдинг-а!»

Муҳаррам хола хатни обдан айлантириб кўргач, қайтариб берди.

— Хотинингизнинг ўзи ёзмабдими? — деди бир чимдим киноя билан.

Маҳам амаки кулди.

— Кундошим, дегин... Ўшанда ўзим билан опкелаверсам бўларкан. Эсиз...

— Опкелинг эди! Малла сочларини битта қўймай юлиб олардим-да!

— Кўп чиранма, ҳеч нарса қилолмасдинг! У ҳам аноийи эмас, сочини сенга тутқази-иб, ўзи қараб ўтирарканми?! Закуни билди улар.

— Закун-мақуни билан ишим йўқ! Ўнта болани олдига қаторлаштириб қўйсам, закуниям ип эшолмай қолади!

— Боланг ўнта эмасди-ку, қаёқдан олдинг шунчасини!

— Керак бўлса, туғардим-да!

— Туғ! Қани... Ким сени ушлаб турибди? Туғ-чи!

Муҳаррам хола калака бўлаётганини пайқади ва беихтиёр дийдаси юмшади.

— Ношукур бўлманг, еттита туғдим — камми?! Одамлар тирноққа зор... — деди-ю пик-пик йиғлаб юборди. Пахталик бахмал тўнининг чўнтагидан катта дастрўмол чиқариб, бурнига тутди. — Нима қилай, учтаси бағримдан ситилиб кетди, бўлмаса, уйингизни тўлдириб юрмасмиди улар ҳам!

— Ана холос! Гапни ким бошлади — менми, сен? Ахволинг шу экан-ку. Тағин, гапириб ўтиринг, дейди...

— Ҳе, билганингизни қилинг! — деди-да, Муҳаррам хола уйдан чиқиб кетди.

Маҳам амаки ётиб-ётиб зерикди. Қараса, елкасидаги санчиқ ҳам эрталабгидек эмас. Пича айланиб келай, деб ўрнидан турди.

Ташқари ҳали ҳам совуқ эди. Фақат шамол йўқ. Бир-бир босиб, учкўчанинг бошига келди. Энди қаёққа боришини билмай, каловланиб турган эди, рўпарадан бир болакай унга қараб яқинлаша бошлади. Дарров таниди: Нозимбек.

— Ассалому алайкум, Маҳам амаки, — деди Нозим келасолиб.

— Э-ҳа, Нозимбекми? Катта йигит бўп юрибсанми? Э, баракалла! Мактабинг қалай? Шу совуқдаям боряписизларми?

— Ҳа, бораверамиз, — деди Нозим ғурурланиб. — Бугун совуқмас-ку... Ўтинингиз тугамадими, амаки?

Маҳам амакининг шу болакайга меҳри ийди. Жуда бўлакча-да, бу қурғур! Нозим унинг кўзига шу тобда ўзининг невараларидан ҳам ширин туюлиб кетди. Маҳам амаки болакайнинг елкасига қоқди.

— Туновинда дунёнинг ўтинини қип бердиларинг-ку! — деди. — Турибди ҳаммаси.

— Носир қачон келади, амаки?

«Ўртоғини соғинибди-да бояқиш...»

Маҳам амаки беихтиёр ўзи ҳам Носирни соғинганини хис қилди.

— Келади, — деди кўнгли юмшаб. — Кепқолар...

Нозим у билан хайрлашиб, уйлари томонга чопқиллаб кетди.

Учкўчанинг қоқ ўртасида Маҳам амаки ёлғиз ўзи қолаверди. Энди қаёққа борсин? Қаёққа бормоқчи эди ўзи? Чойхонага негадир кўнгли чопмади. Уста Собиталининг олдига ўтсинми? Кириб, ўша билан отамлашиб ўтирсинми? Қаерда экан у ҳозир? Дарвоқе, Белоруссиядан келган хатни бирйўла олиб чиқмабди. Ўшани устага кўрсатарди, маслаҳат сўрарди. Қишлоқда дилтортар улфатлардан биргина шу Собитали қолган...

Лекин бирдан хаёлига галати фикр келди. Кўз ўнгида беихтиёр Нозимбек жонланди. «Олдимга ўтиргизиб олиб, ҳаммасини шу болага айтиб берсам-чи? Ҳар ҳолда боланинг кўнгли тоза бўлади! Сал енгил тортармидим».

...Бир пайт кўзига қизи Манзура кўриниб кетди. Ёпирай! Тушими, ўнгими? Синчиклаб қараса, кўринган шарпа Манзура эмас, Хайрулла Латиф экан. Ҳа, ҳа, Хайрулла Латиф! «Гапиринг, Маҳам амаки, немислар билан қандай урушгансиз?» деб турибди. Маҳам амаки кўркиб кетди. Нима бўляпти унга? Ҳозиргина қизи — Манзурасини кўрган эди-ку? Энди Хайрулла... Йўқ, у ҳам эмас... катта киши... Маҳам амаки уни таниди: Ўрмон чўлоқ экан. Наҳот Хайрулла билан Ўрмоннинг фарқига бормасам, деб кўзларини юмиб олди. Ўрмон чўлоқ кетмади, иржайиб тураверди. Ҳатто аниқ-тиниқ овозда: «Мен сизга олиб берган нишон қани, Маҳамбой? Ҳалиям тақмай юрибсизми?» дегандек бўлди. Кейин ҳаммаси аралашиб кетди ва олисга чекиниб, бир нуқта бўлиб қолди. Нуқта айлана бошлади. Айланган сари яқинлашиб, яқинлашган сари катталашиб келаверди. Йўқ, бу ерда Манзура ҳам, Хайрулла ҳам, Ўрмон ҳам йўқ эди. Улар Маҳам амакининг кўзига кўринди, холос. Бу ерда шунчаки бир куюн бор эди, айланаётган нарса ҳам шу. Куюн тобора зўрайиб, Маҳам амакини ҳам ўз гирдобига тортди ва чирпирак қилиб айлантира бошлади. Оёғини ердан узиб, осмони фалакка кўтариб чиқиб кетди...

Маҳам амакининг юраги қаттиқ санчди, кўзи ярқ этиб очилиб кетди. Қараса... ўзи ҳануз учкўчанинг бошида, толга суянганча турибди. Куюндан асар ҳам йўқ. Лекин ер ҳамон айланаётгандек бўлаверди. Маҳам амаки тўнининг ичига қўл суқиб кўксини чангаллаганча, бели билан тол танаси бўйлаб сирғалиб, ерга ўтириб қолди...

* * *

У ахийри бир қарорга келди, ёруғ дунёда не бир ситам кўрдим — барига шу Ўрмон сабабкор, деб ҳукм ўқиди. Сўнгра шу дамгача сезилмаган шиддат билан ўй сура бошлади...

Гуноҳкорсан, Ўрмон! Бугунгача гуноҳингга лойиқ жазо олмаган экансан, бунга Муҳаммад айбли эмас! Тўғри, унинг ҳам ўзига яраша айби бор... Бироқ у ожизлик қилмади, қўлидан келганча сенга қарши курашиб келди. Начора, энглаёлмади, демак, сен ҳам анойи эмасдинг, Ўрмон, бало эдинг! Муҳаммад бунга амин бўлди. Унинг айби — у баъзан сендан фазилату ўзидан хатолик ахтарди. Ўрмон ҳам

инсон-ку, унинг ҳам ҳақ жойи бордир, деб фикр қилди. Ўзини ношуд фаҳмлади, сени — уддабурро. Ва, шу уддабурролигига ҳасад қилмаётганмиканман, деб иккиланди. Айбсиз инсон йўк, Ўрмон ҳам тирик жон-да, нега энди нуқул уни сўкавераман, деб кўп ўйларди у. Эсиз... Сеники айб эмас, Ўрмон, сеники гуноҳ экан? Гуноҳки, ўлим билангина ювса бўлади уни! Муҳаммад шу ерда панд еди. Қўй, у ҳам одам, бола-чақаси бор, ёмон бўлса, фақат менга ёмондир, ўзининг яқинларига у ҳам азиз, деб ўйлади. Энди-чи? Муҳаммад сени ёмон кўради, Ўрмон! Шунча кўнгилчанлик қилгани ҳам етар!..

Отаси бир ривоятни кўп такрорлар эди. Эмишки, Худоёрхон даврида бир жаллод сарой хизматидан бўш пайтлари чаккасига доим гул қистириб юраркан. Элга кўшилиб чойхоналарда ўтираркан, аскиялар қиларкан, машҳур ғазалларни оҳанг билан ўқиркан... Ахир, у ҳам инсон, дерди отаси, унинг ҳам юраги бор, эҳтимол, ўзиям ғазаллар битгандир!..

Эҳ, ота, нега у жаллоднинг ёнини оласиз? Ахир, у — жаллод-ку! Унинг жаллод эканини биламизми, элга буни овоза қилишимиз керак! Халойик, чаккасига гул қистирган манави киши — жаллод! Ундан қочинглар, уни ўлдириглар, раҳм-шафқат қилиб ўтирманглар, чунки у сизу бизга ўхшаб чаккага гул қистириб юрса ҳам, аскиялар айтиб, хахолаб кулса ҳам, ҳатто, ғазаллар битса ҳам, у — жаллоддир, жаллод!!! Буни ҳеч қачон унутманглар! Биз шундай дейишимиз керак эди, сиз буни билмадингиз, ота, билсангиз ҳам, индамай ўтдингиз. Менчи? Мен кўриб, билиб турибман-ку! Чаккасига гул қистириб олибди, шуюм инсон-да, деб бўйнимни эгиб юраверишим керакмиди?! Унда менинг яшашимдан не маъни қолади?! Умуман, одамзоднинг дунёга келишидан мақсади нима?! Шу кунгача ичимдан не кечди — ёлғиз ўзим биламан. Бир ўзимнинг билганим эса, кам экан, ота, эҳ, ниҳоятда кам!

Тўғри, ота, Ўрмон нодон кимса, нодонки, индамагани билмаганга йўйиб келди ва гўё «билмаган» ҳар кимсани ҳар қўйга солавериш мумкин, деб ўйлади. Ўзини доно деб билгани учун ҳам у нодондир! Аммо-лекин менинг индамаганим, сизнинг индамаганингиз ҳам доноликдан эмас экан. Демак, биз ҳаммамиз андак нодонмиз! Майли, мен ҳам нодон бўлай, бироқ Ўрмонни у дунёю бу дунё кечирмайман! Бу — ўжарлик ё қайсарлик эмас, ота, бу — ҳақиқат! Шундай ҳақиқатки, ундан тонганнинг ҳаёти ҳаром бўлади! Бу — менинг ҳақиқатим, менинг йўлим, ота! Шундай йўлки,

ундан четга чиққаннинг косаси оқармайди! Ўрмонга шафқат қилмайман, ота, унга шафқат қилганнинг уйи куйсин!

...Мен сени ёмон кўраман, Ўрмон! Билсанг, сени туғилганимдан бери ёмон кўраман! Мана, шу кунга келиб ҳам нафратим зиғирча сусаймайди. Бу дунёи кўтирда сенинг йўлинг билан менинг йўлим тўғри келишмади, ошна. Ҳамма бало шундан.

Бир пайтларда сен гижинглаган отда юрардинг. Ошиғинг олчи эди. Ҳар нарсада ўзингни жонбоз кўрсатардинг, ҳар ишга бош бўлишга интилардинг, аста-секин мавқега миндинг, одамларни эгиб олдинг. Сенинг гуноҳинг кўп, Ўрмон, бир бошдан санайверсам, бармоғим етмайди... Алғов-далғов йилларда сен отингни гижинглатиб: «Босмачини кириб ташлаймиз!» деб бақирдинг, лекин ўзингни четга олдинг. Босмачидан куйганлар, уни жини суймаганлар бақир-чақирсиз ҳам, кўнгилдагиларини ошкор этмай туриб ҳам ўлимга тик боравердилар. Сен эса, уялмай-нетмай бир гал: «Босмачининг хуружига кўкрагимизни қалқон қилганмиз!» дея оғиз кўпиртирдинг. Ваҳоланки, кўкрагини қалқон қилганлар ўша даврада миқ этмай турган эди...

Уруш бошланди. Сен тагин кўкрагингга мушт уриб чиқдинг. Бу ёғи яна аввалгидек — ҳаммани урушга чорладинг-у, ўзинг четда қолавердинг. Ахир, «Бир ёқадан бош чиқарайлик!» деб ҳайқирган ўзинг эмасмидинг? Сенинг бошинг бизнинг ёқага сизмадим, Ўрмон?! Зўр келса, йўлини топдинг, яъни кўпчиликка ўринкашлик қилдинг. Сенинг «шарофатинг» билан хизматдан озод этилганлар ҳам кўнгилли бўлиб фронтга отланди... сенинг ўрнингга. Қачонгача панада қолардинг, ахийри сени ҳам юборибдилар-ку! Лекин... бориб гўр қилдингми? Ярим йил ичида яраланибсан... Урушда ҳар нарса бўлади, қўлга қурол тутишга улгурмай туриб ҳам фалокатга йўлиққанларни кўрдим, ўзим ҳам бир гал ўшандай ўлимдан қолдим, бироқ сен... Сендан гумоним бор, Ўрмон! Бир қўлинг йўқ, аммо юрибсан. Йўқ қўлингнинг ҳурматидан талтайиб... Тириксан. Мен кўлидан, оёғидан айрилган не-не йигитларни кўрганман, сен уларнинг ҳеч бирига ўхшамайсан. Улар — уруш инвалидлари, сен эса чўлоқсан, Ўрмон!

Одилхонни эслайсанми? Ўша бола урушдан қайтмади-я! Мен уни ёдимдан чиқарармидим. Билсанг, менинг ҳам юрагим мажруҳ. Ярми ўша ёқларда қолиб кетган. Одилхон билан бирга... Эҳ, Ўрмон, мен бир ўлимни кўрдим, унинг алами етти пуштингни йўқотишга етади! Бечора Одилхон ҳатто ўзининг чин қотили ким эканини ҳам билмай кетди. Бироқ буни мен биламан! Ахир, сен Одилхондан

чўчирдинг, сен унинг кўзларига тик қараёлмасдинг. Эл унинг ашулаларидан, куйларидан хузур қилган сари сенинг кўнглингдаги ғулғула тобора ортаверарди. Бир гал хатто: «Шу боланинг қарашлари отасининг қарашларига ўхшайди-я...» деган эдинг. Ҳа, Ўрмон, сен Одилхоннинг нигоҳидан ёмон кўрқардинг, ахийри асабларинг дош бермади — унинг ҳам бошига етдинг...

Дарвоқе, одамхўрлик сенинг қонингда бор. Сен мени ўғлимдан — Ҳакимбегимдан ҳам жудо қилгансан!.. У очликдан шишиб нобуд бўлди, лекин унинг қотили сенсан! Мен бунга анча йиллар ўтгандан кейин билдим, лекин барибир кўнглимда қолди. Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқаркан. Орадан йигирма йилча ўтиб, чойхонада оғзингдан гуллаб қўйдинг. Очиқ айтмадинг, лекин мен сездим. Ғаллани урган ўша қароқчиларнинг сардори ўзинг эдинг, Ўрмон! Сен кундузи раҳнамо, кечаси эса ўғри, қароқчи эдинг! Фақат, орадан йиллар ўтиб, у кунларга муносабат чучуклашганини билганингдан, қолаверса, ўзингга ишонганингдан айтиб қўйдинг, ўйладингки, энди биров сенинг мушугингни пишт деёлмайди. Бироқ мен... Шунча пайт индамаган бўлсам, энди индайман, жим турмайман. Ҳа, Ўрмон, қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади — мен бунга ишондим, лекин шу қирқ йил ичи сенинг қинғирлигингдан не-не сойлар орқага оқди, не-не кунлар офтобини булут тўсди — буларнинг ҳам ҳисоби бор, ошна! Демак, қийиғинг чиқишини кутиб юрганнинг ўзи менинг катта гуноҳим! Энди... энди ўзингдан кўр, Ўрмон!

Маҳам амаки вужуди терга ботганини сизди. Ҳаяжондан титраб-қақшаб, ўрнидан турди. У илгари бунақа аҳволга сира тушмаган эди. Юрак санчиғини ҳам унутиб, уйи томон шахдам одимларкан, «Нозимбекни чақиртираман, дардларимни шу болага ёраман!» дея хаёлидан ўтказди.

«Ўрмоннинг ўлимини кутиб юргангдан нима наф? Ҳамма қатори у ҳам бир кун ўлар, гўрини ўзим қазирман, хўш, шу билан армонларим арийдими? Ахир, бу унга жазо эмас, мартаба-ку! Мен эса, тагин ўзим билан ўзим қолавераман... Йўқ, тиригидаёқ унинг шармандасини чиқаришим керак! Қилмишларини элга овоза қиламан — Нозимбекка айтаман!..»

14

Хайрулла Латиф айтган вақтида келди. Бу сафар кўчадан чақириб ўтирмади, эшикни шартта очиб, ҳовли ўртасигача кириб келаверди. Шундан кейингина овоз берди:

— Маҳам ака!.. Ҳов, ким бор?

Ҳовлининг биқинидаги ошхона эшиги очилиб, Муҳаррам хола кўринди.

— Маҳам акамни яшириб қўймадингизми тагин, хола? — деди Хайрулла ер тепиниб.

Муҳаррам хола мулзам тортгандек бўлди-ю, билдирмади.

— Ие, Хайруллажон, келинг, болам! Уйга кираверинг, сизни пойлаб ўтирувдилар амакингиз.

Хайрулла Латиф уй саҳнидаги супага бир сакраб чиқаркан, шўх кулди.

— Овқатни тезлатинг, хола. Бугун Маҳам акам билан эрталабгача иякни иякка тираб ўтирамиз, ҳа!

— Бўпти-да! Ўзиям дамлаяпман,— деди-ю Муҳаррам хола тагин ошхонага кириб кетди.

Хайрулла Латиф остонада ботинкасини қоқиб, эшикни очди. Даҳлизда бамайлихотир ечинаркан, ўрта эшикни қиялатиб, ичкари мўралади.

— Салом бердик, Маҳам ака!

Сўнг шахдам юриб борди-да, қўл олишди. Маҳам амаки ўрнидан бир қўзғалиб, ётган кўйи қўлини узатди.

— Ие, ҳа, мазангиз йўкми?

— Шу, кечадан буён... Мунча кеч қолдинг? Қани, мундай ўт-чи! — Маҳам амаки нигоҳи билан Хайрулла Латифга жой кўрсатди.

Хайрулла Латиф сандалнинг бир томонига чўкди. Бошидаги телпагини олиб силкитди, кейин тагин кийди.

— Кеча сўкканингизга дарров телпагимни кийволдим, Маҳам ака.

— Сўкиб... нима? Бош — сеники!

Хайрулла Латиф ҳиринглаб кулди.

— Ҳалиям бир келувдим...— деди синовчан тикилиб.

Маҳам амаки бу гапни эшитмаганга олди, деразага ўгирилиб хотинини чақирди:

— Карим, чой опке! — Кейин Хайруллага қаради.— Нима дединг?

— Ҳалиям бир келувдим, йўқ экансиз...

— Шунақами? Келдим, де... Мен каерда эканман? Ҳа, чойхонага чиққанимда келгандирсан-да.

Хайрулла Латиф кўзларини айёрона қисиб, томоқ кирди.

— Мени галатепалик деб ўйладингиз-а, ростини айтинг!.. Ҳали холам ҳам шунақа дедилар, лекин мен ишонмадим, тўғри чойхонага бордим. Йўқсиз. Ҳеч ким сизни кўрмаган. Бугун умуман кўчага чиққанингиз йўқ, тўғрими? Биз ҳам жа-а овсар-лақмалардан эмасмиз, Маҳам ака...

Маҳам амакининг юзлари билинар-билимас кизаринди.
— Галатепанг нимаси,— деди норози оҳангда.— Гапларим — чин!

— Бир айтдим-қўйдим-да энди. Бекорга Масковнинг таълимини олмаганмиз, ернинг тагида илон қимирласа — биламиз! Майли, бўлгуради шунақасиям... Бизнинг заказ нима бўлди — ўшандан гапиринг!

— Чой келсин, болам, мунча шошмасанг,— деди Маҳам амаки яна дераза томонга кўз ташлаб.

— Келгиси келса келаверади. Унғачаям олам-жаҳон масалани гаплашиб оламиз. Хў-ўш... Айтгандай, хат қани?

Маҳам амаки яктагининг ички чўнтагини кавлаб, хатни олди.

— Мендан кейин ўқиб кўргандирсиз? Ўша «ўғил» сизмикансиз, ишқилиб?

— Оббо... Тоза-а, мелисадан ҳам ошириб юбординг-ку, а! Эркак одамнинг гапи битта бўлади-да, ахир!

— Сўраганимки... Нозик масала-да бу, Маҳам амаки. Ҳовлиқиб, бу ёқда сизни очерк қилиб юборсам-у, эгаси қўшни райондан чиқса... Нақ бошим кетади-я! Бунақа ишни етти ўлчаб, бир кесган маъқул.— Хайрулла Латиф қора чарм жилддан тепага очиладиган ялтироқ бир дафтарча олиб, варақлай бошлади.— Аммо-лекин сарлавҳасини зўр топдим: «Менинг иккинчи онам»! Қалай?

— Мен нима қилишим керак ўзи? — деди Маҳам амаки энсаси қотгандек.

— Ана холос! Кечадан бери қулоққа танбур чертяпманми? Мен бу кишимни элга машхур қилмоқчиман-у... гапларини қаранг!

— Одам тушунадиган тилда гапирмаяпсан-да, ўзинг ҳам.

— Нимаси тушунарсиз? Мана, қўлингизда хат, бунинг воқеасини айтиб берасиз — бир. Умуман, урушдаги таас-суротларингиздан гапирасиз — икки. Орден-медаль олган бўлсангиз, уларни санайсиз — уч. Ва ҳоказо-да-е...

Маҳам амакини бирдан нохуш кайфият чулғади. Хайрулла Латифнинг орден тўғрисидаги гапи беихтиёр бир кўнгилсиз ҳодисани эслатди. Худди шу орден масаласида унга бир гал Ўрмон чўлоқ панд берган.

...Ғалабанинг қайсидир йиллигига атаб нишон чиқарилган экан. Байрам куни район ҳарбий комиссарлигидагилар уруш қатнашчиларини йиғиб, биттадан тарқатдилар. Негадир уч-тўртталарига етмай қолди. Улар орасида Маҳам амаки ҳам бор эди. Лекин у хафа бўлгани йўқ, индамай кишлоғига келаверди. Эртаси эса ҳарбийлардан бир вакил

эшигини тақиллатиб келиб, уни алоҳида табриклар, нишонни кўкрагига тақиб кетди. «Узр, Маҳамбой Ортиқович, кеча бизнинг айбимиз билан... Биз сизнинг хизматларингизни яхши биламиз, кадрлаймиз!» деди. Маҳам унда ранжимаган/бўлса-да, эртаси астойдил севинди. Кўкрагида нишонни ярқиратиб, гузарга чиқиб борди. Кеча нишон олган улфатларим кўриб қўйсин, дедими... Хуллас, гапдан гап чиқиб, Ўрмон чўлоқ бир нарсага шама қилган эди, Маҳам амаки уйга кела солиб, уни ечиб, жавоннинг ғаладонига иргитди.

Ўрмоннинг гапича, Маҳам амакига шу нишон ҳам тегмай қолиши турган гап экан. Йиғиндан кейин у шахсан ҳарбий комиссарнинг олдига бориб: «Ўртоқ начайник, ноҳақлик бўлмасин-да!» дебди. Чинми, ёлғонми — Маҳам амаки билмайди. Ўрмоннинг гапи бу. «Қарасам, ҳаммага беряпти-ю, рўйхатда Маҳамбойнинг оти йўқ. Елкасида юлдузи борини тўхтатиб, эй, бизнинг Ортиқов Маҳамжонниям кўрвор-чи, дедим. Занғарнинг баҳонасини қаранг: рўйхат оққа кўчиралаётганда тушиб қолибди, эмиш. Мундан кейин кўзингизни каттароқ очинг, полковник, деб дўқ уриб қўйдим...»

Маҳам амакининг билгани — нишонни атай ўзлари опкелиб бериб кетгани.

Энди эса, мана, ўшандан бери ғаладонда ётгандир.

Хайруллага шуларни айтадимми? Булар майда гаплар-ку!

Маҳам амаки Хайрулла Латифга қараб ўтириб, бу баччагардан қандай қутулсам экан, деб ўйлади. Хайрулла Латиф эса ҳамон хиралигини қўймас эди.

— Дарвоқе, Маҳам ака, партияга қачон ўтгансиз? — деди у бир пайт.

Маҳам амаки ўзининг хаёллари билан банд ҳолда:

— Уруш йиллари,— деб қўйди.

— Ўҳ-хў, унда партиянинг стажингиз ҳам анча бўлқопди-да! Зўр! Мен сизга айтсам, республика газетасидаям бунақа зўр очерк чиқмаган! Уруш йиллари партияга ўтишининг ўзи бўладими? Та-ри-хий воқеа! Бутун бошли кўшинни тикка турғизиб қўйиб, ёш ўзбек ўғлонини ўртага чиқариб, жанговар командирнинг шахсан ўзи... Ё бу иш билан комиссар шуғулланадими? Политрук берса керак-да, а?.. Қани, Маҳам ака, партбилетингизни кўрсатинг-чи, қанақа экан. Чеккасида қон-пон теккан жойи йўқми?.. «Чўғдек қип-қизил партбилетини у кўкрак чўнтагида севгилсининг сувратидек асраб-аввайлаб, то...» Берлингача боргансиз-а, Маҳам ака?

Маҳам амакининг юраги сиқилди.

— Ҳа, Берлингача борганмиз... Ўша ерда тагин бир йил қопкетганмиз. Лекин белатим йўк...— деди-ю шу заҳоти: «Бундан бошқа бир оғиз ҳам айтмайман!» деб кўйди ичида.

— Ия! Йўқолганми?

— Йўк. Белатини олмаганман.

— Ана холос, бу ёғи неччи пулдан тушди! — деди Хайрулла Латиф Маҳам амакига қийрихон қараб.— Партийниймисиз ўзи?

— Ҳа!

— Билетингиз қани бўлмаса?

— Белатини олмаганман, деяпман-ку сенга!

— Билетсиз коммунистман, денг? Во ажаб... Билетни олмаганмисиз ё ўзи берилмаганми сизга?

— Ўзим олмаганман... ололмай қолганман.

Хайрулла Латиф ҳамон андак ҳайрат, андак шубҳа билан қийрихон, эҳтимол, синовчан, тикилиб ўтирарди.

— Демак, ҳозирча бунисини ёзмай турамиз,— деди у гўлдираб.— Лекин, йўқотиб қўйган бўлсангиз...

— Йўқотиб қўйганим йўк! Бор нарсани йўқотаман-да.

— Ўлай агар, миям ишламай қолди... Ўзи, кеча, коммунистман, деганингизда ҳам унча ишонқирамовдим,— деди Хайрулла Латиф лабини буриб.— Сизни партийний деб шу кунгача бир кимсадан эшитмаганман. Лафзингизга ишониб, ҳали эрта билан биринчигаям айтибман... ҳайрон бўлдилар, сизни танимас эканлар. У киши райондаги ҳамма коммунистни номма-ном биладилар... Хў-ўш, қишлоғимиздан, мана масалан: мен — партийний, Раҳмон мелисаям партийний эди, ҳайдалди, тўғри қилинди... Ачахон опа — партийний, Ўрмон ака — партийний, конда ишлайдиганлардан ҳам тўртта-бештаси партийний, лекин сиз...

— Мен ҳам партияман! — деди Маҳам амаки Хайрулла Латифнинг чўзилиб кетган саноғини кесиб.— Фақат, белатим йўк, холос. Ўрмон мендан илгари фирқага ўтган, мен — урушда.

— Майли, ишондик, лекин уни ёзмай кўяқоламиз. Бизда ҳамма тенг — партийний ҳам, беспартийний ҳам!

Маҳам амаки бирдан тутақиб кетди:

— Ишонмадинг! Ишонмаганинг учун, ёзмайман, деяпсан! Ёзасан! Қани, ёзмай кўр-чи!..— Энди унинг тескари қайсарлиги тутган эди. Заҳрини сочаверди.— Уруш сенга ўйинчоқ эмас, бола! Шу урушга виждонан бориб келган ҳамма — партия, билдинг!

Хайрулла Латиф Маҳам амакининг бунчалик жаҳли кўзиб кетишини кутмаган эди, индамай қолди.

— Биз доим катта жангдан олдин қоғоз ёзиб қолдиринмиз, қайтмасак, бизни аъзо санайверинглар, деб. Сен ўлсанг...

Энди Хайрулла Латифнинг қиёфаси ажойибхонагадек дафъа келган ёш боланинг вазоҳатига ўхшаб қолди. Аввал бирон сас чиқармади, ҳазиллашаётгандир-да, деб ўлади, кейин қараса — масала жиддий. Ниҳоят, гап нима-а эканига тушунди-ю қийқириб юборди.

— Э, яшанг-э, Маҳам ака! Аммо-лекин маладес! Шугуннинг ўзида икки марта тузладингиз-да, мени, яшанг! Ўзим ҳам ғирт галатепалик эканман лекин. Лаққа тушиб тирибман-а! Ҳи-ҳи-ҳи... Қойил, бопладингиз! Буниси энди черкдан ҳам ўтиб кетди, ҳикоя қиламан буни! Топилдик! — Сейин кулгидан сал тўхтаб, деди:— Ўша қоғозга ишониб олаверибсиз-да, Маҳам ака?

Маҳам амаки энди астойдил ранжиди.

— Ёмон серқитиқ бола экансан-да,— деди хуноб бўлиб. Ҳозир мен буни сенга йўлига айтувдим... билсанг, урушда биров белат суриштириб ўтирмаган.

Шуни айтаётганида хотирасида олис бир манзара жонланди.

...Польшанинг қайсидир қишлоғига кирмасдан аввал Мухаммадҷон ва яна уч аскар кечаси разведкага боришди. Бопшириқни ими-жимиди бажариб, тонгга яқин битта асир ҳам олиб қайтишди. Штабда ишлайдиган офицерлардан экан... Эртаси қизил аскарлар қишлоқни осонгина қўлга олидилар. Шунда қисм командири разведкага борган тўрғалла аскарни сафнинг олдига чиқарди-да, ҳар бирининг сўлини алоҳида-алоҳида сиқиб: «Яшанглар, азаматлар! Ҳақиқий коммунистчасига иш тутибсизлар!» деди...

Маҳам амаки бунисини Хайрулла Латифга айтгиси келмади.

Мухаррам хола кирди. Сандалга дастурхон ёзиб, чой сўйди, нон ушатди.

— Олиб ўтиринг, болам,— деди меҳрибонлик билан.— Нонниям суви қочибди. Бу совукда қаерда сақлашни ҳам билмайсиз.

— Ҳечқиси йўқ, хола,— деди Хайрулла Латиф, бир тўғамини ола туриб,— ҳамма жойда шунақа ҳозир.

Мухаррам хола эрига қаради.

— Ошни сузаверайми? Чой куйиб ўтиринг, Каримҷон, меҳмонга.

— Меҳмони борми, ўзим қуявераман. Ош келгунча, ормак қилиб... Биз ҳозир Маҳам акам билан зўр жойига келдик!.. Бугун қанақа кун?

— Пайшанба,— деди Мухаррам хола ва ошхонага чиқиб кетди.

— Ҳа-а...— Хайрулла Латиф тагин кулимсиради.— Об-бо, Маҳам ака-ей, бошладингиз! Ўша қоғозингизда «жангдан қайтмасам...» деб ёзгансиз, тўғрими? Сиз эса ҳар сафар қайтавергансиз, демак, аризангиз ўз-ўзидан инобатга ўтмайди. Ҳи-ҳи-ҳи...

— Фирт маҳмадана экансан лекин! Йигит киши мунақа бўлмайди, бир марта айтдим — бўлди-да, чўзаверасанми! Гапни гапир уққанга, дегани ҳақ ўзи! Сенга ўзбекчалаб айтиб ўтирибман-а.

Хайрулла Латиф паст келди. Сухбатнинг маромини бузмаслик учун кечирим сўрай бошлади. Маҳам амаки ҳам энди сал юмшади ва насиҳат оҳангига ўтди.

— Менга қара, Хайруллажон болам, ўзингдан катта бир нарса деганда жим қулоқ солишни ҳам ўрган, дурустми? Мен сен билан яшинтопалоқ ўйнаётганим йўк.

— Хўп, дедим-ку, Маҳам ака, кечиринг энди бир сафар!

Маҳам амаки унинг тавба-тазаррусига эътибор қилмай, гапида давом этди:

— Кўнглингдагини биров билмасаям ёмон экан. Билмагани-ку, майли, билгиси келмагани-чи! Бир-биримизнинг кўнглимиздагини уқмасак, инсонлигимиз қоладими, болам? Шундоқ кетаверса, мана кўрасан, бир кун замон охири бўлади...

Хайрулла Латифнинг тагин шайтони кўзиди.

— Ана, ўзингиз ҳар хил гапларни гапираверасиз мен қандоқ жим бўлай?!— деди у куйиниб.— Билсангиз, бу гапни бир вақтлар Маяковский айтган! «Инсонни тушуниш керак!» Қаранг, қандай содда ва лўнда! Сиз бўлсангиз буюк шоирнинг буюк шиорини мистикалаштириб айтяпсиз. Буни эшитганимдан кейин жим ўтиролмайман-да, ахир.

— Ким айтган дединг?

— Маяковский! Асримизнинг буюк шоири!

Маҳам амаки хийла муддат жим қолди. Кейин юрагини ўртаётган хўрликни аранг босиб, юзини тескари бурди.

— Шоир-поирингни қўй, Хайрулла,— деди сўнгра ҳар бир сўзини салмоқлаб.— Сен Масков кўргансан, биз бир четдаги одам... Лекин, у гапни мен қулогимга қўрғошинде қуйиб олганман! Уни доим отам айтиб юрар эди. Қолаверса уни отам ҳам тўқиб чиқармаган, унга ҳам отаси айтиб кетган! Тушундингми? Тушунган бўлсанг, энди...

Тирик-тирик этиб эшик очилди: катта сопол товоқди дўмпайган ош кўтариб Мухаррам хола кирди. Кирибоқ нолишга тушди:

— Эртадан энди шу дахлизда қиламан овқатни! Тутунидан кўрқсак... илма-тешиқ ошхонангизда одамни ушук уриб сетади бир кун!

Маҳам амаки хотинини жеркиди:

— Товоқни кўй мана бетга, кўп жаврамай! Меҳмоннинг кўлига сув опке!

— Овора бўлманг, хола,— деди Хайрулла Латиф шошапиша.— Қошиқда еяколаман.

Муҳаррам хола тоқчадан битта ялтироқ қошиқ олиб, сочиқнинг бир чеккасига артди-да, Хайрулланинг олдига кўйди.

Дастурхонга ош келиб, Маҳам амакининг гапи чала қолди. Хайрулла бир-икки бор савол назари билан қараган эди, ҳеч қандай сўзга ўрин қолдирмайдиган оҳангда, чўрт кесди:

— Аввал — таом, баъдаз — калом! — Сўнг ёнидан пиноқ чиқариб, тўшакка чўккалади.— Гўштниям ўзим тўғрайман-да, энди, сен қошиқда еяпсан... Қани, совимасин.

Қишнинг кунида палов мойдек кетади лекин. Жим ўтириб, овқатланавердилар. Хайрулланинг иштаҳаси карнай эди. Чол-камбир ҳам ундан қолишмай олиб туришди. Ҳаш-паш дегунча, товоқдаги ошдан бир чўқимгина қолди. Одоб юзасидан Хайрулла биринчи бўлиб ошдан қўл тортди: қошиқни товоқнинг зиҳига суяб, сочиққа чўзилди. Маҳам амаки сочиқни ғижимлаб:

— Опқўй энди ўшани,— деди.— Ёмондан ёрти қолади, деган гап бор... Буниям, ишқилиб, биронта шоир айтмаганми?

— Раҳмат, бўлдим,— деди Хайрулла Латиф журъатсизгина, бироқ Маҳам амакининг охириги гапидаги илмоққа тушуниб, бошини силкиб кўйди.

— Вой, унақа қилманг, болам. Бир қозон овқат турибди, сузиб келаман ҳозир.— Муҳаррам хола ўрнидан кўзгалди.

— Раҳмат, хола. Ўзларинг есаларинг, сузинг... Мен, мана,— деб Хайрулла ортган ошни бир бурда нон билан қошиғига суриб-суриб еди. Сочиқни олиб, лабларини артди.

Муҳаррам хола чой қуйиб узатди. Бир пиёла чойдан кейин Маҳам амаки оёғини сандалдан суғуриб, тагин чўккалаб олди-да, дастурхон устига хиёл энгашиб:

— Қорин тўйдими? — деди аллақандай таҳдидли товушда.

Муҳаррам хола ажабсинди, бир эрига, бир меҳмонга қаради. Хайрулла Латиф ҳам Маҳам амакидан бунақа муо-

малани кутмаган эди. Нима деярини билмай, гарангсиб ўтираверди.

— Энди, Хайруллажон, халиги гапим — гап! Мана, ош-ни ҳам едингиз, чойни ҳам ичдингиз, қорин тўйгандир, энди бизда ҳақингиз қолмади, дурустми? Туринг-да, жўнанг! Ё ўзим обориб қўяйми?

Муҳаррам хола неча йилдан бери шу хонадонга бекалиқ қилади, лекин ҳали бирон марта эрини бундай важоҳатда кўрмаган эди. Анграйиб қолди.

— Бу нима деганингиз, Каримжон! — деди ниҳоят эрини инсофга чақирган бўлиб. — Одам деган меҳмонниям уйдан ҳайдайди? Сизларга бир нарса бўлдими ўзи?

— Сен жим ўтир! Эркаларнинг ишига аралашма! Одам сиёгимни йўқотганим йўқ мен ҳам! Ўзбекман! Мана, олдига чой кўйдим, ош кўйдим... Энди, иззатининг борида жўнаб қолсин! Бўлмаса... — Маҳам амаки бирдан елкасини чангаллади. Ажаб, оғриқ шундан кейин пайдо бўлдими ё оғриқ тургани учун кўлини елкага олиб борди — ўзи ҳам билмай қолди. Сўнг, инқиллаш аралаш, шивирлади: — Бор, болам, мендан ранжима. Мен сен айтган одамнинг эмасқанман. Ма, хатниям олгину қайтиб менинг уйимга қадмингни босма! Бор...

Хайрулла Латиф кўза чил-чил синганини, энди уни тиклаб бўлмаслигини бирдан пайқади: шартта ўрндан турди. Даҳлизда пальтосини, телпагини кийди. Ботинкасининг ипларини тузатиб ҳам ўтирмай, оёғини суқди. Остонада бир муддат тўхтаб, орқасига ўгирилди, ўзи каби лолу ҳайрон қотган Муҳаррам ҳолага бир қур назар ташлади-да, Маҳам амакига

— Ўлай агар, сиз ҳам номард экансиз! — деди. Эшикларни бирин-кетин тарақлатиб ёпиб, чиқиб кетди...

Белоруссиядан келган хат сандалнинг устида қолаверди.

Маҳам амакининг авзойи бежо эди. Муҳаррам хола кўрка-писа ҳол сўради:

— Нима бўлди, Каримжон?

Маҳам амаки индамади.

— Яна тутяпганим, Каримжон?

— Кетгани яхши бўлди, — деди Маҳам амаки хотинининг сўроғидаги асл маънони уққандек. — Буям Ўрмоннинг бир хили...

— Қўйинг, ўша номи ўчгурни тилга олманг.

— Йўқ! Тилга оламан! Нимага энди жим юришим керак?! Бундан кейин унинг отини тилимдан қўймайман! Падарига лаънат ҳаммасининг!

Маҳам амакининг жазаваси тутди. Муҳаррам хола билдики, энди уни тўхтатиб бўлмайди.

- Келдингми, Нозимбек?
- Келдим.
- Холанг қани?
- Бизникида қолдилар. Тузукмисиз, амаки? Холам аямга, тоғангизнинг мазалари йўқ, дедилар...
- Бекорларнинг бештасини айтибди холанг! Шунчаки... Сен билан би-ир отамлашайми, деб чақиртирдим-да. Майлими?
- Ўзим ҳам эртага эрта билан чиқмоқчи бўлиб турувдим.
- Эртагаям чиқаверасан. Ҳозиргиси бошқа... Бир одамнинг қиссасини айтиб бермоқчиман, хап ўтириб эшитасанми?
- Эртакими?
- Эртақ десаям бўлаверади.
- Манзир опа тўғрисидами?
- Манзир опангни қўй... Манзирни энди сира айтмайман. Ҳеч кимга! Бошқа қисса.
- Хайрулла менга роса кўп эртақ айтиб берган. Ўзим ҳам ўқиганман!
- Ким дединг?
- Хайрулла. Қўшнимиз-чи? Битта синфда ўқиймиз. Носир Шўрсувга кетмасидан олдин учаламиз ўртоқ эдик-ку!
- Ҳа-а... Майли. Мен сенга биров айтмаганидан, китобдан ўқимаганингдан айтиб бераман. Менинг қиссам янги, болам. Хайруллаларинг бунақасини етти ухлаб тушида кўрмаган. Бу қисса менинг мана бу еримда туғилган, айтсам, шу ерим билан айтаман!..
- Нозимнинг боши кўкка етди. Маҳам амаки унга ҳеч ким айтмаган, китобларда ёзилмаган қисса айтиб беради! У шерикларига айтади, айтиб ҳавасларини келтиради. Қандай маза!
- Маҳам амаки, кўзларини хиёл юмган қўйи, аста-секин гап бошлади. Нозим, бутун вужуди қулоққа айланиб, унинг оғзига тикилганча, тек қотди...
- Маҳам амакининг қиссаси умр тўғрисида эди.
- Гапираверди, гапираверди... Осмондаги ой қолмади, заминдаги сой қолмади, ўттиз еттинчи йилги қаҳратон ҳам шу қиссасига кирди, тунов кунги совуқ ҳам шу қиссасига кирди. Бир одамни сўйлади — сўкиб-сўкиб хумордан чиқди, бир одамни сўйлади — йиғлаб-йиғлаб хумордан чиқди. Уйнинг бир бурчагига Қатронтоғни кўчириб келди, бир бурчагидан Нурсухариқни оқиздириб қўйди... Нурсуха-

риқ шовиллайверди, Қатронтоғ акс садо қайтараверди. Ўзи — эса, худ-бехуд бўлиб, телбавор қиёфада гапираверди...

Ахийри чидамади, ўткир пичогини қиндан суғуриб, яланғоч кўксига қадади. Нурсухарикнинг шовиллаши-ю Қатронтоғнинг акс садоси оғушида тўлғаниб, болакайнинг кўзи ўнгида... юрагига санчди. Қобирғалари чисир-чисир этди, лекин бир томчи ҳам қон чикмади. Пичоқни бир-икки буради, айлантириб-айлантириб буради ва ўша ердан бир нарсани узиб олиб, авайлаб кафтида тутиб тураверди. Бир ховучгина «нарса» тўхтовсиз дириллар, гўё юлқиниб кўлдан чиқиб кетмоқчи бўлар эди. Маҳам амаки хотиржамлик билан «нарса»нинг у ер-бу ерини силаб-сийпалаб, оҳиста дастурхонга қўйди. Лат еган, айниган жойларини пичоқ билан кесиб, сандалнинг ичига ташлади. Сал ўтмай кўрпа тагидан кабобнинг ҳидига ўхшаш бир ҳид сизиб чиқиб, аста-секин уй ичини тўлдирди. Нозим бу ҳиддан маст бўла бошлади... Дастурхон устидаги «нарса» худдики бир тирик вужуд — ҳануз тўхтовсиз дириллар, турган ерида билинар-билинемас сакраётгандек туюлар эди... Кабобнинг хиди уйни буткул чулғаб олди. Нурсухарикнинг шовиллаши тинди, Қатронтоғ кўздан йўқолди, Нозимнинг боши айланаверди.

Бир вақт хушига келиб қараса... уйда ёлғиз ўзи ўтирибди. Маҳам амаки йўқ. Сандал, сандалга дастурхон ёзиғлик, дастурхон устидаги «нарса»... дириллаб, юлкиниб, сўзланиб-сўзланиб ётибди...

«Нарса» гапираверди, гапираверди. Осмондаги ой қолмади, заминдаги сой қолмади. Ўттиз еттинчи йилги қахратон ҳам шу қиссага кирди, тунов кунги совуқ ҳам шу қиссага кирди. Бир одамни айтди — сўкиб-сўкиб хумордан чикди, бир одамни айтди — йиғлаб-йиғлаб хумордан чикди. Сўнгра... дириллаб-дириллаб, юлкиниб-юлкиниб, сўзланиб-сўзланиб Нозимнинг қўйнига тушди...

«Нарса»нинг шилимшиқ, қайноқ сирти Нозимнинг бада-нига хуш ёқди ва у аста кўксини очиб, қалбининг тўрига жойлаб қўйди...

16

Ҳов толқўча маҳаллада Ширвон хола деган аёл ўтган. Уни сенлар билмайсан, менинг онамдан ҳам қари эди. Ўзи қари-ю, боласи биздан анча ёш эди. Узоқ йиллар фарзанд кўрмаган, тилаб-тилаб топганининг оти Одилхон эди. Эрини, адашмасам, ўттизинчи йилнинг саратонида тўртта

бегона йигит чавақлаб кетган. У ўша маҳаллар жамоанинг раиси эди. Хўб яхши одам эди-да! Ундан кейин мана шу» Ўрмон раис бўлган...

Гапираман десам, гап кўп. Бунинг ҳам тарихи узун, болам. Мен сенга Одилхон қиссасини айтаман, у ёғини ўзинг кейинроқ билиб оларсан.

Шунақа қилиб, дегин, бир куни кечаси тўртта бегона йигит Ширвон холанинг уйига бостириб киради-ю уч ёшга тўлиб-тўлмаган гўдагининг кўз олдида эрини чавақлаб ташлайди... Уйларида даҳшатли воқеа содир бўлганини гўдак сезади, бурчакка қапишиб олиб, чинқириб йиғлайверади. Ширвон хола эса, уйнинг бошқа бурчагига биқиниб қалт-қалт титраб тураверади ва... ўша бўйи тилдан қолади.

Кейин-кейин гапириб кетган, лекин сўзларни бир умр ямлаб юрди. Қишлоқда уни «Ширвон чучук» ҳам дердилар.

Қотилларни ҳеч ким тополмади. Ҳаммасининг юзига қорақуя суртилган экан...

Одилхон дадаси сўйилгандан кейин уч кунгача тинмай йиғлаган. Кечалари ухламаган, йиғлайверган. Одамлар минг уриниб, уни юпантиришолмаган. Ширвон холанинг ҳаракатлари ҳам зое кетган. Бечоранинг тили йўқ эди-да.

Эвоҳ, болам, ўша пайтда икковининг қанчалик қийналганини билсайдинг!..

Ахийри, тўртинчи куни саҳарга бориб, Одилхон йиғидан тўхтаган. Ўзидан ўзи, овунчсиз, юпатишсиз. Ажабки, шу билан то онаси тилга кирмагунча бирон марта кўзёши тўкмаган. Ҳар ҳолда унинг овоз чиқариб, кўзёши оқизиб йиғлаганини қишлоқда ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган. Болалар уни кўп синаб кўришган. Дабдурустдан: «Бунинг ўлди, Одилхон!» дейишган, ё бўлмаса, пайт пойлаб туриб баданига игна тугма санчишган — бари бир: Одилхоннинг дийдаси қилт этмаган. Кўзи қизариб, ҳайрон бўлибми, жахли кўзибми — бақрайиб тураверарди. Жигига тегиш учун болалар уни атай «Одил йиғлоки» деб чақиришар эди. Лекин ўзи сал нимжонроқ ўсди. Қишлоқ боласига сира ўхшамасди, юзи қонсиз, суяги нозик эди.

Шу Одилхон ўн ёшларга бориб, қаёқдандир дутор чалишни ўрганиб олди. Кейин-кейин ашула айта бошлади. Раҳматли отасидан бир сандиқ китоб қолган эди. Одилхон кечалари ўша китобларни ўқир, ўзига ёққан ғазалларни танлаб, оҳангга солар, тез кунда ашула қилиб айтар эди. Табиат берган эди унга! Овозининг ширасини айтмайсанми! Унинг юракларни зирқиратиб, одамнинг кўксини куйдиргучи нағмалари нафақат кексаларга, бизга ҳам ёқар эди. Бора-бора Одилхонга ўрганиб кетдик, уч кун унинг ашула-

сини эшитмасак, дутор чертишларини томоша қилмасак, гаранг бўлиб юрардик. Тўйлар, гаплар усиз ўтмай қолди. Ўзиям дуторни шунақа чертардики, кўз тегмасин, дерди кексалар. Унинг дарагини эшитиб, ишонсанг, Қўқондай жойдан бир уста эринмай қишлоғимизга келган. Одилхонни топиб, ашулаларини тинглаб, тасаннолар айтган ва ярим йиллардан кейин атай шу болага деб бир дутор ясаб берган. У киши ҳам уста, ҳам ҳофиз экан. Одилхон билан кейин ҳам борди-келди қилиб турди.

Ҳозир Кичикжар деймиз-ку, биласан, ўт терадиган жойларинг, ўшанинг сал тепароғида Одилхонларнинг бир парча ери бўларди. Дадасидан қолган. Кўпчиликнинг ери бор эди ўша атрофда. Она-бола у ерга — ярмига шоли, ярмига буғдой экишарди...

Одилхоннинг қуйлашини ўша ерда кўр эди! Бир Шоҳ Машрабдан, бир Нодирабегимдан оларди, теварак-атрофдагиларнинг қўлини боғлаб, кўзларини намлаб айтарди ўзиям!

«Ажаб бераҳм дилбарсан, ажаб шўхи ситамгарсан,
Чароғи ҳусни рўйингдин кўнгулни ҳам узиб бўлмас»,

деб қуйларди Одилхон. Шолиноялар, буғдой бошоқлари оҳиста чайқалиб, унинг овозини узоқ-узоқларга элтар эди.

Юзингни офтобини кўруб хайрон бўлуб қолдим,
Фалакка қўл узатиб шамси анварни олиб бўлмас...

Биз эса ашуланинг, оҳангнинг сеҳрига банди бўлиб, ўзимизни буткул унутардик. Турган еримизда туриб, ўтирган еримизда ўтириб қолаверардик.

Ўн уч ёшида гижжак чалишни ҳам ўрганди. Кейин яна бир мақомни ўрганди: қўлда гижжак чаларди-да, дутор ё танбур оҳанглари томоғида «чертиб», гижжакка жўр бўларди. Эшитиб, ўлмаганлар ҳам ўларди лекин! Гижжакда «Чўли Ироқ»ни чалса, беихтиёр ерга думалагимиз, думалаб хўнг-хўнг йиғлагимиз келарди. Кўзни юмсақ, осмон кўринарди, ўша осмонда қанот қоқмай учардик. Учмасдик — сузардик. Унинг ашулалари бири ғамгин, бири шўх бўларди. «Ҳили-ҳили ёрим»ни қуйлаганида ё ўзимизнинг юрак ўйнатар термаларимиздан олганида беихтиёр отга миниб, ҳавода қамчин ўйнатиб, Қатронтоғ этакларига чиқиб кетгимиз, адирларни дукурлатиб, тоғ-тошдан ўт чақнатиб чопгимиз келарди. Шунақа, Нозимбек, ашула айтишда, дутор ё гижжак чалишда Одилхоннинг олдига тушадигани

йўқ эди у маҳаллар! Кексалар унинг овозини машҳур Ҳамроқул қорининг овозига тенглаштирардилар. Сенлар у хофизни билмайсан, болам, ўзи Бешариқ томонлардан, довуғи бутун водийга тарқалган эди. Накл қилишларича, Ҳамроқул қори ашула айтганида дарахтдаги қушлар ҳам чуғур-чуғурини бас қиларкан, чойхоналарда — тўрқовоқларда сайраб турган беданалар жим қоларкан. Мен уни урушдан олдин бир марта кўрганман. Ўшандай хофиз ҳам Одилхонга тан берган. Ҳа, болам, Одилхондақаси дунёга бир келади, холос!

Одилхон Ширвон холанинг суянган тоғи эди. Ўғлини еру кўкка ишонмасди бояқиш она. Қаёққа борса, орқасидан қолмасди, нима ишга қўл урса, тепасида турарди. Одилхоннинг дадасидан кейин у қайтиб эр қилмаган эди.

Уруш бошланди. Кўп қатори фронтга кетдим. Эҳ, болам, урушда не кечди — барини кўрдик, уларни сенга айтиб ўтирмайман. Лекин бир нарсани айтай: кўзимни юмиб очмасимдан ўлимга юзма-юз келдим, кейин яна неча бор жаҳаннам оғзидан қайтдим — ҳаммасига кўникдим-у, Одилхоннинг ашулаларисиз, қуйларисиз кунларимга асло кўниколмадим.

...Қирқ учинчи йилнинг ёз ойларида Одилхон билан тагин кўришдик. Жуда қизиқ бўлди бу.

Ўша пайтлари урушда омад биз тарафга ўтган, немислардан ҳар жиҳатдан қўлимиз баланд келиб турган эди. Аввал бериб қўйган ерларимизни қаричма-қарич қайтариб олавердик. Лекин қисмимиз тутдай тўкилиб қолган эди. Урушнинг ўзи бўлмайди, ахир! Шундай пайтда бизга янги аскарлар юборилди. Кўпи ҳали умрида биронта жанг кўрмаган болалар экан, ораларида ёши биз қатори, биздан катталари ҳам бор. Ўша куниёқ улар батальонларга, роталарга тақсимлаб ташланди. Ўттизтачаси бизнинг батальонга тушди. Янгилар кўшилиб анча яйрашиб қолдик.

Бир куни командир қўлимга бир талай қоғоз тутқазиб, иккинчи батальоннинг командирига элтиб беришимни буюрди. Иккинчи батальон қўшни қишлоқда турар эди. Бордим. Қоғозларни командирга бериб, кетишга руҳсат олиб, штабдан чикдим. Чикдиму... турган еримда қотиб қолдим. Қаёқдандир қулоғимга дутор садолари чалинди. Юрагим ҳаприқиб кетди. Зир югуриб, теваракка алангладим. Овоз четдаги уйнинг орқасидан келаётган эди. Ўша ёққа чопдим. Туртини-суртини чопиб боряпман-у, қулоқларимга ишонмайман, яккаш: «Дуторми? Наҳотки? Ё тавба, ўзимизнинг дутор!..» дейман. Кўзимга қишлоғим кўриниб кетди. Қар-

шимда эса, қадрдон, таниш манзаралар ҳалқа-ҳалқа бўлиб айланаверди. Одилхонни, унинг юракни зиркиратгучи овозини соғиндим... Энди бу аҳволда батальонимга қайтиб кетолмас эдим. Нотаниш чолғучининг биқинида бирпас ўтирмасам, дуторнинг сеҳрли нолаларига бирпас чўммасам, соғинч ҳислари билан тўлиб-тошган кўнглим тинчланмас эди.

Эх, болам, ўшанда нафасим томоғимга текилиб ўлмаганимга ҳайронман! Рўпарамда ўн беш чоғли аскар бир давра қилган, давранинг ўртасида, дутор нағмаларига маст бўлиб, бошини чайқаганча... Одилхон ўтирар эди! Тушимми, ўнгимми дейман. Қайта-қайта қарайман, синчиклаб қарайман: чолғучи ҳақиқатан Одилхон эди! У давранинг ўртасида, ўзи чалаётган куй сеҳридан ўзи эри-иб ўтирарди! Дарвоқе, нахот оҳангнинг ўзидан чолғучисини танимадим, деб ҳайрон бўламан, дегин. Ахир, бу куйларни эшитавериб, мавжларида сел бўлиб оқавериб...

Ниҳоят, куй тугади. Давра чапак чалиб, Одилхонга таҳсинлар ўкиди.

— Сау бол, азамат! — деди Сарсенбой деган қозок йигити.

Мен билан орқама-кетин шу қисмга қўшилган бир тожик йигит бор эди. У қўйнидан дастрўмолини чиқариб, мижжаларини артди.

— Уйимга бир бориб келдим-а!

Ёши ўтинқираган, серсоқол бир ўрис аскар атай ўрнидан туриб бориб, Одилхоннинг елкасига қоқди.

— Менинг балалайкам бор, урушгача тинмай чалардим, — деди у. — Сеникиям нақ юрагимга борди. Яша, оғайни!

Мен эсам Одилхоннинг рўпарасида, ундан кўз узолмай, томоғимда ҳаяжоним бўғилиб, тилсиз-забонсиз тек қотган эдим.

— Одилхон... — дедим ниҳоят шивирлаб. Овозимни ўзим зўрға эшитдим.

Одилхон ялт этиб қаради.

— Одилхон, — дедим яна. Бу гал товушим сал дадилроқ чиқди. — Танимаяпсанми, иним?

Одилхон ўтирган еридан отилиб, менга ташланди.

Икковимиз бараварига йиғлаб юбордик, кўзёшларимизни тиёлмай қолдик...

Уруш ёмон, болам, уруш — ҳаёт билан ўлим ўртасидаги бир кўприк.

Биз икки йилдан бери кўприкнинг устида эдик.

Бериги ёқда ҳамма нарса — отамиз, онамиз, болаларимиз, хотинимиз, туғилган қишлоғимиз, она юртимиз,

элимиз-халқимиз, нариги ёқда эса — ҳеч нарса! Тушунап-санми, ҳеч нарса! Кўприкнинг устидаги ҳаёт — турган-битгани ваҳима... Мен кўрқоқ эмасман, болам, не кунларни кўравериб чўчимайдиган бўлиб кетган эдим. Фақат, урушнинг асл башарасини илк кўрганимдаёқ ундан юрак олдириб кўйган эканман, шунинг асорати анчагача сақланди. То «кўприк»даги ҳаётга кўникмагунимча ҳадик-хавотир, ваҳима, вос-вос мана бу еримда тураверди. Уруш охирлаганда худди шунақа ваҳимага тагин йўлиққанмиз, бу — бошқа гап...

Хуллас, дегин, ўшанда Одилхонни бағримга босиб турганимда шулар ҳаммаси лип-лип этиб кўз олдимдан ўтди. Тўлиб кетдим-да кейин.

Бир пайт қарасам, Одилхоннинг кўзларини мунг босди. Йиғидан ҳам ёмон мунг.

— Бувимни ёлғиз ташлаб келавердим, Маҳам ака,— деди у хўрсиниб.

Бирдан ҳушимни йиғдим. «Менинг-ку йиғиларим соғинчдан, Одилхоннинг кўнглини бузиб нима қиламан?» деб ўйладим.

— Кўй, сиқилма, ука,— дедим унинг руҳини кўтарган бўлиб.— Ҳали ҳаммаси ўтиб кетади.

Жангчилар ҳалидан бери бизга анграйиб қараб туришарди. Ёши ўтинқираган бояги серсоқол аскар келиб мендан:

— Киминг бўлади, ҳамюртингми? — деб сўради.

— Қанақа ҳамюрт? Укам бу, укам! — дедим бақиргудек бўлиб.

Жангчилар чувиллай кетишди. Ҳамма бир-бир мени қутлаб чикди.

— Қандай бахтлисизлар-а! Ака-уканинг топишганини қаранг!

— Бир-бирларингга ўхшамайсизлар лекин...

— Буям ярим йил бу ёқларда юрсин, ўхшаб кетади.

— Инин, жас коринеди, Маҳамбет,— деди Сарсан.— Он сегизге келдим дейди, бирақ эли жас қой.

Шундагина эсимга келди. Ахир, Одилхон ҳали ёш-ку! Урушга қандай келиб қолди?

Одилхоннинг елкасидан тутиб ўзимга қаратдим: қаршимда бўйчангина, лекин озғин, рангпар, нигоҳлари маъюс бир бўз бола турарди...

Етаклашиб, штабга бордик. Командир икковимизга бошдан-оёқ қараб чикди-да, ишонқирамай:

— Чини билан туғишган укангми? — деди.

— Туғишган укам! Фақат, фамилияларимиз бошқа...

— Майли, кечгача рухсат. Қоронғи тушмасидан тагин шу ерга опкелиб кўясан,— деди буйруқ оҳангида.— У ёғини кейин ўйлашиб кўрамиз.

Кўлтиқлашиб, йўлга тушдик.

— Ўн саккизга бордингми дарров? — деб сўрадим секин.

— Йўк. Яқинда ўн олтига тўламан... Уларни алдаган эдим.

— Ўзинг ариза бериб келдингми?

Одилхон кулди.

— Бувимни ташлаб қандай ариза бераман, Маҳам ака! Қоғоз келди менгаям. Жамоанинг дафтарида ёшим ўн саккизда экан...

Миямга не хаёллар келмади ўшанда, болам. Қишлоқдаги бари эркак урушга кетиб, энди болалар ҳам олина бошланибди-да, деб ҳам ўйладим. Юрагимни ваҳм босди. Лекин индамадим. Нима дейишимни билмасдим.

Одилхон менинг саросар хаёлларимни қувиб юборди. Унинг ўрнига янада ваҳимали гапни айтди:

— Мен энди ўламан, Маҳам ака. Мен бу ёқда ўламан, бувим у ёқда...

— Қўй-э мунақа гапларни! — дедим унга далда бериб. — Урушга келган ҳамма ўлиб кетаверса... Сени манови дуторинг асрайди, мени айтди дейсан. Дарвоқе, дуторни қандай опкелдинг?

— Шундай — елкамга осдим у келавердим. Бунинг сопи калтарок.

Одилхон бирдан чўнтак кавлашга тушди. Кафтдеккина букланган қоғоз чиқариб, менга узатди.

— Сизга...

— Менга?! Нима бунинг?!

— Йўлга чиқишимда, холам билан келинаям бизникига келишган эди... Хат ёзиб беришди.

Хаяжондан қўлларим калтираб, қоғозни очдим. Хатга тез-тез кўз югуртириб чиқдим. Тагин қайта ўқидим. Сўнг уни тўрт буклаб, кўзларимга суртдим, ўпиб-ўпиб пешонамга суртдим. Ва бирдан кулгим кистади.

— Менга йўлиқишингни қаёқдан билишибди у авлиёлар! Ахир, дунёнинг нариги буржига тушиб қолсанг нима бўларди?

— Айтдим мен ҳам. Уруш жуда катта жойда бўляпти, Маҳам акамни кўраманми, йўкми, дедим, бирибир беришди.

Тўхтаб, Одилхонни шартта кўтариб олдим.

— Етказганига шукр! Раҳмат, ука!.. Қишлоқдан гапир энди — омонликми, тинчликми?

— Бир нави-да. Кун ўтиб турибди... Тоғам, холамлардан хавотир олманг, ҳаммаси соғ-саломат. Ўғлингизни ҳам кўрдим, дадамни опкелинг, деб қолди.

Ўғлим!

Қайси кўзларинг билан кўрдинг, Одилхон, кел, ўша кўзларингдан бир ўпай! Қўлчаларини қайси қўлларинг билан сикдинг, Одилхон, кел, ўша қўлларингни кўзимга сурай! Сен келтирган хушxabарлар менга қайта жон ато этди, Одилхон, кел, оёқларингни тавоф қилай!

Кунлар шу тарзда ўтаверди. Бу орада тагин икки жойга кўчдик. Биринчи сафар қаттиқ жанг билан, иккинчи сафар шундоқ ташлаб кетилган қишлоққа кириб бордик. Одилхон билан гоҳ бирга бўлдик, гоҳ уч-тўрт кунгача ҳам кўришмай юрдик.

Бир куни у менга юрагини тирнаётган дард-ҳасратини тўкиб қолди.

— Ўрмон жамоа мени хароб қилди, Маҳам ака! Ёмон куйдирди лекин. Мен-ку келаверардим, лекин бувим... Ёшимни ҳам ўша катта қип ёздимикан дейман. Ўзи раис, ҳамма нарса қўлида...

— Билмайман, Одилхон, — дедим. Ҳақиқатан ўша тобда нима дейишимни билмасдим.

— Ўрмон ака жуда ёмон бўпкетган ҳозир, Маҳам ака, — деди Одилхон яна хомушлик билан. — Нега бундай зорим-а? Шу, мени жуда ёмон кўради, биламан. Бўлмаса... Аслида, у мени бўлакча куйдирди. Ёшимни катта қип ёзгани унисиинг олдида ип эшолмайди!

Шундан кейин Одилхон бошидан ўтган воқеаларни бирма-бир менга айтиб берди.

17

Баҳорги бугдой етилай деб қолган палла эди. Шолипоялардан кечасию кундузи милтилатиб сув окиздирилиб кўйилган. Аҳён-аҳёнда карталарнинг у ер-бу ери ўпирилиб, сув тошади. Таги сидирғасига шағал эмасми, сув ўзига бир йўл топиб олса — тамом, ўша ёққа уриб кетаверади. Кўпинча, каламушларнинг ини сув тортади. Тунов куни Одилхонларнинг шолipoясида ҳам шундай бўлибди. Устига-устак, иннинг нариги боши сал пастроқда — бугдой пайкалининг ўртасида экан. Пайкал қўшниники эди. Одилхон кечки пайт ишдан (оиланинг тирикчилигини тебратиб туриш умидида у ўтган йили Шўрсувдаги нефть конига шига кириб олган эди) қайтаётиб, шолipoянинг сувидан

хабар олгани тикка жарга келди. Келса — ҳалиги аҳвол, дарров чим босиб, ўпқоннинг йўлини бир нави тўсди. Тиз-засигача сув кечиб, ўша жойни роса тепкилади.

Бугун иши иккинчи сменада. Бувиси касал эди. Чой-пой қилиб тепасида пича ўтирмоқчи бўлди, Ширвон хола унинг кўнглини тинчитди.

— Мени ўйлама, болам, ишингга кетавер...

— Ишга ўн иккидан кейин бораман, буви. Иккинчи исменмиз, — деди Одилхон куйиниб.

— Бўлмаса, вақтинг бор экан, бугўйдан хабар ол. Сув уриб кетмасин тагин.

Одилхон ноилож отланиб, Кичикжарга йўл олди. Келиб шопилпояларни, бугўй далаларини айланиб кўрди. Ҳартугул тинчлик экан. Эҳтиёт шарт, тагин тўрт-бешта чимни паллам-паллам қилиб кўчирди-да, тунов кунги ўпқоннинг оғзига келтириб босди. Кетмоннинг орқаси, кейин сопи билан ниқтаб-ниқтаб қўйди. Кўнгли хотиржам тортиб, қўшниларнинг пайкалларини ҳам айлана бошлади. Бугўй бошоқлари тилла ранга кирган, ҳадемай ўриб олишга тайёр эди. Одилхоннинг кўнгли яйради. Бирор соат шу тахлит айланиб, пайкалларнинг четига чиқди. Марзага ёнбошлаб, осмонга тикилди. Осмон беғубор эди, беғубор осмон бағрида гала-гала чумчук гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа учиб юрарди. Одилхон бир зумга дунёнинг ташвишларини унутди, икки йилдан бери давом этаётган, элнинг бошига не-не фалокатлар ёғдирган уруш ҳам, уйда касал ётган бувиси ҳам, Шўрсувдаги иши ҳам бирпас олис-олисларга чекингандек бўлди. Бундай пайтлар Одилхонга дунё торлик қилиб қолар, куйламаса туролмас эди. У осмондан ҳам йироқларга кўз тикиб, томоғини дутор қилиб, суюмли куйларидан бирини «черта» бошлади. Аста-секин жўр бўлди. Куйга ашулани улади, ашулага куйни улади, юраклари тўлиб айтаверди, айтаверди.

Жон бағишларда лабинг юзингга жон айлай фидо,
Қатлим айлар чоғда қилгон изтиробингга ўлай...

Улкан олам қаршисида ёлғиз ўзи қолган эди, овозини бор бўйича қўйиб юборди.

Толпиниб ўғлон каби сайёдини домида қуш,
Қўйки, бир дам чирмашиб банди никобингга ўлай...

Эҳ, кўнгли бир яйради-ей! Одилхон ўзининг кўшинини куйлади, далалар ўзининг кўшиғини куйлади — беғубор осмонда учиб юрган қушлар муаллақ қотди...

Шоли, буғдой пайкаллари кўз илғамас қадар бепоён. Шу бепоён пайкалларга ҳадемай шир-шир ўроқ тушади. Буғдойлар хирмонларга уюлади, бир чеккадан ёйиб-ёйиб янчилади. Янчилган буғдой тагин хирмонларга уюлади, устига эски-туски шолчами, қопларми ёпилади-да, хилпинди шабада истаб, умидвор кўзлар Бўёб тарафларга қадалади. Аёллар билан болалар куйлашади...

Шамол, шамол, келақол,
Буғдойимни ўрақол.
Хирмоним чўнг — келиб кўр,
Шопир-шопир — елиб кўр.
Буғдойи менга бўлади,
Сомони сенга бўлади.

Шабада эса бошлайди. Хирмонлар устидан шолчалар, қоплар олиб ташланади. Буғдойлар шопирилади, кейин қопларга жойланади, тегирмонларга ташилади. Тегирмонтош айланаверади, айланаверади. Зиҳидан оппоқ уң оқаверади, оқаверади. Боши, қоши, соқол-мўйлови буткул оққа беланган қирғиз амаки — Бобоқул тегирмончи оппоқ тишларини кўрсатиб, жилмаяди...

Оқиб-оқиб кел-а, буғдойим,
Менга боқиб кел-а, буғдойим.
Уйгинамнинг тўри сенга,
Юрагимнинг кўри сенга —
Сени мандан, мени сандан
Айирмасин-а, илойим...

Хонадонларга қут-барака ёғилади. Кексалар ҳам, болалар ҳам бирдай шод — ҳамма унни кўзига суртади, гўё одамда сира уруш бўлмаётгандек, не бир юртларда одамлар кирилиб кетмаётгандек. Ҳовлиларда болаларнинг сурони янрайди. Тандирлардан оловларнинг ёлқинлари сачрайди... Кўнниларга бирин-кетин оқлик — кулчалар чиқарилади.

«Олинг, қўшнижон, ўзимизнинг жайдари буғдойдан!»

«Раҳмат, қўшнижон! Буниси — сизларга, ўзимизнинг буғдойдан!»

Уйгинамнинг тўри сенга,
Юрагимнинг кўри сенга —

...Одилхон ҳамон ўзининг кўшиғини куйлаётган эди, пайкаллар ўзларининг кўшиқларини куйлаётган эдилар, иккаласи ҳам барабарига тинчиб қолди. Пайкаллар узра:

— Одил ака! Одил ака-а! — деган товуш таралди.

Одилхон бошини кўтарди. Жаркўчанинг четидаги марза устида бир бола кўринди. Одилхоннинг дилида хавотир уйғонди, дабдурустан: «Бувим юбордимикан?» деган ўй ўтди. Эти учиб, тиззалари қалтираб, ўша ёққа қараб чопди. Хайрият, тинчлик экан. Факат... болакай унга бир қоғоз тутқазди.

— Нима бу? — деди Одилхон ховлиқиб.

— Билмайман. Ўрмон тоға бериб юборди.

Одилхон кўнгли бир нимани сезиб, қўллари хаяжондан титраб-қалтираб, қоғозни очди...

— Менгами? Адашмадингми?

— Сизга. Ўрмон тоға тағин тайинладики, ҳозирок етиб бораркансиз.

Одилхоннинг кўз олдига беихтиёр касал ётган бувиси келди.

— Уйга ўтмадингми мени излаб?

— Йўқ, тўғри шу ерга келдим.

— Майли, ҳозир бораман. Лекин мен қоғоз олганимни бировга айтма, хўпми?

— Хўп!

Болакай тупроқни чангитиб, қишлоққа чопа кетди. Одилхон жаркўчанинг қоқ ўртасида, титроқ қўлларида чақирўй қоғозини гижимлаганча, аллапайт серрайиб туриб қолди. Кейин кўнглида бир илинж — кимдир биров адашган-оғ деган ўй билан пайкал бошидаги кетмонини ҳам олмасдан болакайнинг кетидан йўлга тушди...

Бироқ ҳеч ким янглишмаган экан.

Қайтага, Ўрмон жамоадан эшитмаганини ҳам эшитди

— Ҳали ёшим етмаган-ку, Ўрмон ака?.. — деган эди балага қолди.

— Уят, Одил, уят! Соқол-мўйловинг қорайиб қолибди-ю ёшман, дейсан-а! Ёш бўлиб... нечига кирдинг, биласанми ўзинг? Оғзингдан чиққан гапни кара-ю! — Ўрмон жамоа устига қизил мато ёпилган жавоннинг галадонини тортиб ундан бир қоғоз олди. — Мана бу нима? Саводинг бор-ку ўқи-чи! Ё, ҳукуматнинг қоғозига ишонмайсанми? Ўрмон жамоа овозини янада баландлатди. — Ёшим етмаган деёрушдан яшириниб қолмоқчимисан ё? Гапир! Сени деё

изни деб у ёқда аскарларимиз жон олиб, жон юриб ётса-ю, сен бу ерда, ҳали гўдакман-ку, деб кўзингнинг пийдигини оқиздириб ўтирсанг! Газит ўқийсанми, радио инитасанми ўзи? Ҳозир эна сути оғзидан кетмаганлар сам урушга боряпти, ҳеч ким уларни бўйнидан судрагани йўқ, ўзлари боряпти, қаҳрамонлик кўрсатяпти! Сен бўлсанг... Хайф-э!

Одилхон, бошига гурзи егандек, мияси палағдаланиб, тек тураверди. Гап тополмай қолди. Гап топгани билан энди Ўрмон жамоага бас келиб бўлмасди. Икки йилдан бери кўриб юрибди: жамоа идорасига не-не одам дод деб келиб, бўйнини эгиб кетган. Уруш бошлангандан бери Ўрмон жамоа бутунлай ўзгарди-қолди — гап кўтармайди, серварда, одам билан очилиб-ёзилиб гаплашмайди, эртаю кеч идорасидан чиқмайди. Уйида ҳам кам ётади...

Одилхоннинг кўнгли вайрон бўлди, нажот истаб, тагин Ўрмон жамоага термилди. Ўрмон жамоа Одилхоннинг мўлтираган нигоҳидан кўзини олиб қочди.

— Бувим касал эди... — деди Одилхон.

— Нима дединг? Яна бир қайтар! Мен касалмасманми? Менинг бувим касалмасми? Билсанг, ўн кундан бери ухлаганим йўқ! Туз тотмаганимга икки кун бўлди. Маҳримга тушганми бу идора, а? Ҳамма менга йиғлаб келади, мен кимга йиғлайин? Йўқ, йиғламайман! Йиғламай, жим юрибман-ку! Ҳукумат менга ишониб, шу ерни бериб қўйибди, бундай долғали замонда ўзимни олиб қочайинми?! Урушни мен очганим йўқ, бола, борсанг, бурчингни ўтагани борасан, билдин! Ҳарбий бурчингни! — Ўрмон жамоа ишонасига тепчиган терни бармоқлари билан сидириб ташлади. Энди сал ҳовридан тушиб, авраш оҳангида таҳдидга ўтди. — Менга қара, Одил, мен сени укам деганман. Қишлоқда ҳамма сени яхши кўради, энди бирдан ёмонотлиқ бўнқолмагин тагин! Минғир-минғирни йиғиштир-да, йўл тадоригингни кўравер! Бўлмаса, дизиртир деб паттангни кўлингга бераману мелисага топширвораман!

Ўрмон жамоа билан тортишиб, обрў топмаслигини Одилхон энди яққол сизди. Сезиб, тақдирга тан берди.

— Қачон кетамиз? — деди лаблари қалтираб.

— Ана бу бошқа гап! Йигит киши деган сал мундай кўзёшини тияди... Эртага эрталаб шу ерга келасан! Йўлга смак, иссиқроқ кийим ол, билиб бўлмайди у ёқларни... Бериб, Ширвон холага яхшилаб тушунтир, дод солиб келмасин бошимга. Мен сени яхшироқ жойига ёздим, қийналмайсан, тезда қайтаман экан, де бувингга... Кун чиққанда сени тагин шу ерда кўрай! Аммо-лекин, кўзингни оч, бола!

Ўрмон жамоанинг кейинги таҳдиди Одилхоннинг э
этидан ўтиб кетди: «Мени ким деб ўйлаяпти, наҳот, ҳоз
бирон ёққа қочиб кетсам? Бувимни ташлаб-а?»

Одилхон уйга ета-етгунча эзилиб, юрагини гижимла
гижимлаб келди. У шу тобда урушга боришдан қанчали
қўрқаётган бўлса, қочишдан ҳам шунчалик, балки унда
ортиқроқ қўрқар эди.

Ховлилари бир зумда тўс-тўполон бўлиб кетди. Ширво
хола тупроққа беланиб, сочларини юлиб, юзларини тимда
лаб, етти маҳаллага етгудек ваҳимали овозда дод со
бошлади, касалини ҳам унутди. Одилхоннинг дадаси ча
вақланганидан буён бунақа фарёд чекмаган эди у! Бирпа
да кўни-кўшни йиғилди.

Шаҳид кетган отадан мерос — болохонали шу кичи
хонадон ўша куни барча дардларга, дардқашларга, аламла
га, аламлиларга бир сағана жой бўлди.

Хотинлар Ширвон холанинг ҳолига ачиниб, ўзларинин
ҳасратларини кўшиб кўзёши тўқдилар. Кексалар Одилхонн
ўртага олиб, кўнглини кўтарган бўлдилар.

— Пешонангда бор экан, ўғлим. Йигит кишинин
синови кўп ҳаётда. Биттаси шу-да! Қўлимиздан ни
ма келарди... Ой бориб омон кел! Онангдан кўнглин
тинч бўлсин, ўзимиз қараймиз, ташлаб қўймаймиз.
Бу кунлар ҳам ўтар-кетар. Қайтар дунё бу — Ўрмонг
ҳам аталгани бордир, — дедилар.

Шу куни ҳеч ким ухламади. Урушда фарзан
ди ё эри, акаси ё укаси борлар бир-бирларига га
бермай Одилхондан салом йўллашар, саломларини албатт
етказишини қайта-қайта илтимос қилишар эди. Айримла
ўтириб, эринмай хат ҳам битиб берди...

Ширвон хола ўша кечаси худди бундан ўн уч йил илгар
бўлганидек, бирдан тилдан қолди. Бир сўз деёлмай йиғла
ди, йиғлайверди. Эрталаб, Одилхон жўнар маҳали унин
кўзидан ёш келмай қолган эди. Ўғилгинасининг, ёлғизгина
сининг бўйнига унсиз осилиб олиб, пешонасидан, юз-кў
ларидан ўпаверди.

— Бечорага қийин бўлди, — дерди аёллар.

— Дийдаси қотди, — дерди чоллар.

Ширвон хола энди йиғламас, гапирмас ҳам, фақат
панжалари чангак бўлиб қотганча, Одилхонга ёпишиб олга
эди...

Гузарга шу қўйи — она-бола бир-бирларига суяниб, ми
этмасдан келдилар. Одилхоннинг орқасидан ярим қишло
кўчиб чиққан эди. Буни кўриб, у ҳарчанд ўзини тиймасин
ичидан бир нима босиб келаверди. Йиғи эмас, ваҳм эмас

свинч эмас, билмайди — нима! Ўзига ҳамдардона боққан
қиларни кўриб, ғалати бир ҳолатга тушди. Энди у уруш
угул, ундан нарига боравермайдими!

Ширвон хола ҳануз жим эди: на товуш чиқариб йиғ-
айди, на бир сўз айтади.

Тушгача гузарда қолиб кетдилар. Ҳали ҳамма йиғил-
маган эмиш. Лекин жамоа идорасининг олдидаги майдон-
а, ҳовуз атрофлари шундоқ ҳам одамга тирбанд. Ўйин-
улги, йиғи-сиғи бугун бир ерга йиғилган бу кун ҳеч бирови
одамга оғир ботмайди. Бугуннинг ўйин-кулгиси йиғи билан,
йиғи-сиғиси ўйин билан баробар!

Кимдир дутор келтириб, Одилхоннинг кўлига тутқазди.
Дуторини, ўзининг суюмли дуторини!

Одилхон юраги тўлқинланиб, ҳовуз четидаги кесилган
қолининг тўнкасига бориб ўтирди, ёнида бувиси, бувижони...
шангак кўллари ҳамон унинг бўйнида. Одилхон дуторни
бир-икки тинғиллатиб, торларини созлади. Сўнг оҳиста-
оҳиста черта бошлади...

Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай?
Гар ғамима шумора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай?

Одилхон урушга — муқаддас урушга бораётибди, яхши
қол, Она! Одилхон урушга — муқаррар ўлимга бораётибди,
яхши қол, кишлоқ! Одилхон урушга — қиёмат-қойимга бо-
раётибди, яхши қол, Қатронтоғ! Одилхон урушга — бор-
са-келмасга бораётибди, яхши қол, Нурсухарик! Одилхон
урушга — ўзи билмайди «НЕ»га, бораётибди, яхши қол,
эл-юрт! Яхши қолинг, одамлар!

Қисми азалга шодмен, буки фалак рияти,
Ҳолима ошкора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай?

Гузарда оҳ урмаган кимса қолмади. Одилхоннинг
овози Нурсухарикнинг шовиллашини ҳам босиб кетган
эди...

Бирдан оломон ғала-ғовур бўлиб кетди. Идорадан Ўрмон
жамоа билан бир ҳарбий киши чиқиб, йигитларнинг ном-
ларини айтиб чақира бошладилар. Саф тизилди. Атрофдаги
кишлоқлардан бўлиб, бор-йўғи ўн беш йигит фронтга
борар экан.

Йигитларни ичкари олиб кирдилар. Тепаларида нима-
ларнидир айтиб туриб ёздирдилар, саводи йўқларга ўз-
лари ёзиб бердилар. Аллақандай қоғозларга имзо чектир-
дилар, ниҳоят, юқларини кўздан кечирдилар. Хайрлашиб
олинглар, деб ярим соатга рухсат бердилар...

Одилхон индамай бувисининг кўксига бошини кўйд
Кўйди-ю кўз ўнгида беихтиёр бундан ўн уч йил илгари
мудҳиш манзара жонланди. Чавақланган ота... уй ту
қон... сочини юлган она... бир бурчакка биқиниб, чинқир
турган бола... Шу бола — ўзи эди! Ўн уч йил илгари
бу мудҳиш манзарани у ҳақиқатан ўзи кўриб, эслаб қолга
ми ё бувисининг қайта-қайта ҳикоялари оқибатида хотири
мухрланиб қолганми — Одилхон билмайди, лекин шу тоб
у ўша манзарани яна бир марта аён кўрди. Юраги маҳоб
олиб, кўзларини юмди. Юмди-ю беҳаловат манзара таъқ
бидан халос бўлиб, ҳаловатли хаёллар оғушига чўмди.
Ва бирдан... шартта бувисининг кўкрагини очгиси, оч
эл-юрт олдида, тўйиб-тўйиб эмгиси келди.

Ширвон хола шунда ҳам миқ этмас эди. Кўз соққалар
бир жойда қотган, нигоҳлари сўник... Одамлар уни Одилхо
дан ажратаётганларида, шилқ этиб уларнинг қўлига йиқил
ди. Одилхоннинг сўнгги бор кўргани шу бўлди — одамлар
унинг бувисини, бувижонини авайлаб кўтарганча, уйга т
мон йўл олдилар. Одилхон чидаёлмади, «Бувижон!» де
ўкириб юборди.

Одамлар тўхтадилар. Ширвон холанинг юзини Одилхо
тарафга ўгирдилар: унинг кўзлари юмук эди...

Жамоа идораси илгари чойхона бўлган эмасми, ичкари
талай хужралари бор эди. Йигитларни ўша ерга кири
дилар. Ана кетамиз-мана кетамиз билан қоронғи ха
туша бошлади, лекин бир кимса уларни йўлга бошламади.
Йигитлар жинчироқ ёқиб, чеккадаги бир хужрага гу
бўлиб кириб олдилар. Ҳамон дим-дим. Одилхоннинг кўнгли
га ташвиш оралади. Энди унинг бу ерлардан тезроқ кетгиси
тезроқ уруш бўлаётган ерларга етгиси келмоқда эди.

Тошфонус кўтариб хужрага кимдир кирди. Соқчи эка
Одилхон ўрнидан туриб кетди.

— Биз қачон кетамиз, ака? — дея сўради ҳовлики.

— Эртага, — деди соқчи хотиржам. — Бугун мошин
келмай қолди, эрта билан жўнайсилар.

Одилхоннинг миясига ялт этиб бир фикр келди.

— Эрталаб кетадиган бўлсак... унда уйимга бори
ётаверай-да, ака, — деди юраги ҳаприқиб. — Бу ерда ним
қиламан?

Одилхоннинг шериклари ҳам шу атрофдаги қишлоқ
лардан эди, бирдан чуғурлай кетишди.

— Бизники Туюлда, бир қадам...

— Билганимизда, биратўла эртага келардик...

— Менинг уйим ҳам яқин: Нурсухарикни сакраб ўт
сам — Кайкубод... Жавоб берақолинг...

Соқчи овозини баландлатди.

— Рухсат йўқ!

Одилхон энди ёш боладек ялина бошлади:

— Жон ака, бувимнинг аҳволини ўзингиз кўрдингиз...
Бораверай! Ё қочиб кетади деб ўйлаясизми?

— Ўйламаганим билан сенга нима, ука? Рухсат йўқ,
дедимми, гап — тамом!

Одилхоннинг энди алами кўзиди.

— Бу ерда ўтирганим билан ёғи чиқармиди...

— Билмайман, укам, ана, хўжайиндан сўра. Мен рухсат
беролмайман!

— Ўрмон академикми? У киши ҳозир уйларида ўтирган-
дир?

— Шу ерда... Ёзув-чизувини қиляпти.

Одилхон Ўрмон жамоанинг кечаги важохатини кўз
олдига келтирди-да, тагин соқчининг ўзига ялинди.

— Ака, жон ака, сиз сўраб беринг! Менга йўқ дей-
дилар-да. Сиз айтинг. Барибир бу ердаям ухламай чиқа-
ман...

Соқчи индамай чиқиб кетди. Бирпас ўтиб, қайтиб келди.

— Рухсат йўқ,— деди совуққонлик билан.— Бир қадам
ҳам жилмасин, деди.

— Бувимни айтмадингизми, ака?

— Айтдим. Бир марта хайрлашди, етади, бувиси касал
бўлса, бориб, қайтага унинг кўнглини бузади, деяпти. Бу
ердан чиқиш мумкин эмас экан. Сизлар энди аскарсизлар,
ука, ҳарбий зақун!

Одилхон йиғлаб юборай деди. Сўнгги марта илтижо
қилди:

— Бўлмаса, бир бориб келай, ака! Лоақал бувим менинг
шу ердалигимни билсин!..

— Бўлди, хотинларга ўхшаб, ғинғиллайверма!

Шундай дея, тошфонусини ликиллатганча, хужрадан
чиқди соқчи. Одилхон бўзлаб-бўзлаб қолаверди.

Аллапайтгача сассиз-садосиз ўтирдилар. Жинчи-роқ
лип-лип этиб, охири ўчди. Биров уни ёкмади. Ташқарига
қараган кичкинагина деразадан хужрага хира ойдин тушди.
Кўзлар ўрганиб, одам одамни кўрадиган бўлиб қолди.

Кимдир пайпасланиб келиб, Одилхоннинг биқинига
чўқди.

— Шу кишлоқданмисиз, ука? — деди меҳрибонлик би-
лан унинг елкасига қўл ташлаб.

Одилхон унсиз бош қимирлатди.

— Манов йигит ёмон экан,— деди у киши яна ўшандай
меҳрибонлик билан, хужранинг эшигига ишора қиларкан.

— Бизники Кўрғончада... Сизга жавоб бермади-ю, бизга йўл бўлсин!

— Уям одам-ку ахир! — деди Одилхон куйиниб.

— Одам бўлсаям... ёмон экан.

— Бунинг ўзида гап йўқ, — дея оркадан кимдир гапга аралашди. — Соқчийам жамоанинг буюрганини қилади-да.

— Жамоа ҳам ёмон экан, — деди «мехрибон» яна. — У ҳам шу ерлик, а?

— Ҳа, ўзимизнинг кишлоқдан... — Шуни айтиб, Одилхон ёш боладек хўнг-хўнг йиғлаб юборди.

— Қўйинг, ука, йиғламанг.

— Йиғламанг, — дейишди бошқалар ҳам.

Овозидан, гапларидан «мехрибон» киши хужрадагиларнинг ичида ёши улуғи эди. Унинг далдаларидан Одилхон пича таскин топгандек бўлди. Сўнг аста ўрнидан туриб, дераза яқинига борди. Чанг, кир босган ойнадан узоқ-узоқларга — қоронғилик қаърига тикилиб, хийла муддат ўша ерда туриб қолди. Кейин қайтиб жойига ўтирди.

— Болохонамиз кўриниб турибди... Одам борми, чирок ёник.

«Мехрибон» киши ҳам туриб, деразага яқин борди. Қўйнидан нимадир чиқариб, ойнани обдан артди. Сўнг кафтини кўзига соябон қилиб, туйнукка тиралганча, узоқ-узоқларга — қоронғилик қаърига тикилди.

— Ҳов анави милтиллаётган жойми? — деб сўради худди ўзининг уйини кўраётгандек шод овозда. — Кўринаркан...

Шундан кейин хужрадаги қолган ўн уч йигит ҳам галма-гал туйнукнинг олдига борди, қўлини кўзига соябон қилиб, ойнага тиралганча, узоқ-узоқларга — қоронғилик қаърига тикилди.

— Ҳов ана, кўряпсизларми! Сал ўнгроқка қаранглар... Ҳа-ҳа, ўша! — деб турди «мехрибон» киши.

Ҳаммадан сўнг тагин Одилхон борди, шу бўйи то саҳаргача туйнук олдидан жилмади. Тонг бўзариб оқаргунча ўзи минг бора бўзарди. Бир пайтга бориб болохонадаги чирок ҳам ўчди, лекин у уйдан кўз узмай ўтираверди...

18

— Ўша кеча уйимдан, касал бувимдан бир қадамгина нарида ўтириб чиқдим, Маҳам ака, — деди Одилхон чуқур ух тортиб. — Бордиртирмади ҳароми!

Унга қандай таскин-тасалли бериш мумкин? Қўшилишиб Ўрмонни сўккан билан дарди енгиллашармиди?

— Хафа бўлма энди, — дедим ичимдан қайнаб келаётган газабни босиб. — Ўрмон тўғри айтибди, борганинда, тагин ҳаммаси бошқатдан бошланарди... Ширвон холанинг ҳам кўнглини алағда қилардинг.

— Йўқ, Маҳам ака, осмон узилиб тушсаям боришим керак эди! Ўша туйнукчанинг ойнасини синдириб бўлса ҳам боришим керак эди! Бошқасини билмайман!

Одилхон рост айтади. Ўша тобда унинг кўнглидан кечган ўй-хаёллар чин эди, менинг кўнглимдагиларга якин эди. Лекин мен унга нима ҳам дердим?! Уни овунтирадиган сўз борми ўзи?! Мен ҳам биламан — у уйга бориши керак эди. Бориб, бувисининг кўксига яна бир марта бош қўйиши, «Қараб туринг, бувижон, бир куни худди бугунгидек туйкус олдингизга қайтиб келаман. Кўксингизга мана шундай бош қўяман, сиз бугунгидан ҳам севиниб кетасиз!» дейиши керак эди. Мен нукул шуни ўйлайман, болам, урушдан тирик қайтмасини билганида ҳам Одилхон ўшанда уйига бориши керак эди, дейман. Ахир, яна бир кечагина бувисининг бағрида ётса, яна бир мартагина «Бувижон!» деса бўларди-ку! Шуни ўйлаб, ҳалигача бошим қотади, юракларим зириллаб-зириллаб кетади. Одилхон тагин бир кеча ўз уйида, бувижонининг бағрида ётганида... ўлмас эди. Сўзимга ишон, болам, у омон қайтарди!

Лекин... Кўп ўтмай Одилхондан айрилиб қолдим...

Болам, мен тасодифан уни топиб олган кунимдан бошлаб, урушдан икки ҳисса қўрқадиган бўлиб қолган эдим. Ўзимни унутдим, фикри-ёдим Одилхонни асраш билан банд бўлди. Қандайдир мудҳиш нарса рўй беришини ичимдан ҳис қилардим. Йўқ, виждоним олдида покман, мен унга сира ўлимни раво кўрган эмасман, лекин барибир ниманидир сезардим. Чунки Одилхон бу дунёнинг одами эмасди! Ҳа, бу дунёга адашиб келиб қолгандек эди у! Мен буни ўзим ўйлаб айтаётганим йўқ, мен буни уруш бошланмасидан ярим йилча олдин, қишда, боя айтганим Ҳамрокул қорининг оғзидан эшитганман. Кейин ўзим ҳам шунга бот-бот амин бўлдим.

Бир жумада чоллар ҳалфанага ош қилган экан, давраларига Одилхонни чорлашибди, қадим ашулалардан айтгизиб, кўнгилларини хушнуд этмоқчи бўлишибди. Одилхоннинг овозини эшитиб, чойхонага биз ҳам кирдик, чолларнинг даврасига қўшилдик. Одилхон ўртада, гирдогирдида ўн чоғли кекса-ёш. Одилхон дутор чертиб, хониш қияпти, теварагидагилар кўзларини юмиб, чайқалиб ўтиришибди. Бундай пайтда одам ўзидан бўлакни унутади...

Пайкамай қолибмиз, чойхонага дарвеш қиёфасидаги бир киши кирибди, чойхоначи унинг олдига патнисда битта нону уч-тўрт чақмоқ дур новвот қўйибди, у киши ҳам бизга қўшилиб, Одилхоннинг нағмаларини тинглаб, чой ичиб ўтираверибди...

Мен давранинг четроғида эдим, бир пайт кимдир биқинимдан туртаётганини сездим. У бошини қимирлатиб, ҳадеб имлар эди, яқинига сурилдим, салом бердим. У дарвеш эмас, кўзи ожиз бир киши экан.

— Ким бу бола? — деди у, ҳассасининг учини Одилхон томонга йўналтириб.

— Одилхон... — дедим ҳайрон қотганча.

— Киминг сенинг?

— Ҳеч кимим. Ҳамқишлоқмиз.

— Ана бу ўтирганларнинг кими бўлади? — У худди бутун даврани кўраётгандек комил ишонч билан гапирарди.

— Ҳеч кими...

— Отаси борми?

— Шаҳид кетган. Битта бувиси бор.

У киши Одилхон кўшиқ айтаётган тарафга яна хиёл муддат «қараб» турди-да, қўйнига қўл суқди. Чойхалтага ўхшаш бир нима чиқарди. Тагин қўл суқиб, кафтдеккина қоғоз олди, тиззасига қўйиб, шилдиратиб, муштининг ёни билан текислади.

— Мана бу талқон Гулта тоғининг гиёҳларидан, одам зотининг оёғи босмаган уни, — деди у ҳафсала билан халтачанинг боғичини ечаркан. Талқондан пичасини қоғозга тўқди. Унинг ҳаракатларини кўриб турсангиз, сира кўр деб ўйламайсиз. Қоғозни худди нос ўрагандек ихчам буклаб, менга узатди. — Шу боланинг онасига олиб бор, тумор қилиб берсин. Бу бола қўлтиғига осиб олсин, дурустми! Лекигин, менинг гапларимни бўлак бировга айта кўрма. Бу бола бу дунёнинг боласи эмас! Ўзини эҳтиёт қилсин...

Дарвешсифат киши чойхонада қандоқ пайдо бўлган бўлса, шундоқ — сездирмай чиқиб кетди. Ўша куниёқ унинг омонатини Ширвон холага етказдим, Ширвон хола талқонни кўк духобага ўраб, тумор қилиб берди, Одилхон бу туморни елкасидан ўтказиб, қўлтиғига осиб олди, мен дарвешсифат кишининг гапларини ҳеч кимсага айтмадим...

Ҳамрокул қори деган машҳур ҳофиз ўша киши экан. Таърифини эшитганман-у, ўзини кўрмаган эдим. Танитай қолганим учун анчагача афсус чекиб юрдим. Одилхоннинг фиғонларидан эриб ўтирган кексалар ҳам уни пайқашмаган эди. Ҳамрокул ҳофиз гоҳ пиёда, гоҳ отда қишлоқма-қишлоқ кезиб, чойхоналарда, гузарларда, тўй-ғомшаларда ашу-

ла айтиб юради, деб кўп эшитганман. Ўшанда бизнинг қишлоққа ҳам йўли тушгану Одилхоннинг овозини эшитиб, чойхонага кирган экан. Лекин, болам, Ҳамроқул қори умрида илк бор келган жойидан қўшиқ айтмай туриб кетди...

Хуллас, ана ўша тилсим ҳам Одилхонни ўлимдан асраб қололмади. Туморлар ҳам, тилсимлар ҳам шу дунёнинг одамларига экан, Одилхон бу дунёники эмас эди, болам.

...Кузнинг ўрталари эди. Бир дарёнинг бўйига бориб қолдик, Днепр деган. Тонгда қаттиқ жанг бўлган эди. Бу ерга келгунча орқама-кетин иккита қишлоқни немислардан озод қилдик. Кейин тепадан буйруқ келдики, биз дарё билан қишлоқнинг ўртасига яхшилаб ўрнашиб олиб, қирғокни ҳимоя қилиб туришимиз, бошқа қўшинлар фурсатни бой бермай тўхтовсиз нариги қирғокқа ўтиб олишлари керак экан. Аскарлар тоза ҳориган, ёт, деса, уч кун ётадиган аҳволда эди. Лекин дам олиш қаёқда дейсан, шошилишч ертўла, хандақ кавлашга киришдик.

Бир пайт ҳаллослаб олдимга иккинчи батальондаги Сарсенбой келиб қолди.

— Маҳамбет! Маҳамбет...— дейди-ю ўпкасини босолмайди.— Эдилхан... ининг...

Бирдан миямга қон қуйилгандек бўлди. Куракчамни халтага жойлаш ҳам эса йўқ. Сарсен ишора қилган тарафга югура кетдим. Сарсен олдимга ўтиб олиб, нималардир дер, ўша тобда қулоғимга унинг ҳеч бир сўзи кирмас эди. Ҳалигача ҳайронман, оғир яраланган бўлиши ҳам мумкин эди-ку, менинг хаёлимдан эса ярқ этиб: «Одилхон ўлди!» деган ўй ўтди негадир.

Во дариг! У кўрганим кўзларимдан ҳеч кетмайди. Икки йил ичида ўзим чеккан укубатлар бир ён бўлди, ўша кўрганим — Одилхоннинг ўлими бир ён бўлди!.. Одамнинг белидек келадиған қарағайга, қўли орқага тортилиб, битта немис боғланган, оғзида латта, ўтирибди... Оёғи учида яна биттаси ғужанак бўлиб олиб... ўлиб ётибди. Тевараги қип-қизил қон. Шу, ётганидан беш қадам берида, автоматини маҳкам тутган қўйи, оёқлари икки ёнга керилиб, боши бошқа бир дарахтнинг тубига тиралганча... Одилхон жонсиз ётарди.

— Одилхон, иним, инижоним! — деб устига ташландим.

Одилхоннинг калласи шилқ этиб ёнга тушди, танаси титраб кетди, шунинг баробарида тиринг-тиринг деган садо чиқди. Дутордан чиққан садо эди бу!..

Елкаси-ю белидан авайлаб қўлимни ўтказиб, танасини кўтариб турдим, козоқ биродарим Одилхоннинг тагидан дуторни аста суғурди. Дутор синган эди. Сопи қорнидан

ажраб кетган, симигагина осилиб турар эди. Худ-бехуд бўлиб Сарсенга термилдим. У кўзларини олиб қочди. Сўнг бир гапни айтдики, эсласам, ҳалигача баданларим жимирлаб кетади.

Немислар чекиниб, жанг тўхтагач, взвод командири Сарсенни асирлардан хабар олгани юборибди. Келса — ҳалиги ахвол; бир немис қўллари боғланганича ўтирганмиш, иккинчиси ўзининг қонига ўзи беланиб ўлиб ётганмиш. Одилхон эса, автоматини маҳкам тутган ҳолда, елкасининг учи билан дарахтга хиёл суяниб турган эмиш. Сарсен ҳайрон бўлибди. «Эдилхан, мынанынг қолын ким шешти?» деб сўрабди у. Одилхон индамасмиш. Сарсен бориб: «Немене, уқтап қалгансынба?» деб елкасидан бир туртса... Одилхон ўша ҳолича гуп этиб қулабди...

— Турган жеринде олип қалган ғой! — дейди Сарсен. Воҳ, болам, Одилхон тикка қолибди-я!..

Қарағайга боғланган асир ҳадеб типирчилар, ғинғиллаган товуш чиқариб юрагимни сиқар эди. Турасолиб қорнига, биқинига бир-икки тепдим, жим бўлди. Сарсен тутиб қолмаганида ўлдириб қўйишим турган гап эди.

— Асықпа, Маҳамбет, — деди у ерга тупуриб. — Комондир оны тергеди.

Мен ҳамон ўзимга келолмас эдим.

— Одилхон ҳали гўдак-ку, Сарсен!.. Бу маразларнинг қайси бири уни ўлдирдийкин, а, Сарсен?! — дердим бўзлаб.

...Нима бўлганини айтиб қўяқолай сенга, болам. Ярмини қозоқ ошнам айтиб берди, ярми ҳалиги тирик қолган немисни командиримиз сўроқ қилганидан кейин маълум бўлди.

Тонгги жангда Одилхон хизмат қилаётган взвод ҳалиги иккала немисни тириклайин қўлга туширган. Биттаси ёмон жойидан ўқ еган экан. Иккови ҳам офицер бўлгани учун уларни отиб ташлай қолишмаган. Апил-тапил қўл-оёғини боғлаб, ҳализамон орқадан санитарлар келади, шунгача қараб тур, деб пойлоққа Одилхонни қолдиришган-да, ўзлари қочаётган душманнинг ортидан от қўйишган. Уларнинг батальони бизнинг сал пастроғимиздан ҳужум қилган эди, немислар дарёнинг қуйи томонига чекиनावергандан кейин ўшаларнинг йўлини тўсиб чикмоқчи бўлишганми, ишқилиб, тўхташга фурсат бўлмаган.

Одилхон, автоматни асирларга тўғрилаб, пойлаб тураверган. Анча кутган, санитарлар келавермаган. Бир ёқда десанг, ёмон жойидан ўқ еган ҳалигиниси ўтирган ерида типирчилаб, дод солиб бўкираверган. Шериги эса, ҳар хил имо-ишоралар билан Одилхонга нималарнидир тушун-

тирмоқчи бўлган. У — немис, Одилхон — ўзбек, тили тугул, имосиниям тушуниш қийин. Лекин у ияги билан шеригини кўрсатиб гингиллайверган, Одилхон ранги бўзариб тураверган. Охири тескари қараб олган. Бўлмаган. Келиб, ярадорнинг қўлини бўшатиб юборган. Бечорага раҳми келган бўлса керак-да...

Эҳ, Нозимбек, Одилхон бўлакча бола эди! Раҳми келибди-я...

Ярадор асир энди ерга пийпаланиб инграй бошлаган. Тирик қолгани айтадики, Одилхонга қараб: «От! Отиб ташла! Барибир ўляпман-ку, отавер!» деб шунча тавалло қилганига қарамай Одилхон уни отмаган. Айтдим-ку, тилини қаёқдан тушунасан буларнинг... Икки соатлар ўтиб, ҳалиги немис ҳолдан тойган ва дод солишни ҳам, типирчилашни ҳам бас қилган. Бирдан ғужанак бўлиб, сўнгги марта бир ихрангану... тинчиган. Сўроқ берган бунисининг гаплари тўғри бўлса, Одилхон ҳам шундан кейин турган жойида қотиб қолган...

— Қаттиқ кўрқиб кетган бўлса керак,— деди немисни сўроқ қилган тилмоч.

— Ўзингни қўлга ол, Ортиқов,— дея командир меҳрибонлик билан иккала елкадан ушлади.— Эркак киши йиғламайди... Менинг акам урушнинг биринчи куниёқ ҳалок бўлган... Урушда нималар рўй бермайди дейсан. Чидаймиз-да.

«Урушда нималар рўй бермайди...»

Лекин, нега энди Одилхон қурбон бўлиши керак?! Наҳотки, у ўз-ўзидан ўлган бўлса?! Бекор гап! Одам ўз-ўзидан ўлмайди. Уни кимдир ўлдирган!

...Одилхонни ўз қўлларим билан ўзимизнинг расм-русумни қилиб кўмдим. Бироқ унинг танасида на бир ўқнинг, на бошқа нарсанинг изи бор эди... Синган дуторини дарёнинг бўйига олиб бориб, чакалакнинг шохига илиб қўйдим.

Унгача эса... кўр, қар, соқов ҳолимда роса тентидим.

Бир вақт бояги асирни олиб чиқдилар, икковимизни дарахтзорнинг ичкарироғига бошлаб бордилар, уни ўн кадамча наридаги қарағайни қучоқлатиб боғладилар, қўлимга автомат тутқаздилар, тепкига бармоғимни тикдилар, «Бос!» дедилар, босдим...

19

Маҳам амакининг бир армони бор.

Қишлоқнинг ўртасига халойиқни йиғсалар, Ўрмон билан уни бошлаб борсалар, Ўрмоннинг кўзини боғласалар, юзига

қорақуя суртиб, эски жамоа идорасининг деворига қаратиб қўйсалар, Маҳам амакининг қўлига милтиқ тутказсалар, тепкига бармоғини тиксалар-да, «Отинг, Маҳамбой, отиб ташланг!» десалар, у отса...

Йўқ.

Қишлоқнинг ўртасига халойикни йиғсалар, Ўрмон билан уни бошлаб борсалар... Маҳам амаки милтиғини ўзи топиб оларди, Ўрмоннинг кўзини боғламасдан, ўша деворнинг тагига турғазиб қўйиб, қорақуя суртилган юзини элга қаратиб... шартта пешонасидан отиб ташлар эди.

20

— Мана — давог, мана — қалам, ёз, Нозим болам, менинг номимдан Василиса онамга бир хат битиб бер! Гапни эплаштиравермасам, у ёғини ўзинг келиштириб кетарсан, дурустми? Қани, бошладик...

Бу йил қиш чўзилиб кетди, она. Бизнинг юртларда қишнинг чилласида ҳам бунақа совуқ бўлмас эди, ҳайронмиз. Лекин, она, ҳадемай баҳор келади. Бу галги баҳор бўлакча келади! Маҳам амакининг кенжатойи аскарлик хизматини шу баҳорда тугаллайди, туғилган қишлоғига, ота-онасининг бағрига қайтади. Бу ёқда уни кўзлари тўрт бўлиб кутиб ётишибди. Муҳаррам хола фарзандининг эскию янги хатларини қайта-қайта ўқийди, ҳар ўқиганида дув-дув ёш тўқади. Хатларнинг кўпи увадаланиб кетган, барибир ўқийверади. Бояқишга қийин бўлди...

Булар бари ўтади, она. Орзиқиб қутилган баҳорга бир қадам қолди. Ўшанда севимли ўғиллари келади — катта йигит бўлиб, қўкрагини нишонларга тўлдириб! Маҳам амакининг хонадониди тўй бошланиб кетади, тўй! Чолкамбир қачондан бери бир қўйни бўрдоқига боқиб юришибди, аскар ўғилларининг оёғига ўшани сўйишади. Ҳовлилари одамга тўлади!

Маҳам амакининг бу баҳорни сабрсизлик билан кутаётганига яна бир сабаб бор, она. Ўғли келса, уни ёнига олиб, сизнинг олдингизга бормоқчи!

Эҳ, Маҳам амакининг хатингизни олган кундаги ҳолатини бир кўрганингизда эди! Ёш боладек йиғлаб юборди. Уйда ёлғиз ўзи эди, лекин ўша дамда уй тўла одам бўлганида ҳам йиғлайверарди. Севинчдан ва яна... яна кўп нарсалардан. Ахир, Маҳам амаки у кунларни унутгани йўқ, тирик экан, унутмайди ҳам! Сизларнинг мурувватларингизни унутиб бўладими?! Маҳам амаки кўрнамак

эмас, она, фақат... ўзининг халоскорларини лоақал бир бор йўқлаб қўймаганидан хижолатда, армонда.

Нақадар бепарвомиз-а, она, бир-биримизга нақадар беэътибормиз! Кўзларимиз ярқ этиб очилмагунча теварак-атрофимизга ҳам қарамаймиз!

Маҳам амакининг Ҳайитбой деган бир куролдош дўсти бор эди, сиз уни билмайсиз, она. Лекин у ҳам сизларнинг кишлоқларингизда, ўша куни, пешонасидан... Увол кетган шўрлик! Маҳам амаки Ҳайитбой билан бор-йўғи бир ҳафталик таниш эди, холос, аммо унинг ўлими кейинги бутун ҳаётини алғов-далғов қилиб юборди! Маҳам амаки фронтдан қайтгач, бир ой ўтказиб Самарқандга борди, сўраб-суриштириб Ҳайитбойнинг уйини топди, ота-онасини, фарзандларини, хотинию ёр-биродарларини кўрди, меҳмон бўлиб, бир неча кун қолиб кетди у ёқда. Шу кунлар ичиёқ Ҳайитбойнинг ўғилчалари Маҳам амакига ўргандилар-қолдилар. «Отам келопдими, отам келопдими?» деявериб, юракбағрини эзиб юбордилар. Маҳам амаки ҳақиқатни айтолмади, «Оталарингиз кўзим ўнгида ҳалок бўлди», дея олмади. Кенжаси киз экан, эндигина иккинчи синфга ўтган экан, жамалак сочларини ликиллатиб ўйнаб юрди, лекин шунинг ҳам кўзларида аллақандай мунг кўрди Маҳам амаки. «Келади, оталарингиз ҳадемай келади... Мана, мен ҳам уруш тугагандан бир йил ўтиб қайтдим-ку», деди йиғисини аранг босиб.

Шундан кейин бирон марта Самарқандга бормади. Самарқанд шунчалар узоқмиди, она? Ахир, сиз олис Беларусияда туриб ҳам Маҳам амакини унутмабсиз-ку!

Гапираверса, Маҳам амакининг дилида гап кўп, айтиб адо қилиб бўлмайди. Ўзингиз қалайсиз? Келинингиз ҳам соғ-омонми? Невараларингиз-чи? Эвара ҳам кўргандирсиз? Дарвоқе, Иван ўғлингиз ахийри бағрингизга қайтибди-ку, она, муборак бўлсин! Сиз бахтлисиз: ҳавас қилса арзигулик келинингиз бор, ўғлингизнинг ўрнини босгулик невараларингиз бор, бу ёқда — Маҳам амакилар... Ҳадемай бу ўғлингиз билан юз кўришасиз, ўшанда бир-бирларингизга термулишиб, кунни оқшомга, кечани тонгга улаб дардланасизлар. Баҳор келсин...

Унгача...

Унгача эмас, эртанинг ўзидаёқ... Эртага бутун кишлок аҳли оғзини очиб, қотиб қолади. Эртага севинчдан Маҳам амакининг юраги ҳаприқиб кетади. Эрта оқшом... Манзура келади! Ҳа, Маҳам амаки билан Муҳаррам холанинг қизлари Манзура! Қизчасини кўтариб, кулимсираб кириб келади. Ёнида... эри — кўз очиб кўргани! Эрининг икки кўлида

катта чамадон, ичи тўла совға-салом, Маҳам амаки билан Муҳаррам холага аталганлари ҳам бор. Манзура мамнун жилмаяди, эри жилмаяди, кўлларидаги кизалоклари кикир-кикир кулади...

Индинга оламга офтоб ҳам чиқиб кетади, она! Бу офтобни ҳаммалари барабар қаршилайдилар! Офтоб ҳам уларни кўриб, жилмайгандек бўлади!

Маҳам амаки қизини тергагиси келмайди. Кулиб туриб йиғлайверади, йиғлаб туриб кулаверади. Айниқса, Муҳаррам хола ўзини қўярга жой тополмай қолади. Ўзининг гинакудуратлари аримасдан туриб, Маҳам амакининг атрофида гирдикапалак бўлаверади, ҳар йўл билан қизгинасини оқламокка, эрининг кўнглида шафқат уйғотмокка уринаверади. Билмайдики, Маҳам амаки у тобда қизининг сўроқсиз-рухсатсиз, эрининг олдига... «қочиб кетгани»га шукр қилиб ўтиради. Ҳа, Маҳам амаки бунга шукр қилади, одамлар нима деса десин, лекин Маҳам амаки индамайди. Негадир Манзуранинг қизалоклик пайтларини қўмсайди, эрқалатгиси келади, энтикади ва... неварасини тиззасига ўтқазиб олиб, суйиб-суйиб ўйнатади.

Булар ҳаммаси эртага бўладиган гаплар, ҳозир эса, Маҳам амакининг юраги оғрияпти, она. Лекин бу оғриқ ҳам тезда ўтиб кетади. Ахир, эртага Манзура келади, индинга — баҳор!.. Маҳам амаки энди кўксидаги оғриқдан қийналиб юрмайди, бундан кейин унинг ҳаёти беғуборроқ бўла боради. Кенжатоғи аскарликдан келади, фасли баҳор бўлади, ота-бола икковлари, эҳтимол, Муҳаррам холани ҳам олиб, сизларникига — Телявкинога жўнайдилар. Ўшанда сизнинг уйингизда ҳам байрам бўлиб кетажак! Булар ўзбекчалаб, сиз эса белорусчалаб сўзлашаверасизлар. Сизларнинг антиқа суҳбатларингизни кўриб невараларингиз, эвараларингиз мириқиб кулади. Ҳаммаларингиз у кун қалбларингизда фароғат туясизлар, олам кўзларингизга янада гўзал, янада ардоқли кўриниб кетади, яшаш бениҳоя завқли туюлади!

Маҳам амакига ўша тобда дунё Ўрмон чўлоқсиз, Ўрмон чўлоқларсиз кўринади, беихтиёр тўлқинланиб кетади у ва... ўпкасини баҳор ҳавосига тўлдириб: «Борлигингизга шукр, одамлар!» дейди...

Мен эса, қачондир бир кун келиб, Қатронтоғ адирларидан қишлоғимга термиламан. Кўз ўнгимдан ҳаммангиз бир-бир ўтаверасиз: Маҳам амаки, Муҳаррам хола, Манзура опа, сиз — Василиса хола, сизнинг келинингиз... Мен ҳатто Ширвон холани, Одилхонни, самарқандлик Ҳайитбойни

Тўйчи тракторчини ҳам кўраман. Ва ўшанда бир ҳақиқатнинг тагига етаман: Ўрмон чўлокни фақат Маҳам амаки эмас, ўз пуштикамаридан бўлган ўғли ҳам ёмон кўрган экан — мен буни Тўйчи тракторчининг кўзларидан илғаб оламан. Шунда беихтиёр кўксимни баҳор ҳавосига тўлдираман-да, Маҳам амакининг сўзларини такрорлайман: «Сизларнинг борлигингизга шукр, одамлар!»

21

Шу айтилганлардан ўн беш йиллар ўтиб, баҳор окшомларидан бирида Тошкентдан йўлга чиққан почта-юк поезди каттами, кичикми — ҳар станцияда ярим соатдан тўхтай-вериб, юк тушириб, тагин юк олиб, беармон юра-юра, эртаси тушга яқин Кўконга кириб келади. Оғир бир уф тортиб тўхтагач, толиққан, зериккан йўловчилар ўзларини перронга урадилар, худди ҳаммомнинг буғхонасида ўтира-ўтира димикиб кетгандек, ташқарига чиқадилару хийла енгил тортиб, костюм, кўйлақларининг ёкаларини тўғрилаб, жомадон ё сумкаларини у қўлдан бу қўлга олиб, чумолидек ҳар ёкка таркайдилар.

Ўн олтинчи вагондан кўзлари уйқусизликдан кизарган, айни чоқда, роса қотиб ухлагандек ковоклари шишган бир йигит тушади. Чап қўлида «дипломат»ини ликиллатганча, хаёллари фаромуш, теваракка локайд қиёфада вокзал саҳнига ўтади.

Саҳнда бинонинг супасига тумшук тираб таксилар, шахсий автомашиналар турнақатор тизилган. Енгил, баҳорний шабада эсади...

— Йўл бўлсин, ака?

У қайрилиб қарайди ва сал нарида супага орқа бериб, жимжилоғига калитнинг занжирини илиб олган, йигирма икки-йигирма беш ёшлардаги бир йигитга кўзи тунади.

— Узокқа, — дейди шунчаки.

— Айтаверинг, обориб кўяман.

У фикр қилади: йўлда чарчаган, унинг устига, умумий вагонда келган, бугун бозор, автостанцияда автобуслар тирбанд бўлса керак... ва бир қарорга келади.

— Хайданг бўлмаса!

— Қаёкка? — дейди шофёр ажабланиб.

Йўловчи йигит кулади.

— Тупканнинг тубига ҳам боравераман, дедингиз-ку! — ўнг, мошинанинг орқа ўриндиғига ҳорғин ўтириб олади-да, манзилини айтади:— Каримдевонага.

Шофёр хуштак чалиб юборди, лекин индамай моторни ўт олдиради.

Беш дақиқа ўтар-ўтмас, ҳаворанг «Жигули» шовқинчи шаҳарни ортда колдириб, Қўкон — Исфара йўлидан елиб бораверади. Йўловчи йигит юмила-юмила деб турган кўзларини ташқарига қадаб, чексиз хаёлларга ғарқ бўлиб, икки ёндан лип-лип ўтаётган жонлию жонсиз нарсаларга бефарқ ўтираверади. Катта шаҳарнинг майда ташвишларига кўмилиб, олти ойдан бери қишлоғига келмаганини эслайди. Ота-онасини, ака-опаларини, укаларини нақадар соғинганини ҳис қилади...

— Ўзингиз шу ерликмисиз ё меҳмон бўп келяпсизми?

— Шу ерликман.

«Ўзим шу ерликман, лекин меҳмон бўлиб келяпман. Меҳмон... Ўз уйимга, ўз қишлоғимга меҳмонман...— Йигитнинг кўнгли нохушланади.— Катта шаҳарда мусофирман, қишлоғимда — меҳмон... Менинг маконим қай ер?»

Кенг, текис йўлда машина елдек учади. Икки томон бораборгунча ажриқзор, кўм-кўк. Туг барглари ҳали барра...

Йўловчи йигит беихтиёр болалигини эслайди. Қалбини оромли ўйлар чулғайди, у ҳозир ўзининг кадрдон қишлоғига етади, кадрдон кишиларини кўради, кадрдон уйига киради, олти ойдан бери кўрмаган, «дийдорига тўймаган» аясининг аяжонининг бағрига отилади, худди ёш боладек!

— Тошкентда ишлайсизми?

— Ҳа...

— Мен ҳам ўша ёқда ўқийман. Студентман!

«Студент... Қишлоғимга тезроқ етказ мени, ука! Бу ерларни қанчалар соғинганимни сен билмайсан! Мен бу ерларга бор-йўғи бир кунга келиб, олти ойлик чарчоғимдан халос бўлиб кетаман! Бу ерлар менинг туғилган юртим. Бу ерларда менинг болалигим ўтган!..»

Йўл чеккасидаги тахтачада «КАРИМДЕВОНА» деган ёзувга кўзи тушиб, йигитнинг юраги бир гумуради. Ўзидан ўзи тўлқинланиб кетади, юмшоқ ўриндикда хотиржам ўтиролмади қолади.

Ана — шийпон... Ана — фалончининг уйи... Ана... Бу ерга нима қуриляптийкан — магазинми ё бекат?... Ана — қабристон — опокдадамнинг оромгоҳи... Бир қадамдан кейин кадрдон уйига етади ҳисоб...

Мошина бирдан секинлайди, хаёлга ботган йўловчи йигит ўтирган ерида мункиб кетади.

— Тушамизми, ака? — дейди шофёр орқага ўгирилиб.

— А? Нимага? Яна озрок...

Мошина тўхтади.

— Ҳар ҳолда, савоб бўлади.

Йигит шундагина кўради: рўпарадан, кенг йўлни эгаллаб гала одам келаётган бўлади, олдинда ҳассакашлар, тўн кийганлар, уларнинг кетидан — оломон, оломоннинг ёқасида... тобут!

— Ҳа, ҳа, тушамиз,— дейди йигит ва тезгина ён чўнтагидан пул чиқариб, олдинги ўриндикка кўяди.— Раҳмат, ука! Сиз шу ердан қайтиб кетсангиз ҳам майли.

— Буни олиб кўйинг, ака. Ҳозир шунинг мавридими?— Шофёр пулни қайтариб, йўловчи йигитнинг кўкрак чўнтагига солиб кўяди, сўнг тобутга ишора қилади:— Шу етади менга.

Тушадилар. Ҳассакашларни ўтказиб юбориб, иккалалари икки тарафдан тобутга елка тутадилар. Кейин алмашадилар. Беш-ўн қадам юргач, шофёр у билан кўз уриштириб олади-да, четга чиқади...

Гала одам қабристон сари лўкиллаб бораверади. Йўловчи йигит ҳамон карахт алпозда, кўзлари тиниб, сурилиб-сурилиб, орқароққа ўтиб олади. Ана шу пайтда кимдир унинг билагидан тутайди.

— Келдингми, Нозим?

Йўловчи — Нозим боши эгик кўйи ёнига ўгирилиб, ош-насини — Хайрулла Латифни кўради. Кўл бериб, унсиз саломлашадилар.

— Ким? — дейди Нозим шивирлаб.

— Ўрмон жамоа...

— Их!..

Хайрулла Латиф яна нимадир дейди. Нозим эшитмайди. Қабристонга кириб борадилар. Нозим бир чеккада, буткул дунёни унутиб ўтираверади. Расм-русумлар адо этилгач, ўликни жойига кўядилар...

Қайтишда Нозим кўнглида ҳадик-хавотир билан секин Хайрулла Латифдан сўрайди:

— Маҳам амаки кўринмади?

— Қазо қилди бечора...

— Нима?! Қачон?

— Ўн кунча бўлди.

Нозимнинг кўзларидан тиркираб ёш отилади.

— Ўрмон чўлоқни кўйишди-ку, шунинг ёнидаги қабр Маҳам амакиники эди...

Нозимнинг қадами секинлайди. Теварагидан уни уриб-суриб оломон ўтаверади: ҳамма майит чиққан уйга шошади. Шу пайт...

— ...Бошини тескари ёққа кўйишди-ёв,— дейди биттаси.

— Йўғ-э, аввал бош томонини киритишмадимми? — дейди иккинчиси.

— Менимча, оёқ томондан олишди. Биров билмай қолди-ю, лекин чаток бўлди-да...

Гала одам ўтиб кетиб бўлади. Нозим нохос қулоғига чалинган бу гаплардан даҳшатга тушиб, тўхтаб қолади. «О одам-а! Дунё ўзи чалқаш, уни янаям чалқаштириб юрасан! Эҳ!..» Хайрулла Латиф ҳам тўхтайтиди.

— Юрмайсанми тезрок! Қолиб кетдик, — дейди у Нозимнинг қўлтиғидан олиб.

— Ўрмон чўлоқни Маҳам амаки ўзи кўймоқчи эди, — дейди Нозим надомат билан. — Энди, иккаласи ёнма-ён ётибди, дегин?..

Бир-бир босиб, гузарга етадилар. Ҳаммом саҳнидаги ўриндикка чўкдилар. Нозим негадир уйига шошилмайди. Боши-кети йўқ ваҳимали ўйлар, сонсиз-саноксиз сўроқлар унинг дилини ўртайверади, ўртайверади.

— Қабристонга борган чолларни кўрдингми? — дейди худди ўзидан сўраётгандек оҳангда.

Хайрулла Латиф жим ўтираверади.

— Ҳаммаси бир-бирига ўхшайди-я, — дейди яна Нозим.

— Ҳа. Ўхшаса нима қилибди?

— Айтаман-да. Биз уларнинг барини ҳурмат қиламиз, кексалиги учун бошга кўтаргимиз келади. Лекин... ўзларинг яхши биламизми? Билмаймиз... Маҳам амаки Ўрмон чўлоқни умр бўйи ёмон кўриб келди, энди унинг ўлигини кўрмоқчи, ўлса, ўзи кўймоқчи эди. Шу ниятига етмабди.

Хайрулла Латиф индамайди. Нозимнинг гапларига унча тушунавермайди. Нозим яна кўп гапиради, Хайрулла Латиф анграйиб тураверади. Ниҳоят:

— Мен сенга бир гап айтайми? — дейди у Нозимнинг тиззасига қўл ташлаб. — Ҳали сени алдадим: Ўрмон чўлоқ ўлгани йўқ!

Нозимнинг эсхонаси чиқиб кетади. Туси ўзгара бошлайди.

— Бўлмаса... анави... ҳозирги ким эди?..

— Бир одам, — дейди Хайрулла бепарво.

— Ростми гапинг?

— Рост! «Вой отам»лаганларни кўрмадингми ўзинг?

— Мен ҳеч кимни кўрганим йўқ, Хайрулла... — Нозимнинг ранги бўздек оқара бошлайди. — Ростми шунга гапинг? — дейди яна.

— Рост! — дейди Хайрулла тағин, сўнг қулимсинади. — Маҳам амаки ҳам тирик!

Нозим тилдан қолади. Аллапайтгача жим бўлиб кетади. «Ҳозир жинни бўламан», дея ўйлайди.

— Устимдан куляпсанми, Хайрулла?

— Йўк.

— Маҳам амаки тирикми?

— Тирик.

— Нега бўлмаса.. Нимага мени бундай лақиллатасан, Хайрулла?

— Ҳазиллашдим...

Нозим адои тамом бўлади: «Ҳазиллашган эмиш-а!..» Лекин Хайрулла Латифга қарамайди.

— Маҳам амакининг айтган гапи рост, — дейди тагин ўзига ўзи. — Сен ҳам Ўрмон чўлокнинг бир хилисан...

Хайрулла тушунмайди, шунинг учун ҳам Нозимнинг апини кўнглига олмайди, ранжимайди.

Шу пайт «дипломат» кўтарган бир болакай уларнинг олдига келади.

— Нозим ака, манави сизникимасми? — дейди кўлидагини кўрсатиб.

Нозим аста бошини кўтаради: «дипломат»ини танийди.

— Меники...

— Битта «Жигули»нинг шопири ташлаб кетди, — дейди болакай. — Тошкентда ишлайдиган шу ерлик бир кишиники, деди. Мен дарров ўша сизмисиз, деб ўйладим...

Нозим ўтирган кўйи «дипломат»ни олади.

«Шу ерлик киши... Ҳа, мен ўшаман, укажон! Мен — шу ерликман! Ҳаммамиз шу ерликмиз, укажон! Мен ҳам, сен ҳам, манави Хайрулла аканг ҳам, Маҳам амакию Ўрмон чўлоқлар ҳам... Сенга «дипломат»ни ташлаб кетган ўша студент йигит ҳам шу ерлик!»

Нозимнинг ичидан йиғи босиб келаверади, лекин у йиғламайди, йиғлаёлмайди. Қаршисида севинчидан ичига сиғмай турган ҳалиги болакайни суйиб, бағрига босгиси келади. Бироқ...

— Раҳмат! — дейди, холос.

Кейин аста ўрнидан туради. Хайрулла Латиф билан хайрлашмайди. Уйга ҳам таклиф қилмайди уни. Кўнгли бир хил, хаёллари фаромуш, кетаверади. Дафъатан... Қандайдир куч уни уйга эмас, бошқа ёқларга судраётганини хис қилади. Ўзини ўша «куч»нинг измига кўйиб беради...

Мана Нурсухариқ, хануз шарқираб оқиб ётибди. Икки кирғоғида қадимий толлар, чинорлар салобат тўкиб турибди. Соя-салқинда чойхона, чойхонанинг олдида... ҳовуз. Лекин, ҳовузнинг четидаги тол тўнкаси йўк. Қўпориб ташланган

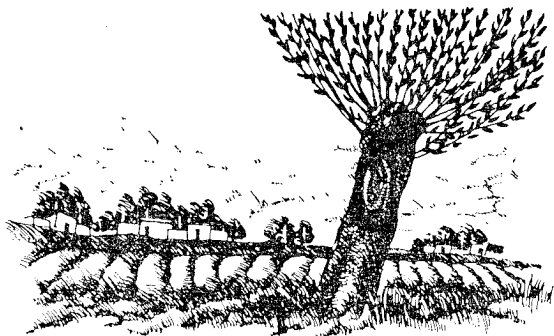
бўлса керак. Ўрнида навқирон толлар гуркираб ўсиб ётибди. Қушлар тинимсиз чуғур-чуғур қилади, чойхона айвонинг осилган тўрқовокларда беданалар...

Нурсухарикнинг устига беш-олтита сўри ташланган. Баҳорий илиқ ҳаводан яйраб, одамлар кўр тўкиб ўтиришибди. Чоққина гўшт дўконининг ёнида яккачўп кўприк. Шу кўприкчадан ўтилса, чапга қайрилиб, Нурсухарик бўйлаб юқорилаб кетаверилса, Қатронтоққа чикиб борилади. Баҳор — Қатронтоғ кўксига шамол тегадиган ягон фасл. Тошлар тагидан яккам-дуккам майсалар униб чиқади. у ер-бу ерда лолақизгалдоқлар кўринади. Баҳор — Қатронтоғнинг яйрайдиган фасли. Ёзга бориб, тагин жизғанага чикиб ётаверади. Қатронтоғнинг пойидаги адирга кўтарилмасданок оркага қаралса, бутун қишлоқ, бутун водий қафтда тургандек намоён бўлади.

Оёқларингиз остида Қатронтоғ... Қатронтоғнинг этакроғидан буралиб-буралиб, шарқираб-шарқираб Нурсухарик оқади... Нурсухарикдан шундоққина пастда — қишлоқ...

Баҳорда ҳаммаси кўзга айрича кўринади.

1980 — 1984 йил

ОҚ БИНО ОҚШОМЛАРИ

Ҳикоя

Ҳафизаларнинг уйи Туюлнинг чиқаверишида, Жалойирнинг кираверишида жойлашганидан бу уйдагилар иккала қишлоққа ҳам бирдай эди. Тўйгами, маъракагами — иккала ёкка ҳам бораверишар, бегонасирашмас эди. Қолаверса, бу қишлоқларнинг оти бўлак, мактаби бўлак, холос, қабристонни қарийб бир-бирига уланиб кетган.

Ҳафиза тўрт синфни Жалойирда ўқиди, бешинчи синфдан отаси негадир у билан укасини Туюлдаги мактабга берди. Дастлаб янги синфдошларига аралашиб кетиши қийин бўлди, айниқса, туюллик қизчалар Ҳафизани анчагача орага қўшмай, ўзларига яқинлаштирмай юришди. Бўлар-бўлмасга ғижиллашиб қолишса, «Жалойирди жинниси» деб уни масхаралашар эди. Бора-бора бу гаплар унутилди-ю, лекин Ҳафизанинг митти юрагида кўринмас ғубори қолди. Шунданми, одамовироқ бўлиб ўсди. Неча марта онасига йиғлаб берди. Ҳатто бир сафар отасига: «Биз ўзи қайси қишлоқданмиз?» деб зарда қилди. Отасининг «Иккала қишлоқ ҳам ўзимизники, ўртада бегонаси йўқ», деган жавобидан эса кўнгли тўлмади. Вақтни оралатиб, яна онасига йиғлади. «Тайинли бир ўртоғим йўқ мени», деб ўқсинди. Онаси отасидан ошириб бир нима дермиди? Қўявер, қизларнинг минғир-минғири—сенинг шимилдиригинг, деб Ҳафизани юпатиб юрди...» Ҳа, қизлар кўпроқ ҳасад қилганларидан бир-бирларига озор беришади, ҳасад қилишаётган эканми, демак, сен улардан устунсан!» Бунисини онаси айтмаган, бунисини еттинчи синфдами ўқиётганида ўзи ўйлаб топган. Шундан кўнгли кўтарилиб, қизларнинг шивир-шивирини парвойига илмасдан, ўқишини ўқийверди.

Лекин, орадан йиллар ўтиб, битта болали бўлиб, дугонаси билан сирлашиб ўтирганида дилидаги ўша илк армонини барибир айтди.

«Ўзи мен бошидан иккига бўлиниб қолганман,— деди мижжаларини артиб,— энди ўлганимдаям ўнганмасам керак».

Дугонаси бу дунёда Ҳафизанинг яккаю ягона сирдоши эди.

«Сен чиройлисан, Ҳафиза — ҳамма бало шунда!» деди ўша сирдоши ҳар галгидек тап тортмай.

«Нима қил дейсан? Юзимни юмдалаб ташлайинми?»

«Юзни юмдалаган билан иш битмайди. Ўртада боланг бор, кўзингни оч, деяпман, холос».

«Буни ўзим ҳам биламан. Менга ўшанақа — кўзимни очадиган маслаҳат бергин-да бўлмаса!»

«Тўғрисини айт: мабодо ҳаммаси қайта бошланганида кимга тегар эдинг?»

«Шариф акамга!» деди Ҳафиза ўйлаб ҳам ўтирмай.

«Унда... Аваз ака-чи?»

«Билмадим...— Ҳафиза тутилиб қолди.— Ростини айтсам, тагин барибир шундай бўларди, шекилли...»

«Унда менинг маслаҳатим сенга кор қилмайди».

Жалойирдан Туюлдаги мактабга кўчиб ўтганининг боисини ҳам Ҳафиза эрга тегиб, битта болали бўлгандан кейин билди. Онаси айтди.

— Ўшанда Жалойирдаги мактабди дириктири — у юзсиз дадангди ошнаси эди — ўнинчи синфда ўқийдиган битта кизни бузиб қўйган. Ростиниям, ёлгониниям бир кимса билмайди, дадангга бўлса, ўзи мактаниб айтганмиш. Дадангди биласан-ку, жаҳли бурнининг учида туради,— деди онаси нима сабабдандир ўша олис воқеаларни хотирлаб.

Менинг болаларим сенинг ҳаром мактабингда ўқиб олим бўладиган бўлса, кечдим берадиган илмингдан, дебди дадаси ва шундан кейин Ҳафиза билан укасини Туюлга кўчирган экан. Ҳафиза буни эшитдию мийиғида кулди-қўйди.

...Ҳафизанинг одамовилиги ўзи билан, чеккадан қараган киши назарида эса, у ҳаддан ташқари чиройли, истарали, ҳаддан ташқари ёқимтой қиз бўлиб вояга етар эди. Бунақаси иккала қишлоқда ҳам йўқ эди, иккала қишлоқ аҳли ҳам бунақасини умрларида кўрмаган эди. Буни Ҳафизанинг ўзи ҳам сезиб, ҳис қилиб улғаярди. Буни айникса иккала қишлоқнинг ўғил болалари, йигитлари яхши билишарди. Эҳ-ҳе! Туюлда ҳам, Жалойирда ҳам Ҳафизани лоақал бир маротаба ўйламаган, у билан лоақал бир маротаба хаёлан бир тўшакда ётмаган, юрагида Ҳафизага

аталган лоақал биттагина орзу-умиди бўлмаган, уни суймаган, унга хаёлан уйланмаган биронта йигитча, биронта бўйдоқ йўқ эди! Эҳ-хе! У орзу-умидлар, у ширин хаёллар бирдан жонлантирилиб, кино сингари кўрсатилса борми, Ҳафизани бир пайтда иккала қишлоқнинг деярли барча хонадониди кўриб, эс-хушингиздан айрилишингиз турган гап.

...ана, сочларини мажнунтол қилиб, нафис дуррасини Кумуш каби пешонасига дол танғиб, энкайганда очилган кўкрак ёқасини чап қўли билан тўсиб, ҳовли супуриб юрибди... ана, ўчоқдаги аланганинг акси уриб жилоланаётган ёноқларида бир думалоқ ёш билан пиёз арчяпти... ана, тиззаларини кучоклаганча дарвозадан кўз узмай, эрининг йўлига илҳақ ўтирибди... ана, чўғдек гиламнинг ўртасига кенгина, баландгина қилиб ўрин соляпти... ана, эрининг оёқларини, белларини уқалаяпти, у ер-бу ерини чимчилаб ҳам қўяди, қийкириб кулади, сўнг нақд жон олғучи ноз билан ечинади... ана, қўлида гўдаги, суйиб-суйиб эмизаяпти, ёнида эридан бўлак кимса йўқ, боласи эмиб бўлди ҳамки, кўкрагини яширишга шошилмайди... ана, келинлик либослари-ю хилма-хил матолар билан ясатиғлик уйда қўйлаги белигача тортилиб, атлас лозими тагидан қолати бўртиб, шундайгина қўлига бош қўйиб, ўрилмаган сочлари тўшакка ёйилиб, мизғияпти...

Балоғатга етган барча ўспиринлару бўйдоқ йигитлар хаёлида, орзу-умидида Ҳафиза ҳамиша мана шундай манзаралар қўнида яшар эди.

Ҳа, у ҳақиқатан чиройли, истарали, ҳақиқатан ёқимтой киз бўлиб етилган эди!

Баъзан отасининг ҳам юраги ҳовут олиб кетади. Шунанқа пайтлари Ҳафизанинг онасига ўшқириб қолади. «Кизингга айт, ҳадеб салланглаб юравермай, иш-пишини қилсин!» дейди. Она ҳайрон. Қизимга нима кипти, дегиси келади-ю, айтмайди. Фурсатини топиб, Ҳафизага дашном беради: «Қизим, дадангди феълини биласан, шунинг кўзига кўринавермай, ўчоққами, тандиргами уннасанг-чи!» дейди. Энди Ҳафиза ҳайрон. Туриб-туриб онасининг даққиси нашъа қилади, секин дарсхонасига киради-да, хумори таркагунча кўзёши қилиб олади...

Бўларига ўтадиган бўлсак, гап бундай.

Шу киз мактабни тугаллаган йили, ёз кунларининг бирида, иккала қишлоқдан, «Бор таваккал!» деган иккита хонадондан, бир пайтда, лекин бир-бирларидан хабарсиз ҳолда... иккита совчи келди. Ажаб тақдир: уларни Ҳафизанинг ўзи кутиб олди. Айвонга кўрпача солди, дастурхон

ёйди, чой кўйди, далага бориб онасини уйга юборди. Ўзи қайтмади. Хотинларнинг совчи эканини у бир қарашдаёқ билган эди, кимлардан вакил бўлиб келишганини ҳам юраги сезди.

Аввал сўз Шарифжоннинг таърифида.

Ҳафиза саккизинчи синфни битираётганида ғалати воқеа бўлган. Тўй эди, шаҳарда ўқийдиган туюллик бир йигитнинг тўйи. Келин-куёв студентлар эмасми, тўйхона одамга лиқ тўла. Ғала-говур. Давра катта, ўрта чароғон. Студентлар антиқа томошалар тайёрлаб келишибди, кўрсатиб, кексаю ёшнинг ичагини узишди. Қизлари ҳам шўх-шаддодгина экан, тўйхонага йиғилган барча қизалоқларнинг кўзини куйдириб, йигитлар билан роса ўйин тушишди. Айлана тузалган столда ўтирганлар қанча, гирдо-гирдида тик турганлар қанча. Ҳафиза ҳам шу тикка томошабинлар қатори ҳовлининг дала тарафдаги қоронғи бир чеккасида туриб базм кўрар, тўй агар эрталабгача давом этса, эрталабгача томоша қилаверадиган кайфиятда эди. Базм қизигандан-қизийверди. Вақт алламаҳалда Ҳафиза ёнидаги қизнинг қулоғига нималарнидир деб шивирлади-да, секин даврадан чекиниб, қоронғиликка қараб юрди. Ҳовлининг бурчагига уйдек қилиб ғўзапоя ғарами уюб ташланибди. Орқа деворнинг бузилган ери бор экан, оёқ остида кесаклар қалашиб, сочилиб ётибди. Нарёғи дала...

Ҳафиза хиёл энкайиб, кесакларнинг устидан пайпасланиб, энди далага ўтаётганида кимдир номини тутиб чақиргандек бўлди.

— Ҳафиза!

Жиндай вақт ўтиб, товуш яна қайтарилди.

Ҳафизанинг оёғидан мадор қочди ва у деворнинг бузук жойига суяниб тўхтади.

— Ким у? — деди кўрқа-писа.

— Ҳафиза, кўрқма, менман, — деди яна ўша «кимдир» қоронғилик қаъридан.

Юзи кўринмаётган бўлса ҳам, Ҳафиза уни таниди: мактабни ўтган йили тамомлаган Шарифжон деган йигит эди у. Политехника институтининг кечки бўлимида ўқийди, кундузи қандайдир заводда ишлайди. Ҳафиза сал ўзини босиб олди-ю, оёғидаги титроқ барибир қолмади. Бир нафас ўтиб, Шарифжон ғўзапоя ғарами билан деворнинг оралиғидан чиқиб келди.

— Сенга бир нарса бериб қўймоқчийдим, — деди у учтўрт одим нарида тўхтаб. — Ташлавормайсанми?

«Откритка! — деб ўйлади Ҳафиза дарров. — Биринчи Майга откритка бермоқчидир-да».

Бундан икки ойча бурун синглиси мактабда унга бир китоб келтириб берди. «Шариф акам китобингизни олган экан, бериб юборди», деди. Ҳафиза ҳеч кимга ҳеч нарса бермаган эди, шундай бўлса ҳам, нимагадир индамай олди. Синф хонасига кириб яширин варақлади. Китоб ичидан откритка чиқди! Шарифжон уни Март байрами билан «чин қалбдан» қутлабди. Сабабини ўзи ҳам билмагани ҳолда Ҳафиза откриткани икки-уч кунгача ташламай олиб юрди. Неча маротаба ўқиб чиқди, сўзларини ёдлаб олди, ниҳоят бир куни чорвоққа опчиқиб майдалаб-майдалаб ариққа оқизиб юборди... «Бу сафар ҳам откритка ёзгандир», деб ўйлади Ҳафиза.

— Тўй бошлангандан бери шу ерда пойлаб ўтирибман,— деди Шарифжон тагин икки қадам олдинга юриб.— Хайрият, ўзинг кепқолдинг. Ҳафиза, бир ҳафтадан кейин армияга кетяпман... манови сенга...— у турган еридан ниманидир узатди.— Ма, Ҳафиза, айтадиганларимни шунга ёзганман, уйда ўқийсан.

Ҳафиза нима қиларини билмай қолди. Бир кўнгли, шарт ташла-да қоч, деса, яна бир кўнгли, олавер, олганинг билан бир нима бўлармиди, дерди. Шарифжон армияга кетаётганини яна эслатганидан сўнг беихтиёр хатга қўл чўзди. У ҳаяжондан ўзини йўқотган, кейин нима бўлганини ҳам билмайди. Хатни тутқазаетганида Шарифжон унинг қўлини сикдимиди-ей, титроқ товушда: «Сени жонимдан ҳам яхши кўраман, Ҳафиза!» дедими-ей... Сўнгра Шарифжон бир сакраб, дала тарафга ўтиб кетди. Девор бўйлаб кетган ариқнинг марзасидан анчагача шитир-шитир оёқ товушлари келиб турди.

Ҳафиза кейин ҳам бу товушни кўп бор эшитди. Кечалари дарсхонасида ёлғиз ўтирганидами, уйқуси ичидами, гоҳида ҳатто дарс пайтлари қулоғига шу товуш чалиниб қоларди: шитир-шитир, шитир-шитир... Ўшанда эса у базмни томоша қилгандек ҳам бўлмади, уйга қайтди. Келасолиб, хатни ўқиди.

«Ҳафиза, мен сени яхши кўраман! Биламан, сен ҳали ёшсан, бунақа гапларни ҳозир айтмаслигим керак эди, лекин бир ҳафтадан кейин мен армияга кетяпман. Икки йилга! Билиб бўлмайди, матросликка тушсам, уч йилга чўзилиб кетадим. Сени яхши кўришимни ўзингга айтиб кетмасам, у ёқда қийналадиганга ўхшайман. Унгача сен ҳам мактабни томомлаб қоласан, шу гапларим эсингдан чиқмасин, Ҳафиза! Билиб қўй: қайтиб келиб сенга уйланаман!.. Хатим ғалати бўпқоляпти, хаёлимга бўлак гаплар келмаяпти. Иккала варақниям «Сени яхши кўраман, сени

яхши кўраман» деб тўлғазиб чиқсам, сўзларимга ишонасанми? Айтмоқчи, армиядан хат ёзиб тураман, мактабнинг адресига, майлими? Кўрқма, конвертнинг тепасига бирорта киз боланинг отини кўяман, биров билмайди. Хат ёзасан-а, ёзасан-а?! Хатларингни интизорлик билан кутаман, деб сени жон-дилидан севувчи

Шарифжон!»

Ўшанда Ҳафиза хатни қайта-қайта ўқиркан, ичи жимир-жимир қилиб, вужудини ёқимли, одамни маст қилгувчи бир заифлик чулғаган эди. Кунлар, ойлар ўтган сайин у бир нарсани ўйлаб, сира ўйининг тагига етолмай, ажабланиб юрди.

«Шариф акам менинг ғарам ёнидан ўтишимни қаёқдан билдйкан?— деб сўради бир куни дугонасидан.— Нимага мени ўша ерда кутиб турди? Нимага энди ўзим ҳам айнан ўша жойга бордим?»

Дугонаси гапни айлантириб ўтирмади:

«Шариф ака сени қаттиқ яхши кўриб қолган!— деди ўша заҳоти.— Ҳаммаси шундан. Ноз қилиб юрмасдан, сен ҳам уни яхши кўриб кўяқол!»

Ҳафизага бу гап хуш ёқди, лекин яна ҳам ишонч ҳосил қилиб олиш учун бир оз тайсаллади:

«Қизиқ-ку гапинг. Мабодо у ерга бормаганимда нима бўларди?»

«Борардинг! Барибир борардинг!»

Тўққизинчида ўқиётганида Шарифжондан интиқлик билан хат кутаётганини сезиб қолди. Хатто, ёзмай кўйса-я деб чўчиётганидан ҳайратга тушди. Пахта терими тугаган пайтлари бир хат олди, қишда орқам-кетин иккита хат олди, баҳорга чиқиб кўзни чирт юмди-ю, ўзи ҳам битта жавоб хати ёзди. Ўшанда нималарни ёзган эди — кейин эслаёлмай юрди. Тўққизинчида ўқийдиган мурғак киз аскар йигитга нимани ҳам ёзарди? Ўқишларим яхши, далагаям чиқиб турибмиз, дегандир? Қишлоқда янгиликлар кўп: Адолат опойнинг тўйи бўлди, Жалойирдаги мактабнинг директори қамалиб кетди, «Дик домла» ҳалиям пинқиллаб юрибди, деб ёздими ё? Шулардир-да. Шулардан ўтказиб яна нимани ёзарди!

Совчининг униси жалойирлик Авазбекдан эди, демак, энди сўз Авазбекнинг таърифиди.

Авазбек бўлимда мироблик қилади. Қишин-ёзин матросларнинг йўл-йўл майкасини кийиб юргани-юрган. Қоматор. Адирларнинг тагида сойнинг айрилиш ери бор. Қиш-

лоқдан анчагина олисда. Шунинг учун совхоз кулоқбошига битта уйча куриб берган. Ўтган йили Авазбек қишлоқдан атай оҳақ олиб бориб, шу уйчанинг деворларини оқлаб кўйди-ю ўша кундан бошлаб далачилар уни «Оқ бино» деб атай бошлашди. Уйча адирликда бўлганидан иккала қишлоққа ҳам оқариб кўриниб турарди. Шу Оқ бино — Авазбекнинг ишхонаси. Бекор пайглари кўлда гаврон билан дала айланишни ёқтиради. Гавронни ён томондан оёғига уриб-уриб кўяди. Гоҳида сойнинг узун кетган қирғоғи бўйлаб «Ява»сини учуриб ўтиб қолади. Туюлу Жалойирнинг қизлари орқаваротдан Авазбекни кўп гапиришади, пинҳона унга ҳавас қилишади, ўзларича бир-бирларини тўқиб бичишади. Авазбек бўлса, нимагадир ҳеч кимга эътибор бермайди. Ҳеч кимга! Фақат...

Куз эди. Оқшом тушган. Тутқатор бўйлаб ўт юлиб юрган Ҳафиза сира кутилмаганда Авазбекка дуч келди. Далада бу оддий ҳол, лекин Ҳафизанинг юраги безовта дукурлай бошлади.

— Ҳафиза,— деди Авазбек товуши алланечук гўлдираб,— бир гап айтсам майлими?

Ҳафизанинг юраги сезганича бор экан: Авазбек уни ёлғиз учратиш учун атай пойлаб юрган кўринарди.

— Нима дейсиз?— деди азбаройи нимадир дейиши керак бўлгани учун ҳам.

Авазбек ундан бундай дангал муомалани кутмаганми, аввалига довдиради:

— Биласанми... ростини айтсам... анчадан буён...

Қизиқ, Ҳафизанинг хаёлига дастлаб: «Нега сенсира-япти, олдинлари сизлаб гапирарди-ку?» деган ўй келди. Бу ҳол унга ғалати туюлди. Шарифжон ҳам ҳов ўшанда томдан тараша тушгандек сенсираб қолган эди...

— Сенсирамай гапиринг! — деб юборди у беихтиёр.

— Кечирасиз...

Авазбек шундан бўлак бир сўз ҳам деёлмади. Ҳафиза апил-тапил ўтларини тўплаб, этакка солиб, Авазбекка ҳам қарамай, уйга жўнаб юборди.

Авазбек яна бир марта йўл тўсди. Яна сенсираб гапирди. Лекин бу сафар у дадилроқ эди. Ҳам узоқроқ гапирди. Ҳафиза, юрагимдагиларни айтмасам сенга, ёрилиб кетаман, деди. Мен сени севаман, фақат, айтолмай юрган эдим. Ўнинчини битирганингдан кейин одам юбораман, менга тегасанми? Сени бошимда кўтариб юраман, хўп десанг, сен менинг маликам бўласан, деди. Гапираверди, гапираверди, Ҳафизани индагани ҳам кўймади. Бир ёғи шунинг учун, бир ёғи яна нима учундир Ҳафиза

«ҳа» ҳам демай, «йўқ» ҳам демай, Авазбекни четлаб ўтди-да, йўлига кетаверди. Орқадан Авазбекнинг: «Сени бариби ўяхши кўраман, Ҳафиза!» деганини эшитди. Юзлари ловиллаб ёниб, ўн-ўн беш қадамча юриб борди-да, у ёғига чопқиллаб кетди.

Шундан кейин Авазбек унинг йўлини ҳам, оғзини ҳам кўп бор пойлади, лекин Ҳафизадан кўнгилга таскин бера диган бирор белги-ишора сезилмади.

Ҳафиза эса тобора тушуниксиз бир дунёга — аввалгиларига ўхшамаган, янгича бир дунёга кириб бораётганини сезди. Ўша дамгача китоб ўқиса ҳам, телевизорда кино кўрса ҳам, ўз-ўзидан Шарифжонни ўйлаб кетарди. Энди онда-сонда кўзига Авазбек ҳам кўрина бошлади. Рост, уни ўйласа, керагича ўйлайди, сўнг хаёл эшигини дарҳол орқасидан тамбалайди, гўё ўзи билан ўзи бекинмачок ўйнайди. Бундай бекинмачок ўйин ўрни-ўрни билан одамга ёқар экан ҳам! Гоҳо хаёллари чегарадан чиқиб, Шарифжон билан Авазбекни бир-бирига солиштириб кўради. Аслида иккалови ҳам ёмон эмасдек, лекин Ҳафизани улардан қай бири қаттиқроқ севади?

«Шариф аканинг севгиси қаттиқроқ! — дерди дугонаси қатъий оҳангда. — Унақаси бу дунёда камдан-кам учрайди. Овора бўлиб бошқасини ўйлаб ҳам ўтирма!»

«Аскарликда хизмат қилаётгани учун уни мақтаётгандирсан?» деб Ҳафиза дугонасини, аини чокда ўзидаги туйғуларнинг чин ёки ёлғонлигини синаб кўрмоқчи бўлса, дугонаси барибир бўш келмасди:

«Йўқ, аскар бўлгани учун эмас, мен билганимни айтяпман, — дерди. — Шариф ака ўзи бўлакча йигит!»

Кунлар шу тахлит ўтаверди, Ҳафиза етилиб бораверди, Авазбек Оқ бинода кўрагини захга бериб ётаверди, Шарифжон аскарликдан қайтди, Ҳафиза ўнинчини битирди, ёз келди ва... кунларнинг бирида, иккала қишлоқдан, «Бор таваккал!» деган иккита хонадондан, бир пайтда, лекин бир-биридан хабарсиз, иккита совчи келди.

Совчилар яна келишди. Кимўзарга ўйнаётгандек бири олиб-бири қўйиб яна келишди. Ахийри ота-она ўртага одам қўйишди. Ҳафиза ўйлана-ўйлана, дугонасидан маслаҳат ола-ола, ниҳоят бир қарорга келди. Қарорини онасига айтди. Куз ўтиб, қиш ўтиб, баҳор кечаларидан бирида Шарифжоннинг қаллиғига айланди...

Шод, келинлик либосига бурканиб, икки юзи янада тиниқлашиб, ширин-ширин тунлар оғушида эркаланиб, янги хонадонга ярашиб, Шарифжоннинг ҳам, қайнона-қайнотасининг ҳам кўнгилларини хушнуд этиб юраверди.

Шаҳар яқин эди, Шарифжон ҳафтанинг ҳар шанба-якшанбаси келиб турадиган бўлди. Шанба-якшанбалар Ҳафиза кўмсаб, орзиқиб кутиб яшайдиган кунларга айланди. Иккиси ҳам ҳаётга гўё китоблардан, кинолардан тушиб қолгандек бахтиёр эди!

Бир сафар Шарифжон ўнг қўлини Ҳафизанинг бўйнидан ўтказиб, Ҳафиза эса бошини Шарифжоннинг яланғоч елкасига қўйиб, тунчирокнинг хира шуъласида кўкимтир тусга кирган шифтга тикилиб ётганларида:

— Шаҳарга олиб кетайми, Ҳафиза?— деб сўради Шарифжон сирли товушда.— Хоҳласанг, ўқишга ҳаракат қип кўрасан. Мактабда ёмон ўқимаган эдинг, шекилли?

— Ёмон ўқимаганман, лекин...— деди Ҳафиза эрининг қулоғига шивирлаб. Нафаси Шарифжоннинг қитиғини келтирдими, у қиқирлаб кулди. Шу чоқда Ҳафиза эрини яна ҳам суйиб кетди: шарт ўгирилиб, қулоғининг солинчоғидан тишлаб олди.— Мен ўқимийман, эргинам... Умуман, мен ўқимоқчимасман. Менга сиз бўлсангиз бўлди! Сиз ўқинг, мен далада ишлайвераман, сизга ёрдам қиламан.

Шарифжон бир силтаниб, бор кучи билан кучоқлади.

— Сендақаси бу дунёда биттаю битта! — деди ютоқиб.

Шундай қилиб, Шарифжон шаҳарда ўқиб, Ҳафиза далада ишлаб юраверишди. Кузнинг ўрталаридамиди, Ҳафиза кейинчалик ўзининг тақдирини ўзгартириб юборган бир гапни эшитди: Авазбек хотинини ўласи қилиб урган эмиш. Уч-тўрт кунгача далачи хотинлар шуни эрмак қилиб юришди, Ҳафизанинг миясига эса бу воқеа кўрғошин бўлиб қуйилиб қолди. У Авазбекни тўйдан кейин кўп учратган, шунчаки саломлашиб ўтиб кетаверган, Авазбекдан ҳам ортиқча бирор ҳаракат ёки бирор қилиқ сезмаган, демак, эски гаплар ўз-ўзидан барҳам егандир, деб хулоса чиқариб қўйган эди, энди «янгилик» унга нимага бу қадар таъсир этдйкан? Нимага бу оддий ҳодиса унинг миясидан кетмай қўйди?..

Ахийри бир куни хаёлидан кутилмаган фикр ўтди: «Ҳаммаси — мени яхши кўрганидан!»

Кейинроқ ундан ҳам ғалати ўй келди: «Мен унга текканимда, мени ҳам урармиди? Урмас эди...»

Ўйлар бири иккинчисини туғарди, бунақа ўйларни ўйлашдан Ҳафиза ўзини тўхтатолмай қолган эди. «Мен Авазбек акага текканимда, Шариф акам ҳам аччиғидан бўлак қизга уйланиб кетармиди? Уйланса... мени деб «у»ни урармиди?— Шуларни ўйлаган сари Ҳафизани титроқ босарди.— Урмас эди, мутлақо урмас эди! Шариф акам олижаноб

одам: ёмон кўрса ёмон кўрардики, асло хотинини урмас эди. Ҳа, ҳа, урмас эди!»

Буларнинг шунчаки бир хаёл эканини, қолаверса, уларни ўзи тўкиб чиқараётганини билиб туриб ҳам негадир Ҳафизанинг кайфияти тушиб кетди. Ҳатто, нега урмайди, деб Шарифжондан ғойибона дили ранжиди, эрининг бунақа «олижаноблиги» юрагига оғир ботди. Айни чоқда, Авазбекнинг тез уйланиш воқеаси хаёлида қайтадан жонланиб, унга тинчлик бермай қўйди. Авваллари назарига илмаган эди, энди қараса... Нега ундай килдийкан? Ахир, сенсиз яшай олмайман, деган эди-ку? Қасам ичган эди-ку? Ё ўшанда йўлига айтган-қўйганмикан? Авраганмикан?

Гап шундаки, Ҳафиза Шарифжоннинг совчиларига розилик бериб юборгач, Авазбек жиянидан унга хат жўнатган. Уни хат деб ҳам бўлмайди, қоғознинг ўртасига каттакатта ҳарфлар билан: «Барибир сени яхши кўраман, Ҳафиза! Демак, барибир сенга етишаман!!!» дейилган эди, холос. Сўнгра Авазбек узоқ бир кишлоқдан қиз топиб, онасини қисталанг қила-қила, ўшанга бўлишган. Тўйини Ҳафизаларникидан уч кун кейин ўтказган. Худди мана шу нарса орадан шунча ўтиб Ҳафизанинг тинчини ўғирлаган эди...

«Алам қилибди», деди дугонаси бир куни.

«Йўғ-э! — деб кўрқиб кетди Ҳафиза. — Олдинига ўзимга ҳам шундай туюлди, қарасам — йўқ, унақамас. Аламми, аламмасми эканини ўзим биламан-ку, ахир! Менга бир нарсани айт: ҳаммаям менга ўхшаганми ё фақат мен шунақаманми?»

«Қанақа «шунақа»?»

«Хаёлимга ҳар нарса келаверади-ку?»

«Буни сен билан биз билмаймиз. Билолмаймиз...»

«Ана шунақа! Кўнглидан кечганини кўплар яширади, мен бўлсам очикчасига айтяпман, — деб қизишиб кетди Ҳафиза. — Аслида ҳаммаям менга ўхшаган, дейману шунга овунгим келади».

«Бошингда эринг бор, у сени еру кўкка ишонмайди, бунинг ўзинг ҳам биласан. Бас, шундай экан, нимага ҳадеб бекорчи нарсаларни ўйлайверасан, Ҳафиза?»

Ҳафиза уҳ тортди.

«Айтишга осон, — деди пешонасига кафтини босиб. — Ўйлар ўзи келаверса... қўл силтаган билан кетақолмайди-ку!»

«Баҳона қиляпсан! — деди дугонаси кескин оҳангда. — Ожизлигингни оқламоқчи бўляпсан!»

«Авазбек акаям яхши кўрса, менда нима айб? Кейин

бунинг нимаси ёмон? Ахир, мен ўйламаганим билан у ниятидан қайтиб қолмайди-ку?»

«Унда нимага алам қияпти? Уйланган бўлса — уйланди. Энди хотинини ураётган бўлса — уряпти. Сенга нима? Орага суқилиб нима қиласан?»

«Билмадим. Билганимда...»

Лекин барибир Ҳафиза ўзини қўлга ололмай қийналар эди. Саодатли шанбалардан бирида қалбини ларзага солган, турмушини издан чиқарган ҳол рўй берди.

Шарифжон келган эди. Ҳафиза рўзғор юмушларини унда-мунда тинчитиб, уйга кирганида, тасодифми ёки пойлаганми, Шарифжон эшик орқасида турган экан, йўлига тиз чўкиб уни кучоғига олди. Ҳафиза ҳам эрини соғинган эди. Бир-бирларининг исларидан маст бўлишиб, аллақанча муддат шундай тураверишди. Ниҳоят, Шарифжон уни даст кўтариб ўрнидан турди.

— Секин,— деди Ҳафиза бармоқ учи билан эрининг бурнини босиб,— секин... Кичкинтой Шарифжонни қийнаб кўясиз...

Шарифжон кийим устидан Ҳафизанинг қорнидан ўпди.

— Ваҳ-ваҳа, мунчаям ширин бўлмасанг, Ҳафиз! Сен ҳам одам боласимисан-а! — Кейин Ҳафизани авайлаб тўшакка ётқизди-да, эҳтиросга берилди.

Кутилмаган воқеа шунда рўй берди.

Ҳафиза Шарифжоннинг эркалашларидан маст бўлиб, вужуди қизиб, танасида ажиб енгиллик сезиб, инонихтиёрини унга буткул ҳадея этаётганида, кўзига туйқус... Авазбек кўриниб кетди! Аслида кўзлари юмук эди, лекин Авазбекни яққол кўрди! Ва бирдан кичқириб юборди. Шарифжон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима гап, Ҳафиза?

— Билмадим,— деди Ҳафиза титраб-қақшаб,— кўрқдим... Бола чинқиргандек бўлди...

— Рангингда ранг қолмади. Сув берайми?— деб Шарифжон ўрнидан туриб, унга пиёлада сув тутди.

Ўшанда Ҳафиза эрига биринчи марта ёлғонлаган эди.

Кузнинг ўрталарида Ҳафиза даладан қайтаётиб, Авазбекка йўлиқди. Ҳаво жиндек изғирин эди. Авазбек матросча майкасининг устидан ялангқават куртка кийиб олибди. Ҳафизанинг эғнида бахмал тўн, бошида рўмол. Шу тўнни рўмоли ўзига қўполдан-қўпол туюлиб кетди. Устига устак, лоп этиб ҳомиласи кўзга ташланиб турарди. Ҳафиза уялди. Иккала қўлини беихтиёр қорнига ташлаб олди.

— Ҳафиза, гапларим эсингдами?— деди Авазбек бургутдек тикилиб. Ҳафиза ерга қаради.— Мен сени чинданам

яхши кўрардим, ҳали ҳам яхши кўраман! Мендан қочма, илтимос. Ҳар замонда кўриб, овозингни эшитиб юрсам— бас.

— Қўйинг, Аваз ака, энди у кунлар ўтди,— деди Ҳафиза ўзини хотиржамроқ тутиб.

— Сенга ўтган бўлсаям, менга ўтгани йўк! — Авазбекнинг овози титраб кетди.— Аммо-лекин Ҳафиза, мени пичоқсиз сўйдинг сен...

Ҳафиза теваракка олазарак кўз ташлар экан, қарийб илтижога ўтди:

— Жинни бўлманг, Аваз ака, менинг эрим бор, сизнинг — хотинингиз. Қолавурса, ўшандаям сизга ҳеч нарса ваъда қилганим йўк.

Авазбек кўз кири билан унинг дўмпайган қорнига қараб олди-да:

— Эринг бўлса... унга менинг хусуматим йўк! — деди кескин. Айни чоқда унга Ҳафизанинг «жинни бўлманг» дегани ёқимли эшитилган эди.— Ҳалиям сени яхши кўраман, шуни айтиб қўйяпман, холос! Яна, сен бу ерда, эринг шаҳарда... менга нимагадир алам қилади, Ҳафиза!

Ҳафизанинг гаши келди.

— Энди менинг йўлимни тўсманг! — деди у чўрт кесиб.— Теккан бўлсам, Шариф акамни яхши кўриб текканман, турмушимизни бузманг!

— Алдаяпсан,— деди Авазбек совуққон қиёфада,— яхшилаб ўйлаб кўргин-а, уни севасанмикан? Шариф мендан омадлироқ экан, холос. Майли, рўзғорингни бузмайман, кўркма. Энди боравер уйингга!

Авазбек шуни айтиб, картанинг ўртасидан Оқ бинога қараб йўл солди. Бурилаётганда: «Менинг хотиним бўлганинда, бир минут ҳам ёнимдан жилдирмасидим», деб тўнғиллаб қўйди.

Ҳафиза бирдан ўзидан нафратланди. Авазбекдан олдин кетиши керак эди. «Боравер уйингга», демасидан олдинроқ кетиб юбориши керак эди. Наҳот кетгиси келмади? Авазбекнинг барча гапларини рад қилса ҳам, ўзи билан унинг ўртасига мустаҳкам девор куриб қўймоқчи бўлган бўлса ҳам, барибир, наҳот кўнгли у билан узоқроқ бирга туришни, унинг ҳам кўнглидагиларни билишни истади? Уяту исноддан Ҳафизанинг дили ўртаниб, уйга қандай етиб борганини ҳам билмади...

Қишнинг чиқарида Ҳафизанинг кўзи ёриди: ўғил туғилди. Полвон бўлсин, бошига қийинчилик тушмасин, деб «кичкинтой Шарифжон»га Рустам отини қўйдилар. Шарифжон ота бўлди, Ҳафиза она бўлди — иккаласи ҳам

ўзида йўқ шод. Рустамжон эса кундан-кунга ўсаверди. Ҳафиза олти ойгача далага чиқмади. Орада чиллақочди қилиб ўзининг уйида пича туриб келди. Икки марта Шарифжон билан шаҳарга тушиб, бир ҳафта-бир ҳафтадан ўша ёқда яшашди. Августнинг охирларига келибгина яна ишга чиқди.

Бир куни Авазбек тагин унинг қошига келди.

— Ҳафиза, сенда гапим бор эди.

— Менга ҳеч қанақанги гапнинг кераги йўқ!

— Нима қилай, ахир?

— Билганингизни қилинг! Ростини, ўтган сафарги йўлтў сарлигингиздан кейин сиз билан гаплашмайман, деб қўйганман. Сиз... ҳалиям мунақа қип юрибсиз.

Авазбек ялт этиб Ҳафизанинг кўзларига қаради, нигоҳини тутиб олмоқчи бўлди. Йўлтўсар... Авазбек йўлтўсар!.. Қандай ширин эшитилди унга бу сўз! Шунда шартла Ҳафизанинг қўлидан ушлаб, ҳансираб сўзлай бошлади:

— Йўқ дема, Ҳафиза, бир жойга борайлик, гаплашайлик, майлими?! Юрагим тўлиб кетяпти, бўшатмасам бўлмайди. Қўрқма, тегмайман сенга, ўлай агар! Мен сени севаман, Ҳафиза! Нима қилсам ишонасан? Ўзимни осайинми, хотинимни қўяйинми — айт?.. Кўнмасанг, зўрламайман, лекин унда мени адо бўлди деявер! Лоақал бир марта мен билан юракдан гаплашсанг, армонсиз кетардим... майлими, Ҳафиза?

Ор-номуси қанчалик кучлилиқ қилмасин, ўз эрини қанчалик суймасин, ҳадеганда кўзига Рустамжони кўринавермасин, Авазбекнинг юракдан вулқон каби отилиб чиқаётган бу ҳаяжони қаршисида Ҳафиза ўзини ожиз сезди. Бир ёқда қизиқиш...

Ахир, тан ол, Ҳафиза, қалбингни ларзага солган ўша кундан бошлаб баъзан атайин, баъзан беихтиёр сен ҳам Авазбекни ўйлаб қолмасмидинг? Узоқлардан унга кўзинг тушса, юрагинг жизиллаши ҳам ёлғонми? Ўшанда тўшакда ўз эрингни эмас, Авазбекни кўрган эдинг, яна неча марта шуни кўрдинг-ку? Ҳатто хаёлингга, ҳозир Шариф акам ўрнида Аваз ака бўлса, у нима қиларди, дегандек ўйлар ҳам келган. Бунақа ўйлар сенга сирли бир дунё эди, сирлари билан у жозибали туюларди, мана, энди сени яна ҳам сирлироқ туйғулар чулғаб оляпти, бўлак бир жозибали дунё ўзига чорляпти, хўш, нима дейсан?..

Ҳафиза Авазбекнинг қайноқ кафтлари орасидан қўлини суғуриб, «Кўрамиз», деди оҳиста ва тўхтамай кетди. Авазбек-чи? Қарийб розилик олган Авазбек турган ерида

сапчигиси, сапчигиси, сапчийвергиси келаётгандир? Ҳа-
физа ортига ўгирилиб қарашдан ўзини зўрга тийди...

Эртаси кун қандай ўтди, қандай ишлади — Ҳафиза
эслаёлмайди. Оқшомги учрашувни орзиқиб кутганидан
эмас — у аминки, буни у орзиқиб кутаётгани йўқ — шун-
чаки, қандайдир тушунтириб бўлмас бир ҳолатда эди у.
Лекин Оқ бинога боришга қаттиқ аҳд қилиб қўйди. Шун-
данми, кун бўйи Авазбек ҳақида ёмон ўйламасликка, ҳатто
уни сал-пал соғиниб, ҳа, ҳа, соғиниб эслашга уриниб юрди.
Оқшом эса, оёғи ўз-ўзидан Оқ бинога тортаверди.

Бинонинг пастидаги картадан ўт юлаётган бўлиб, секин-
аста яқинлашаверди. Эллик қадамлар қолганда тўхтаб,
ғўзаларнинг ичига чўкди. Юраги дук-дук урар эди. Тиз-
заларини кучоқлаб ўтираркан, нега келдим, дея изтироб
аралаш кўнглидан ўтказди. Бир хаёли, Авазбек кўриб
қолмасидан изига қайтишни ўйлади. Шу пайт Оқ бино-
нинг эшиги гичирлаб очилди ва остонада Авазбек пайдо
бўлди. Ичкаридан Ҳафизани анчадан бери кузатиб турган
шекилли, тўғри шу тарафга кела бошлади. Ҳафиза индамай
ўтираверди. У ғўё эгатлар орасига чандиб боғлаб ташлан-
гандек эди. Тепасига Авазбек келганда ҳам қимир этмади.

— Алдаб кетасанми деб кўркувдим, — деди Авазбек ши-
вираб. — Келмаганингда, бўйнимга тош боғлаб, дамбанинг
тагига ўзимни ташлар эдим лекин.

Ҳафиза бир дақиқа олдин қанчалик ҳаяжонланиб
ўтирган бўлса, бирданига ҳаяжони босилди-қўйди.

— Мени сиз судраб келганингиз йўқ, ўзим келдим,
шунинг учун бўлмағур нарсаларни ўйлаб ўтирманг, — деди
ўзи ҳам кутмаган ҳолда. — Айтадиганингизни айтинг, орани
очди қилайлик.

— Майли. Олдин ичкари кирайлик.

Оқ бино деганлари омбордек бир жой экан. Сув дар-
возасини кўтариб-туширадиган калитлар, турли бўлак
асбоб-ускуналар қалашиб ётибди. Бир бурчакка устма-уст
яшик таҳланган, яшикнинг тепасида пилик чирок. Оёқ
остида қоп, латта-лутта. Деворга тақаб узун тахта каравот
ўрнатилган, устида битта кўрпачаю битта ёстик. Оқ би-
нонинг бор жиҳози шу эди. Деразаси йўқ. Бирдан-бир эшиги
ҳам доим берк турса керакки, аллақандай ҳид одамнинг
кўнглини беҳузур қилгулик даражада димоққа урилади.
Худди деворга ҳам шу ҳид ўрнашиб қолгандек.

— Нима бу, бошим айланиб кетди? — деди Ҳафиза
кўлини елпиғич қилиб, бурнининг тагини елпир экан.

— Тарактирнинг ёғи. Солидол ҳам бор. Билиняпtimi?
— Билинмай-чи.

Авазбек гап ораси эшикнинг занжирини солиб, чирокнинг пилигини кўтариб кўйди.

— Бекитманг, кетаман мен,— деди Ҳафиза, кўнглида Авазбекнинг ишини маъқуллаб турган бўлса ҳам.— Пуф-ф, ҳиди ёмон экан... Тезроқ гапиринг гапингизни!

— Шошма, Ҳафиза. Мана бу жойга ўтиб ўтир. Кўркма, кечкурун бинога мендан бўлак зог ҳам келмайди.

— Кўркаётганим йўк,— деди Ҳафиза хотиржам.— Кўрксам, келмасидим.

Иккаласи тахта каравотнинг икки четига ўтиришди. Сўнг эшикнинг тирқишига тикилганча, хиёл фурсат жим қолишди.

— Илтимос, гапимни бўлмай эшит, Ҳафиза,— деди Авазбек ниҳоят тилга кириб.— Нимаики айтсам, юрагимдагиларни айтаман, ундан кейин ўзинг ҳал қилавер, мен ҳам бир кунимни кўрарман.

Ҳафиза Авазбекнинг юзию кўзларини кўрмаётган бўлса-да, ундаги ўзгаришларни ичдан ҳис этиб ўтирарди. Гапирган сари Авазбекнинг нафаси ёноқларига урилиб, бўйинларини сийпалар, ёқасининг қирғоғидан ичига кириб, вужудини ёндира эди, лекин ҳаммасига чидаб, миқ этмай ўтираверди. Гап орасида Авазбек қаердан бир магнитофон олди, қачон тугмасини босди — сезмай қолди. Оқ бино ичида машҳур хонанданинг ёқимли овози тўлқин-тўлқин бўлиб тарала бошлади:

Мен ишқ элининг нолаи афғонида куйдим,
Кўнгил уйининг оташи армонида куйдим...

...Сен Авазбекнинг совчиларини қайтардинг, Ҳафиза, лекин унинг соф муҳаббатини қайтаришга ҳақкинг йўк! Ҳаётини издан чиқарганинг алам қилади, холос. Чунки у сени, фақат сени яхши кўрар эди! Эҳтимол, Шарифжондан ҳам қаттиқ яхши кўрар эди, афсуски, билмадинг! Тақдирнинг ишими бу? Тақдир наҳот шунчалик шафқатсиз бўлса?.. Сен жудаям чиройлисан, Ҳафиза, сен бу далаларнинг одами эмассан! Тўйдан кейин эринг сениям шаҳарга кўчириб кетадими деб Авазбек чўчиган эди, хайриятки, сен қишлоқда қолдинг. Авазбекка шунисиям катта бахт эди. Ахир, ҳеч бўлмаса ора-чора кўриб туради-ку сени! Рост, унинг хотини бор, сенинг эринг бор, эҳтимол, иккалаларингнинг хилватда бундай ўтиришларинг қуюшқонга сиғмас, лекин бир нарсани билиб кўй, Ҳафиза: Авазбек хотинини итдан баттар ёмон кўради. Уни кўргани кўзи йўк! Бир жиҳатдан, хотинида нима гуноҳ? Ахир, у ҳам биров-

нинг боласи. У ҳам ким биландир бахтли яшагиси келади? Ёки бунга унинг ҳаққи йўқми? Ҳаққи бор — буни Авазбек жуда яхши билади, лекин бунда ҳам нима айб? Атай шундай бўлсин демайди-ку?! Авазбек тўйни аччиқ устида қилди. Шошилди. Тўйдан кейин турмушимиз юришиб кетар, деб ўйлади. Бўлмади-да. Охири хотинига очиғини айтди: сени яхши кўрмайман, деди. Буниси ҳолва. Бақрайиб туриб, сени ёмон кўраман, деди. Бир куни ичиб келиб, кўзимга кирпидан ҳам хунук кўриняпсан, деб айтди. Эҳ, Ҳафиза, сен буларни билармидинг? Хотини шўрлик роса йиғлади. Йиғлади-ю, отасиникига кетиб қолмади. Ўшанда унинг қорнида боласи бор эди... Авазбекни уятсиз дейсанми ё бетига тарсаки тортиб юборасанми — ўзинг биласан, лекин у сенга яна бир гапни айтмаса туролмайди, чунки худди шу нарса уни мана шу арзи ҳолни қилишга мажбур этган. Уялмай айтаётганига сабаб шуки, энди Авазбек ҳам бўз бола эмас, энди сен ёш қизалоқ эмассан... унинг ҳозирги аҳволини тўғри тушунгин, Ҳафиза! Тўйнинг эртасигаёқ Авазбек сенсиз яшай олмаслигига иқроор бўлган. Айни нозик маҳалда унинг кўзига сен кўрингансан! Хотинининг ўрнида сенинг жилмайиб турган қиёфанг намоён бўлаверган ва у буткул ўзини йўқотган. Ўшандан бери тўшакка кирса, хотинини эмас, сени кўради! Йўқ, шошма, унинг гапларини бўлмайд тур...

Авазбек сени севади, Ҳафиза! Буни у тўйдан кейин янаям қаттиқ ҳис қилди. Хотинига кўзи тушса, ўз-ўзидан нафрати кўзийверади, ургиси келаверади. Ниҳоят, ура бошлади ҳам. Бу кетишда у бечорани ўлдириб қўйиши ҳам мумкин. Шундай яшаб бўладими, Ҳафиза? Хотинига қийин, боласига қийин, лекин Авазбекка ҳам осон эмас! Мана шунақа — икки йилдан бери Авазбекнинг боши қотган. Лекин... Тавба, бугун у сенга бутунлай бошқа гапларни айтмоқчи эди, нимага буларни сўзлаб ўтирибди? Эҳ, Ҳафиза, сен бир йигитнинг умрига ўт қўйдинг-а!
...Машҳур хонанда эса ҳамон юракларни эзиб-эзиб куйлар эди:

Меҳрин тилабон ўтса агар ошики зорлар,
Меҳримни бериб, мен эса тавонида куйдим...

Ҳафиза тўсатдан қичқириб юборди:
— Энди нима қил дейсиз?! Мени бу ерга нимага бошлаб келдингиз?! Менга бу гапларни энди нимага айтяпсиз, Аваз ака?!
Авазбек осмондан қулаб тушгандек бўлди.

— Ҳафиза, ахир...

Лекин ҳозир Ҳафизанинг жини кўзиган эди, уни гапиртиргани кўймади.

— Ниятингиз менинг рўзгоримни бузишми энди?! Мени мунча қийнайсиз, Аваз ака?!

Авазбек терлаб-пишиб кетди.

— Сенга мен, эрингдан чик, демадим. Сенга мен бўлган гапларни айтдим, холос. Эртага менинг ҳолим не кечади — ёлғиз худога аён...

— Мен ҳам нима қилай аҳир?! — Шундай деб Ҳафиза шартта ўрнидан турди ва Авазбекнинг икки елкасидан тутиб силтай бошлади. Кейин бирдан тўхтаб, унинг юзини қорнига босди ва... йиғлаб юборди.— Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим-ку мен ҳам!

Авазбек ҳам Ҳафизанинг белидан пастроғидан маҳкам кучоқлаб, ўзига тортди.

Оқ бинодаги бадбўй ҳид аллақаяқларга чекинди...

Бўлар иш бўлди, энди таскину надоматларга ўрин йўк, қолаверса, юзни сидириб ташлаб, тан олиш керакки, Ҳафиза ҳам, Авазбек ҳам шу кунларидан рози эдилар. Ҳафиза анчагача Авазбекнинг ўсиқ сочларини тараб-силаб ётди, кейин чап кафти билан ёндамасига Авазбекнинг мўйлови-ю оғзини тўсиб, чиройли кўзларига тикилди. Хаёлида эса: «Бу ёмон эмас, бу ёмон эмас, бу ёмон эмас,— дея такрорлар эди.— Шўрлик, ўзи суйган жувон кучоғида ётганидан терисига сигмаётгандир? Ахир, шу кунгача бундайин меҳр кўрмагани сезилиб турибди...» Кейин кафтини силжитиб, Авазбекнинг кўзларини тўсди ва пешонасидан ўпди...

Ҳафиза шундан сўнг бир ойгача Оқ бинога яқин йўламади. Лекин ой ўтиб, беихтиёр оёғи шу ёққа тортиб, Авазбекни шу ерда кўриб, ажабланмади ҳам...

Оқ бинога олтинчими, еттинчими боришида Авазбек ундан бир нарсани сўраб қолди:

— Шарифни ҳалиям яхши кўрасанми, Ҳафиза?— деди у Ҳафизанинг яланғоч кўксига бошини кўйиб. Бу алдаса, ростини ўзи билиб олмоқчидек, юрагига қулоқ тутиб ётар эди.

— У кишини бу ерда эсламайлик.

— Хафа бўлма, билгим келди-да бир.

— Кўйинг шу гапни!

Мабодо Авазбек юрак зарбларининг маъносини тушуна олганида эди, Ҳафизага бундай савол бермасди. У эса...

— Унда менинг олдимга нимага келяпсан?— деб сўради

кўполдан-кўпол.— Ростини айт: мени яхши кўрганингданми ё...

Оқ бинога дастлаб келган ўша кундан бошлаб Ҳафизанинг ўзи ҳам тез-тез шу каби сўроқлар гирдобига тушиб қолар, лекин ҳозиргача бунга аниқ жавоб тополмаган эди. Шарифжонни яхши кўришига шак келтирмайди, лекин бу ёққа нега келяпти? Мен ўзимни алдаб юролмадим, ўзимга қарши боролмадим, кўплар хаёлан қиладиган нарсани мен амалда қилдим — бор-йўқ гап шу, деб ўзига тасалли берарди. Ким ҳақ, ким ноҳақ — ўша кўпларми ё менми? Ҳақ бўлсак — ҳаммамиз ҳақмиз, ноҳақ бўлсак — ҳаммамиз ноҳақмиз деб овунарди. Эҳтимол, бундай саволлар Авазбекни ҳам ўйлантириб юргандир ва у ҳалиги гапни Ҳафизадан кўнгилда кир-ғуборсиз сўрагандир? Лекин барибир Ҳафизага у оғир ботди.

— Оладиганингизни оляпсиз, қолгани билан ишингиз бўлмасин! — деди шарт-шурт ва шахд ўрнидан турди...

«Ўшанда илк бор виждоним қийналди,— деди у дугонасига.— Шариф акамни алдаб яшаётганимни билиб қолдим. У менинг ишларимдан беҳабар. Бундан кўра мени уриб-ҳайдаб солгани яхши эмасмиди-я?! Ўзим индамай кетаверай десам.... Шариф акамсиз бу дунёда қандай яшайман?!»

«Йиғлама, Ҳафиза, йиғидан фойда йўқ. Нима дейишгаям ҳайронман. Ҳамиша маслаҳат сўрайсан, лекин ҳамиша ўз билганингдан қолмайсан».

«Шу кунгача фақат бир нарсани ўйлайман: қиляётган ишларим гуноҳми, гуноҳ эмасми?»

«Гуноҳ ҳам гапми, хиё...»

«Ўтинаман, у сўзни тилингга олакўрма! Ўзидан ҳам кўра номи хунук. Унинг ўрнига менга тасалли бер. Ахир, Аваз ака мени қанчалар севишини сен ҳам биласан-ку!»

«Икки гапнинг бирида «Шариф акам, Шариф акам» дейсан, бу ёқда Авазбекнинг олдига боришингни ҳам қўймайсан», деб чимдиб олди дугонаси.

«Мен севиб эрга текканман, бундан кейин ҳам Шариф акамсиз ҳаётимни тасаввур қилолмайман! Нима бу? Муҳаббатми? Агар муҳаббат шу бўладиган бўлса, унда анави нима? У ҳам, ахир, мен билан бирга, ичимда яшайпти-ку, оти нима унинг?»

«Нима бўлгандаям, ҳар ҳолда яхши нарса эмас-ов. Яхши нарсаларнинг охириям яхши бўлади, унинг эса... билмадим».

«Бу жавоб эмас. Бунақа жавобларнинг мингтасини биламан ўзим ҳам. Менга бошқача жавоб керак. Ўшанинг

нималигини тушунтирадиган ва менинг кўнглимни тинч-лантирадиган жавоб!»

«Бўлмаса мендан бунақа оғир нарса сўрама, Ҳафиза. Ўзинг ечолмаган жумбоқни мен қандай ечайин? Ахир, аслида икковимизнинг ҳам аҳволимиз бир эмасми?»

«Ҳа-я», деди Ҳафиза бирдан хомуш тортиб...

Кунлардан бир кун Авазбек унга:

— Хотинимни отасиникига жўнатиб юбораман! — деб қолди.

Ҳафиза ҳатто нимагалигини ўйлаб ўтирмай, уни бу йўлдан қайтаришга тушди:

— Сизга яна нима кам, Аваз ака? Қўйинг, ўша бечорани сарсон қилманг!

— Уни ёмон кўраман, ахир! Бутун умрим шундай ўтадим энди?

— Хотинингизни ўйламасангиз, болангизни ўйланг.

— Хотинга кўнгил исимагандан кейин, бола баттар сарсон бўлмайdimи? Мен сендақамасман, Ҳафиза, битта юрагимга икки кишини сиғдиролмайман.

Ҳафиза бир гапни қайтараверди:

— Ажрашманг, Аваз ака! Мени десангиз, ажрашманг!

— Нимага энди?

— Унда ёмон бўлади...

Ҳафиза айнан шундай деди. «Унда ёмон бўлади», деди. Лекин ёмон бўлиб нима бўлишини, умуман, нега ёмон бўлишини ўзи ҳам билмасди. «Унда ёмон бўлади» — Ҳафизанинг кўнглида кечган ўй эди, шуни айтди-қўйди.

Барибир Авазбек хотинини ҳайдади. Бу хабарни Ҳафиза далада эшитди. Хотинлар кун бўйи ва ундан кейин яна бирор ҳафтача шу воқеани тилдан қўйишмади. Ҳафиза бунақа суҳбатлардан ўзини йироқ тутар, бироқ ҳар гал шундан гап очилганида сесканиб кетар эди.

«Энди ёмон бўлади...»

Ҳафиза Оқ бинога қадам босмай қўйди. Авазбек бирикки йўлини тўсган эди, ул-булни баҳона қилиб қутулиб кетди. Кечалари ҳайҳотдек уйда Рустамжони билан ёлғиз қолганида ё уйқуси ўчган маҳаллари қарийб ҳар куни: «Энди ҳеч қачон унинг олдига бормайман!» деб қайта-қайта қасам ичар эди. Қачон ёдига Авазбек тушса, ичида шу қасамини қайтараверарди, қайтараверарди. Шундай кунлар бўлдики, ўн марталаб қайтарди шу гапни. Шундай кунлар бўлдики, юз марталаб қайтарди. Эрини бўлакча

орзиқиш билан соғина бошлади. Бирор шанба келмай кўйса, жинни бўлиб қолай дерди. Охири унинг ўқишидан ҳам, ишидан ҳам безор бўлди. Бир гал дабдурустдан:

— Қачон тугайди шу зорманда ўқишингиз?— деб захрини сочди.

Бошқа сафар:

— Ё қишлоқда турунг, ё мениям олдингизга оборволинг, қачонгача лўлига ўхшаб яшайман?! — деб йиғлади.

Шарифжон хотинидаги ўзгаришни соғинчга йўйиб, аввалига унча хавотирланмади. Елкасидан кучиб, бурнининг учгинасидан ўпмоқчи бўлди, бироқ Ҳафиза унинг кўлини силтаб ташлади. Терс ўгирилиб олиб, ҳиқиллаб-ҳиқиллаб йиғлайверди. Шарифжоннинг уринишлари беҳуда кетди. Саволлари жавобсиз қолди. Ҳафиза узоқ йиғлади. Ниҳоят, ухлаб тинчиди. Эртаси Шарифжон тагин шаҳарга отланаётганда ўзидан-ўзи инсофга келиб:

— Кечиринг, инжиқланиб қоляпман ўзи, энди сира йиғламайман,— деди.

Шу билан эр-хотин яна апоқ-чапоқ бўлиб кетишди.

Рустамжонлари икки ёшга тўлар-тўлмас Ҳафиза қиз кўрди. Эр-хотин орзиқиб ният қилган ҳолвадеккина қиз! Шарифжон алақачон отини топиб кўйган экан, Ҳафиза монелик қилмади: қизалоқнинг исми Муҳаббат бўлди. Энди Ҳафиза, зора қулоғим тинчиса, деб умид қиларди.

Дарҳақиқат, Муҳаббат туғилганидан кейин саккиз ойгача далага чиқмагани сабабми ё Авазбек ҳам, энди бас, дедими, кўча-кўйда унга дуч келмади. Ҳафиза ҳатто уни эсидан чиқариб юборди. Ҳаёт ўз изига тушиб олгандек эди. Кўнгил тинч, юракда ваҳима йўк. Лекин Ҳафизанинг астойдил хурсанд бўлишига ҳали эрта экан. Ишга чиққанининг биринчи ҳафтасиёқ Авазбек унга узоқдан кўриниш берди. Эртаси «Ява» мотоциклини миниб, хотинлар ишлаётган ерга яқин дала йўлдан у ёқ-бу ёққа тупроқ чангитиб ўтди. Ишдан қайтарда эса Ҳафиза атай бир тўда хотинхалажнинг ичида кетди. Лекин бу йўл билан Авазбекдан қачонгача қочиб юрарди? Кўпчиликнинг орасида гап отиб, қолса, нима деган одам бўлади? Ҳафиза Авазбекни ёмон кўриб кетди. Авваллари у бу қадар кўзига ёмон кўринмаган эди!

Бир сафар ариқ бўйида оёғини ювиб ўтирган эди, қаёқдандир келиб қолди. Ҳафиза калишини ҳам киймасдан турди-да, жўнаб юборди. Орқасидан Авазбек «Ҳафиза! Ҳафиза!» деб чақирди, лекин у тўхтамади.

Яна бир марта шундай бўлди. Унда ҳам бир бало қилиб кутулди.

Кейин эса...

Кейин Авазбек ичиб келди. Оғзидан ароқнинг ҳидини буркситиб, Ҳафизага дўқ ура бошлади:

— Сени деб хотин кўйдим, энди нимага қочяпсан мендан?!

— Иккита боланинг уволи тутади мени, Аваз ака,— деди Ҳафиза овози титраб.

— Иккита боласи бор экан, деб биз бурнимизни тортиб юраверайликми?

— Кўполлик қилманг!

— Юр бўлмаса мен билан! Юрмаяпсан-ку, ахир!

Ҳафиза туйқус англадики, бундан бу ёғига энди Авазбекка кескин гапира олмайди. Англади-ю жисму жонидан мадор кочди.

— Менгаям раҳмингиз келсин, Аваз ака, яхши кўраман дердингиз-ку!

— Тонмийман, яхши кўраман, лекин юр мен билан! — Авазбек зўр бериб Ҳафизанинг кўлидан ушлаб олмоқчи бўларди. Унинг бу галги дил изҳори аввалгиларига ўхшамасди. «Ёмон бўлгани шудир-да», деб Ҳафизанинг кўнгли чўкиб кетди.

— Майли, Аваз ака. Сал кейинроқ учрашайлик,— деб илтижо қилди.

— Олдимга похол солиб кетадиган бўлсанг, ўзингдан ўпкала!

Хотинларнинг гапича бор экан. Авазбек ҳамманинг кўзи ўнгида девонаваш қиёфага кириб бораётган эди. Хотини билан ажрашганидан буён ичишга берилди. Ишидан кўнгли қолди. «Шундай бола ўзини ўзи хароб қил-япти-я», деб кимлардир унга ачинар, бошқалар эса: «Ойдеккина хотинини ҳайдади, ўзидан кўрсин энди», деб орқаваротдан қойишар эди. Ҳақиқатан, туриши шу бўлса, ундан ҳар балони кутса бўларди. Ҳафиза шуларни ўйлаб, бир ҳафтанинг ичида озиб-тўзиб кетди. Томоғидан овқат ўтмайди, кўли ишга бормайди, уйдагиларга ёрилмайди. Даладан келади-да, уйига кириб олиб, дим-дим бўлиб кетади...

— Шу бугундан бошлаб далага чиқмайман! — деб бақирди Шарифжон келган куни.

— Майли,— деди Шарифжон ҳеч балога тушунмай,— сениям қийнаб юбордим. Уйда ўтирақол...

— Уйдаям ўтирмайман! Умуман, уйингиздан ҳам, қишлоғингиздан ҳам бездим! Сизга хотин керак бўлса,

шу бугуноқ ўзингиз билан опкетасиз! Болаларниям! Ишла-сам, шаҳарда ишлайман, гап тамом!

— Ўх-хў, чап ёнинг билан турганмисан бугун? Мунча шошилич?

— Кетаман, дедимми — ке-та-ман!

Шарифжон ҳам қизий бошлади.

— Бошда юр дедим, бормадинг, энди бу қанақа қи-лиқ?! — Кейин товушини пастлатиб давом этди: — Жиндай сабр қил, Ҳафиза, шу бу йил ўқишимни тугатиб олайин, ана ундан кейин умримизнинг охиригача бирга бўла-миз.

Бироқ Ҳафиза сабр қиладиган ҳолда эмасди.

— Олдин бормаган бўлсам, энди кетаман деяпман! Мен борсам ҳам ўша ўқишингизни ўқийверасиз, халақит бермайман. Шу сафар бизни опкетасиз, дедимми — опке-тасиз!

Анча тортишувлардан, тушунтирувлардан сўнг Шариф-жон хотинининг талабига кўнишга мажбур бўлди. Ота-онасига: «Майли, уч-тўрт кун ўйнаб келар», деди. Улар ҳам рози бўлишди.

Бироқ Ҳафиза калта ўйлаганини шаҳарда юрганининг бешинчи кунийёқ англаб етди. Ўз-ўзидан юраги сикила-верди. Шаҳарда яшаб қолмоқчи, ўша ерда ишламоқчи эди... қаёқда?! Авазбек шу ерга ҳам уни ғойибона таъқиб қилиб келди. Шаҳар-ку Туюлга икки қадам, энди дунё-нинг нариги бурчига қочиб борса ҳам ундан қутула олмас-лигини ҳис қилиб, Ҳафиза қишлоқдагидан бешбаттар из-тиробларга дучор бўлди.

Шанба куни у эри билан бирга Туюлга қайтди...

Шаҳарда юрганида: «Ўлсам ҳам далага чиқмайман!» деб қўйган эди, бироқ қишлоққа қайтган кунининг эрта-сигаёқ индамай ишга чиқди. Шаҳарда юрганида: «Мен-га деса бутун оламга ёйсин, шармандаю шармисор қил-син, лекин Оқ бинога бормайман!» деб аҳд қилган эди, бироқ қишлоққа қайтиб, далага чиққан кунийёқ бунинг иложи йўқлигини англади. Аваз акаям одам-ку, жа унча-ликка бормас, деб умидланди. Ҳозирча жаҳлини кўзит-май турайн, кейинроқ бутунлай узиб юборарман, деб режа тузди. Ниҳоят, бир куни туйқус: «Бораман, агар Аваз ака ўша ерда бўлса, демак... пешонамдан кўраман!» деган қарорга келди ва оқшом чоғи далачиларнинг кўзини шамғалат қилиб, йўлни қишлоққа эмас, Оқ бинога солди.

Авазбек ёлғиз ўзи ўтирган экан. Пилик чироқ ёқиглик.

— Ҳафиза-а?! — дея гандирақлаб ўрнидан турди у.

Ҳафиза иложи борича ўзини хотиржам, қувноқ кўрсатар эди.

— Мана, келдим,— деди илгаридагидек муомала йўсинида.— Уф, ҳалиям ўша сассиқ ҳидларингиз кетмадимми? Кундуз кунлари мунда-ай шамоллатиб қўйсангиз бўлмайдими?— Эшикнинг занжирини солди. Турган ерида чайқалаётган Авазбекни четлаб, сўрига юрди.— Чирокни сал кўтариб қўйсангиз-чи, қоронғида ҳеч нарсани кўриб бўлмаяпти,— деб ўзи пиликни буради.

Хона ёришди. Ичкиридаги ҳолни Ҳафиза шундагина кўрди, билди.

Тахта каравотнинг қаршисига яшиқ кўндаланг тўнкарилган, яшиқнинг устида ярим шишача бир бало, шишанинг ёнида икки бурдагина нон...

— Ўтир,— деди Авазбек доврираб.

Бирданига Ҳафизанинг руҳи тушиб кетди. Келиб бекор қилибман, деб афсусланди ич-ичида. Ҳа, ўлса ҳам бу ерга келмаслиги керак экан! Ҳафиза бир лаҳзанинг орасида адои тамом бўлди. Энди нима қилади? Чиқиб кетсинми! Қўйиб юборармиди энди Авазбек? Додласинми? Шуниси етмай турган эди.

Авазбек шишанинг узун бўйнидан ғижимлаб, ўрнидан кўзгалди. Яшиқнинг устидан ҳатлаб, Ҳафизага рўбарў келди, пишиллаб унинг қўлидан тутди. Ҳафиза ҳам ғайри табиий сокинлик билан тек қўйиб берди. Авазбек ликиллаб, валдирай бошлади:

— Бу нима, биласизми, жоним? Буни вийно дейдилар... Бунинг бир қултумини ичган одам тўппа-тўғри арши аълога учади... Манови-чи? Буни биласизми? Бу — попи-риска...

Ҳафиза чинқириб юборди:

— Бас қилинг, Аваз ака! Одам деган ҳам шунақа айнийдимми?!

— Ҳали биз айниганга чикдикми? Ҳийқ... Майли, кўрамиз... Майли, биз айниганмиз, сиз оппоқсиз... Ўтир, Ҳафиза, ичамиз! Пиёла йўқ, кеча синди... Пиёлада ҳар қандай аҳмоқ ҳам ича олади... биз томоғидан қулқиллатиб... манавиндай қили-и-иб...

Ҳафиза бир ҳаракат билан Авазбекнинг қўлидан шишани тортиб олди ва бурчакдаги тахлоғлиқ яшиқларнинг орқасига иргитди.

— Бўлди, ичманг, Аваз ака! — деди ҳам қаҳр, ҳам меҳр аралаш.

Авазбек негадир бунга парво қилмади.

— Отаверсинлар, жонидан, отаверсинлар,— дея эн-

кайиб, каравотнинг тагидан тагин битта шиша чиқарди. — Отаверсинлар... Бизда эса мунақасидан бир яшик...

Ҳафиза кескин бурилиб, ташқарига чиқишга чоғланди. Ҳозиргина зўрга ликиллаб турган Авазбек бир сакраб, унинг йўлини тўсди ва қўллари аралаш кўкрагидан қучоқлаб олди.

— Йўл бўлсин, жонгинам? Бугун биз билан қолмайдиларми? А?..

— Қўйворинг! Мен сизни одам деб юрсам... — дея Ҳафиза юлкина бошлади.

Авазбек ўхшовсиз кулди.

— Майли, биз одаммасмиз... биз айниганмиз, майли... лекин ҳақимизни ташлаб кетинг, Ҳафизахон!

— Қанақа ҳақ? Қўйворинг, деяпман!

— Ия, ҳали эсларидан чиқдимиз? Вох-хо-хо!.. Законний ҳақимиз бор сизда... законний! — Авазбек Ҳафизага канадай ёпишиб олган эди, дуч келган еридан таталай бошлади.

Дунё Ҳафизанинг кўзига қоронғи кўришиб кетди.

— Ўлганимда оласиз ҳақингизни! Ўлганимдаям ололмайсиз! — дея чинқирди-да, бор мадорини билақларига жамлаб, Авазбекни итариб юборди.

Авазбек ўртадаги яшикни нон-пони билан тўнтариб, чалқанчасига каравотга қулади.

— Сен ҳали мени урадиган бўлдингми? Сен-а? Мен энди сенга одамликдан чиқиб қолдимми? Ишгиналарини тўғрилаб юардик, энди пуф сассиқ эканмиз-да? Ҳе ўша сендақанги...

Қачонлардир келиб Авазбекнинг оғзидан шундай ҳақоратли сўзлар чиқиши мумкинлиги Ҳафизанинг етти ухлаб тушига кирмаган эди. Кулоқларини бекитайин деса, эшикнинг занжирини тушириши керак, занжирни туширақолай деса, қўллари тарашадек қотган — бўйсунмайди. Бир йилгина бурун қандай эди! Наҳот ўшанда ҳам шундай ўйлаган бўлса?! Қани у ширин-шакар сўзлар? Наҳотки ўшаларни ҳам шу одам айтган?! Йўк, Ҳафиза бўлак ҳар қандай хўрликка чидайти, лекин ўзининг энг гўзал дамларига шерик қилган одамнинг бундай ҳақоратларига дош беролмайди. Бу — хиёнат, ўтакетган хиёнат!!!

Юраги зириллаб кетди. Вужудига қалт-қалт титроқ кирди. Акашак қўллари минг машаққат билан занжирга чўзиб, туширди. Занжир шириқ-шириқ этиб тебрана бошлади.

— Ўв, менга бир қара-чи, — дея Авазбек Ҳафизанинг орқасидан кўйлагига чанг солди. — Қолмайсанми?

— Кўйворинг!

— Нимага мунча ноз қиласан? Кошки фаришта бўлсанг!

— Бас қилин! Кўйворинг, деяпман!

Хафиза эшикнинг кесақисини ушлаб ташқарига юлқинар, Авазбек унинг кетидан чангаллаб ичкарига тортқилар эди.

— Нимага келдинг? Энди нимага кетяпсан? Ўз оёғинг билан келдинг... олдин ҳам тўрлаб опкелганим йўқ, ўзинг келгансан, шундайми?! Энди нимага ноз қияпсан? Ҳо-о, осонгина қутулиб бўйсиз... Ҳақимизни бериб кетасиз...

Хафиза шартта ўғирлиб, тизмасининг кўзи билан Авазбекнинг чотига тенди.

— Мана сенга! Мана сенга ҳақин! — деб яна тепди. Авазбек ўзини ўнглашга улгурмай туриб, ўхшатиб яна тепди.— Ол ҳақингни, ифлос!!!

Авазбек чотини чангаллаганча, икки букланиб кетди ва...

— Ух, жал-лаб! — деди чинқириб.— Жалаблигингга бординг ахийриям-а!!!

Хафиза отилиб ташқарига чиқди ва тўхтамай чопиб кетаверди. Қаёққа чопаётганини билмайди. Оёқларида жон йўқ, лекин чопяпти. Шу ҳолда у ҳеч қачон тўхтамайдигандек эди. Йиглаб йиғлашини билмайди, кулиб — кулишини. Далаларда енгилгина шамол изғиб қолибди, шунга қарши чопаверди. Бошидан рўмоли учиб, орқада қолиб кетди ҳамки, тўхтамади. Худди ортидан Авазбек қувиб келаётгандек туюларди унга. Чопаверди. Бироқ ҳар қанча чопмасин, айланиб-ўргилиб келиб тагин Оқ бинонинг қаршисидан чиқиб қолаверди. Ёки кўзига шундай кўриндимикан? Ҳар ҳолда, Оқ бинонинг ланг очиқ эшигини аниқ кўрар, Авазбекнинг ҳақоратини аниқ эшитар эди... Ҳолдан тойиб, думалаб қолгунча чопди ўзиям...

Кўзини очганида, тепасида ўзининг туққан онасини кўриб, ҳайрон бўлди. Йиғидан онанинг кўзлари қизариб кетган, юзлари бир аҳволда эди.

— Сизга нима бўлди, ая? — деб сўради хавотирланиб.

Шунда она тап этиб ўзини унинг устига ташлади-ю йиғини баралла кўйиб юборди.

— Тузукмисан, болам? Вой болагинамдан ўргилай, тузукмисан? — дерди у ҳадеб.

— Менга нима қилибди? — деди Хафиза ҳали нима гаплигига ақли етмай. Кейин бирдан туси ўзгарди.— Мен қачон бу ерга келиб қолдим, ая? — деб сўради онасининг ёшли кўзларига жавдираб.

— Билмайман, қизим, билмайман. Кечаги аҳволингни кўриб, ўлиб бўлдиқ... Нима гап, қизим? Кўзингга жин кўриндимми? Қўрқдинг-ми-я? Шу, даласида қоронғига қолиб нима қилардинг-а, болагинам!

Ҳафиза бирдан ҳаммасини эслади. Ҳовлиқиб, болаларини сўроқлай бошлади.

— Қаерда бўларди, уйингда-да,— деди онаси.— Ҳозир опкелиб қолишар. Кечаси билан қайнонанг ҳам тепангда ўтириб чикди. Эрталаб келамиз деган эди...

— Ая, мен кетаман! — деди Ҳафиза тараддудга тушиб. Онасининг таваллоларига кулоқ солмади. Нонушта кип кетарсан, деганига ҳам, даданг дўхтирга кетувди, деганига ҳам парво қилмади.

— Менга дўхтир керакмас, соппа-соғман!

Онаси: «Илойим соғ бўлгин-а, қизим!» деганча қолди.

Шамол кечагидан хийла кучайибди. Ҳафиза кўйлагининг устидан онасининг пинжагини кийиб, уйига жўнади.

Бу кун жума эди. Эрта — оламда ягона эрининг келар куни. Ҳафиза тезроқ бориб, тайёргарлигини қилиши керак. Илгарилари шанба-якшанбаларни озмунча ҳаяжон билан кутармиди у! Бугун ҳам ўшандай ҳаяжон, ўшандай соғинч уни уйга шошилтирар эди. Ҳозир бориб ҳовли-жойни тартибга келтиради, супуриб-сидиради. Рустамжонни ҳам, Муҳаббатини ҳам чўмилтиради, ораста кийинтиради. Ахир, дадажонисига уларни бўжалақ ҳолича кўрсатмайди-ку?! Баҳонада ўзи ҳам чўмилиб олади, баданидан даланинг бир ҳафталик ғуборларини ювади. Бўйнига, кулоқларининг орқасига хушбўй атирдан суркайди...

Ҳафиза уйга етиб келганида шамол кучайгандан-кучайиб борарди.

Оқшом туша бошлаган палла икки оила бир бўлиб қишлоқнинг кекса кампирларидан бирини олиб, Ҳафизани далага бошлаб келдилар. Туюл билан Жалойирнинг далалари туташган жойга — узун кетган тутқаторнинг ўртасига ўт ёқиб, латта куйдириб, «ажинадан кўрққан» Ҳафизани алас-алас қилдилар. Катта япалоқ тошни кўрамтада қиздириб, тоғорадаги сувга солдилар, устига Ҳафизани энгаштириб, кўрпа ёпдилар, ниҳоят, тоғорадаги сувдан унга уч хўплам ичирдилар, кўкрагини очтириб туриб, сепдилар, ҳар эҳтимолга қарши ўзлари ҳам ўша сувдан ичдилар. Ҳафизанинг юзига сал-пал ранг киргандек бўлди. Кўнгиллар тинчиб, бу ўзига хос кичиккина маросим қатнашчилари уй-уйларига қайтдилар.

Шамол кучайгандан кучайиб бораверди.

Кечки овқатдан кейин Ҳафиза дилга тугиб қўйган ишларни бажарди: кир ювди, болаларини чўмилтирди, ўзи ҳам чўмилди, ширин алла айтиб, кўзичоқларини ухлатди. Рустамжон бирпасда пиш-пиш қилиб ухлаб қолди, Муҳаббат эса, «дад-да, дад-да» дея-дея анчагача ухламади. Онаси бешикни тебратиб, яна алла айтгандан кейингина оромга кетди. Ниҳоят, Ҳафиза ўзига қарайдиган фурсат ҳам келди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, ташқарида шамол ҳамон гувиллар эди.

Ҳафиза жавон тепасидан атир-упа турадиган жажжигина қутичани олиб очди-да, тошойна қаршисига турди...

Эвоҳким, кўзгудан унга мутлақо бегона бир жувон мўлтираб қараб турар эди!

Шу-в этиб ёдига кечаги воқеалар тушди. Оқ бино... вино... қўланса ҳид... Авазбекнинг маст башараси... ва ҳақоратли сўз...

Ҳафизанинг кулоқлари шанғиллаб кетди. Мияси шишиб, боши тарс ёрилай дерди.

Кўзгудан ҳамон бегона бир жувон унга тикилиб турар, ажабки, ҳов орқароқда кимдир (Шарифжонми? Авазбекми?) ортга ўгирилмай, шитоб билан кетиб борарди. Ҳафизанинг кўзлари чарс очилди. Хаёлига: «Энди Шариф акам менга номаҳрам, энди мен Шариф акамга бегонаман!!!» деган ўй келди ва...

...кутичани зарб билан тошойнага урди. Ойна ҳам, қутича ҳам синмади, лекин ичидаги лаш-лушлар хона бўйлаб ҳар томонга сочилди. Уй ичини упа-эликнинг иси тутиб кетди. Бир зумда карахт бўлиб қолган Ҳафиза шалвираб гиламга чўнқайди...

Бу оламда унинг якка-ю ягона сирдош дугонаси — чегара билмас ўй-хаёлларга бурканиб юргучи яна бир Ҳафизаси бўларди. Шундай пайтда ўша дугонаси ҳам гунг, соқовга айлангандек эди. Ҳафиза зўр бериб у билан тиллашишга уринди. Бўлмади. Нимадандир илинж-умидда унга кулоқ солди. Ҳеч бир садо йўқ. Ўзи ниманидир сўрамоқчи бўлди. Тили айланмади. Шунда бирдан, бу оламда якка-ю ягона сирдоши ҳам уни абадул-абадга тарк этганини фаҳмлаб қолди. Ва овозининг борича... кулиб юборди.

Тунги кулгидан уй ичи жаранглаб кетди.

Бешикдаги Муҳаббат чўчиб тушдими, пиқиллай бошлади.

Ҳафиза кулгидан тўхтаб, тошойнага яна бир неча муддат қараб тураверди. Сўнг индамай орқасига қайрилиб, даҳлизга чиқди. У ердан айвонга ўтди.

Бешикдаги Муҳаббат секин-аста авжга миनावерди. Ҳафиза қайтмади. Бўм-бўш бошида Авазбекдан эшитган ҳақоратли сўз ҳамда ўзининг бояги дил иқроригина ғувиллаб чарх урар эди: «Энди Шариф акам менга номаҳрам, энди мен Шариф акамга бегонаман!»

Шамол ҳамон тинмай гувиллар, зимзиё тунда алланималарни учириб ўйнар эди. Ҳафизанинг кўйлаклари шамолда товуш чиқариб пирпирайди, зимзиё тун мисол зимзиё сочлари ёйилиб, тўрт тарафга юлқинади.

Бешикдаги Муҳаббат биғиллаб йиғлай бошлади.

Ҳафиза ортига қайтмади. Чорвоқ эшигини очиб, далага чиқди. Эшик тарақлаб ёпилди.

Далада шамол ҳовлидагидан ҳам кучли экан: буралиб-буралиб, чийиллаб-чийиллаб, Ҳафизани аллақаяқларга сургаб кетаверди.

Қизчаси бешикда биғиллаб-биғиллаб қолаверди.

Зимзиё тунда тўрт тараф поёнсиз кетган йўлдек эди: Ҳафиза сочлари тўзғиб, кўйлаклари пирпираб, боши оққан томонга кетаверди.

Гувиллаган шамол тинимсиз йиғлайверди, Ҳафиза ўзини шамолнинг эркига бериб кетаверди. Энди унинг бўм-бўш бошида Авазбекдан эшитган ҳақоратли сўзу ўзининг боягина қилган дил иқрори билан бирга бешикда чирқиллаб қолган Муҳаббатининг йиғиси ҳам кўшилишиб гувиллар эди.

Шамол эса, бу кўҳна дунёни зир-зир титратиб, биғиллаб-биғиллаб йиғлайверди...

* * *

Зийрак ўқувчиларимиз норозиланмасинлар деб кейинги айрим тафсилотлардан уларни қисқача хабардор эти қўйишни лозим топдик.

Шарифжон политехника институтини битириб, этагин силқиб, узок Сибирь вилоятларидан бирига ишга жўнаб кетди. Қўшни қишлоқдаги Суннатилла биргадди: «Мен энди бутунлайга кетяпман», дебди.

Авазбек «тарактирнинг дастаги тепган» жойини давлатиб чиққач, ичкиликни таг-томири билан ташлади. Хотин билан ҳам ярашди. Улар ҳозир Қарши чўлининг ян

ўзлашган жойларидан бирида истиқомат қилишади. Фарзандлари тўртта бўлди, тўнғичи бу йил мактабга борди.

Ҳафиза эса...

Келинг, Ҳафиза ҳақида индамай қўяқолай. Шунчасини айтдим, шунисини айтмасликка ижозат бўлар, ахир?..

1986

МУНДАРИЖА

	Қисса	
ШУ ЕРЛИК КИШИ	3
	Ҳикоя	
ОҚ БИНО ОҚШОМЛАРИ	113

На узбекском языке

НУРУЛЛО АТАХАНОВ

ЗДЕШНИЙ ЧЕЛОВЕК

Повесть и рассказ

Тақризчи *Машираб Бобоев*

Редактор *С. Раҳимов*

Рассом *К. Кузбагарова*

Расмлар редактори *А. Мамажонов*

Техн. редактор *Р. Рахматуллина*

Корректор *Ш. Муҳиддинова*

ИБ 3501

Босмахонага берилди 04.12.86. Босишга рухсат этилди 10.04.87. Р 03058.
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 2. Тип. Таймс гарнитураси.
Юқори босма. Шартли босма л. 7,56. Шартли кр.—отгиск. 7,77. Нашр.
л. 7,92. Тираж 30000. Заказ 1987. Баҳоси 50 т. Шартнома 108—86.
Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг
Бош қорхонаси. Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.